

23 aylıq yol
müsaibədə

**2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında
“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı**

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır.

2018-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü tamam olur. Bu əlamətdar hadisənin dövlət səviyyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

2018-ci il Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 10 yanvar 2018-ci il.

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
100 illiyinə həsr olunur*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
1918 - 1920

MÜSAHİBLƏRİMİZ:

Nailə Vəlixanlı – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Qabil Əliyev - tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Nurulla Əliyev – tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Anar İsgəndərov – tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Cəlal Qasimov – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nadir Məmmədli – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli) – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Solmaz Rüstəмова-Tohidi – tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Mehman Süleymanov – tarix üzrə elmlər doktoru

Sevda Süleymanova – tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Nəsiman Yaqublu – tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Məhərrəm Zülfüqarlı - tarix üzrə elmlər doktoru, dosent

Fərhad Cabbarov – tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Firdovsiyyə Əhmədova – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ziyad Əmrahov – tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Boran Əziz – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elçin İbrahimov – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Zəfər Kərimov - tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Vasif Qafarov - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mahir Qəribov – tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Nigar Maksvell – tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Natiq Məmmədzadə – tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Kəmalə Nəcəfova – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Afət Səfərova – siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Dilqəm Əhməd – tədqiqatçı

**23 AYLIQ YOL
23 MÜSAHİBƏDƏ**

BAKI - 2018

1905.az KİTABI

Seriyanın ideya müəllifi və naşiri

Elxan SÜLEYMANOV,

Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım

Assosiasiyasının prezidenti, Şamaxının millət vəkili

Seriyanın tərtibçisi və elmi redaktoru

Fuad BABAYEV,

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, əməkdar jurnalist

«23 aylıq yol 23 müsahibədə» Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının növbəti “1905.az KİTABI”dır.

Bu kitabda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şərəfli tarixini tədqiq edən alimlərimizin www.1905.az portalında dərc edilmiş müsahibələri toplanıb.

Müsahibələr həsr olunduğu hadisələrin xronoloji ardıcılığına müvafiq olaraq sıralanıb.

Kitabın tərtibatında tədqiqatçı Dilqəm Əhmədin təqdim etdiyi tarixi fotolardan istifadə edilib.

ISBN 978 9952 588 00 2

© www.1905.az 2018

Dəyərli Oxucu!

Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının yeni nəşrini Sizə təqdim edirəm.

“23 aylıq yol 23 müsahibədə” kitabı müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunub.

2018-ci ili “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Sərəncamında deyilir: *“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır”*.

“23 aylıq yol 23 müsahibədə” kitabında assosiasiyamızın www.1905.az portalında dərc edilmiş yazılar yer alıb.

Mən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı suallarımızı cavablandıran dəyərli tədqiqatçılarımıza dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Güman edirəm ki, bu kitab şərəfli tariximizlə maraqlanan bütün oxucular üçün faydalı olacaq.

Əminəm ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında hələ çox kitablar yazılacaq.

Düşünürəm ki, “23 aylıq yol 23 müsahibədə” Cümhuriyyətimizdən bəhs edən kitablar içində şərəfli yerini tuta biləcək.

Elxan Süleymanov,

Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının prezidenti, Şamaxının millət vəkili

**Kəmalə Nəcəfova: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-
nin görkəmli simaları olacaq insanlar yeni, demokratik
düşüncə gətirdilər.”**

**“...Milli Cümhuriyyətin yaranması ilə Azərbaycan ziyalı
zümrəsi öz qarşısına qoyduğu məqsədə mərhələ-mərhələ
yaxınlaşdı. Tamamilə təbii haldır ki, milli ziyalı zümrəsinin
yaranması və ilk nəsillərinin inkişaf dinamikası ilə milli
hərəkətin mərhələli inkişafı üst-üstə düşür...”**

Suallarımızı Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Kəmalə Nəcəfova cavablandırdı.

– Kəmalə xanım, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranan milli hərəkəti formalaşdıran əsas amillər hansılar idi?

– Milli hərəkət mövzusu istər yarandığı dövrdə, istərsə də sovet dönəmində müxtəlif fikirlərlə izah olunur, müxtəlif cür qarşılanırdı. Amma Azərbaycan tarixinin öyrənilməli ən mühüm problemlərindən və mövzularından biridir. Milli hərəkət milli dövlətçiliyə aparan yol olduğundan, öyrənilməsi sovet dövründə qadağan edilmişdi. Bu hərəkətin addımları, iştirakçıları xalqa elə tərzdə təqdim edilirdi ki, sanki milli yox, antimilli hərəkət idi. Bir millətin problemlərini qaldıran, onun həlli yollarını işıqlandıran hərəkət antixalq hərəkəti kimi təqdim olunurdu. Məsələnin kökündə isə Azərbaycan xalqını öz milli kökündən, milli dövlətçiliyindən qoparmaq, onu tamamilə bir yabançı cəmiyyətin tərkib hissəsi olduğuna inandırmaq məqsədi dururdu. Yalnız Azərbaycan öz müstəqilliyini qazanandan sonra bu mövzu doğru, obyektiv təhlilini tapdı. Azərbaycan milli hərəkətinin əsas meyilləri XIX əsin əvvəllərinə aiddir və birbaşa rus istəhgjilasılə bağlı olub. XIX əsrin ikinci yarısında velikorus şovinizminin millətçi ideologiyası formalaşdı və imperiyanın qeyri-rus təbəələri “инородец (özgə xalqa mənsub)” adlandırıldı. Arxiv materiallarının da şahidlik etdiyi kimi, bu siyasətin əsas hədəfi ziya-lı şəxslər olub və onların hər bir addımının “siyasi cəhətdən etibarlılığı” dövlət orqanları tərəfindən ciddi nəzarət altında

saxlanılıb. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın və Avropanın aparıcı universitetlərində təhsil alan ziyalılar öz xalqının vəziyyətini digər xalqlarla müqayisə edir, onun gələcək inkişaf yollarını axtarmağa başlayaraq bir növ Azərbaycan xalqının formalaşmasını stimullaşdırırdılar. Ümum-milli Lider Heydər Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, bu dövrdə Azərbaycan ziyalılarının müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətləri milli dirçəliş, milli oyanış, milli ruhun aşılınması prosesinə xidmət edirdi. Məhz bu fəaliyyətin qanunauyğun nəticəsi idi ki, milli demokratik ziyalıların içərisindən çıxmış siyasi liderlər və ideoloqlar Azərbaycan milli hərəkatının aparıcı və rəhbər qüvvəsinə çevrildilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli simaları olacaq insanlar yeni, demokratik düşüncə gətirdilər. Düzdür, bu fikirlər maarifçiliyin təməlini qoyan insanlar – Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi və başqaları tərəfindən Azərbaycan cəmiyyətinə çoxdan sızdırılmışdı. Həsən bəy Zərdabinin yetişdirdiyi çox böyük bir nəsil var – Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bunların ardınca başqa bir nəsil yarandı və Azərbaycanda milli mətbuatın gözəl nümunələri formalaşdı. Məsələn, “Molla Nəsrəddin” sadə satirik jurnalı, amma cəmiyyətə necə təsir göstərmə mexanizmi var idi. Azərbaycan cəmiyyətinin problemlərini sadə, hamının anladığı bir dildə çatdırır, bu problemlərin mahiyyətini anladır. Milli Cümhuriyyətin yaranması ilə Azərbaycan ziyalı zümərəsi öz qarşısına qoyduğu məqsədə mərhələ-mərhələ yaxınlaşdı. Tamamilə təbii haldır ki, milli ziyalı zümərəsinin yaranması və ilk nəsilələrinin inkişaf dinamikası ilə milli hərəkatın mərhələli inkişafı üst-üstə düşür.

– Azərbaycanda milli hərəkatı hansı mərhələlərə bölmək olar?

– Milli hərəkət geniş mövzudur. XIX əsrin sonlarından başlayıb, 1991-ci il oktyabrın 18-nə kimi davam edir. Başlanğıcını 1875-ci ildən götürən bu hərəkət dörd dövrə bölünür. Birinci dövr 1875-ci ildən 1904-cü ilədək olan dövrü əhatə edir. Şərti olaraq “Əkinçi” dövrü” adlanan bu illərdə hərəkətin ideya cücərtiləri dünyaya gətirilib, onun ideoloji prinsipləri, nəzəri əsasları hazırlanıb, milli oyanış baş verib. 1905-1917-ci ilin fevralı hərəkətin ikinci dövrüdür. Bu illərdə hərəkət açıq siyasi mübarizə səhnəsinə çıxaraq öz siyasi tələblərini Rusiya imperatorluğunun yüksək dövlət idarələri qarşısında qoydu, siyasi partiyalar (İttifaqi-müslimin, Difai, Müsavat və s.), təşkilatlar yaratdı. Milli azadlıq hərəkətinin üçüncü dövrü 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mayına qədər davam edir. Bu dövrdə milli hərəkət Rusiyanı demokratik federativ respublikaya çevirmək, onun tərkibində Azərbaycan türklərinin milli muxtar cümhuriyyətini yaratmaq səviyyəsinə qalxıb, keyfiyyətə yeni bir mərhələyə – islamçılıq, ümmətçilik buxovunu qırıb, türkçülük mövqeyinə yüksəldi. 1918-ci ilin martından sonra hərəkət müstəqil milli dövlətin yaradılması uğrunda mübarizəyə qalxıb və onu uğurla başa çatdırıb. Dördüncü dövr 1920-ci ilin aprelindən 1991-ci ilin 18 oktyabrına qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə sovet işğal sisteminə qarşı müxtəlif yollarla, açıq və ya gizli, güclü və ya zəif formada olsa da, mübarizə aparılıb, nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də Dövlət müstəqilliyimiz bərpa edilib.

– **Milli-siyasi partiyaların yaranması milli hərəkətin məqsədyönlü davamı sayıla bilərmi?**

– Bəli. Azərbaycan milli siyasi partiyaları içərisində fəaliyyəti və cəmiyyətə təsir mexanizmi və milli hərəkətin son məqsədinə gəlib çatmamız baxımından “Müsavat” partiyasının yeri və rolu tam fərqlidir. 1911-ci ildə yarananda və

Partiyalar öz qarşısına müxtəlif vəzifələr qoya bilərlər, ancaq onların sosial bazası formalaşmalıdır.

Həmin bazanı, kütləni apxasınca aparmalıdır ki, milli istiqlal ideyasını gerçəkləşdirə bilsin. Xalq, millət isə 1918-ci ilin mart hadisələrindən sonra dərk etdi ki, milli, siyasi qüvvələrdən başqa arxalanacaq heç bir güc yoxdur. Yalnız onların arxasınca getməklə milli dövlətçiliyi qurmaq mümkündür.

formalaşanda qarşısına milli istiqlal ideyasını qoydu və 1917-ci il fevral inqilabından və 1918-ci il mart soyqırımından sonra isə bu ideya daha da təkmilləşdi. Partiyalar öz qarşısına müxtəlif vəzifələr qoya bilərlər, ancaq onların sosial bazası formalaşmalıdır. Həmin bazanı, kütləni apxasınca aparmalıdır ki, milli istiqlal ideyasını gerçəkləşdirə

bilsin. Xalq, millət isə 1918-ci ilin mart hadisələrindən sonra dərk etdi ki, milli, siyasi qüvvələrdən başqa arxalanacaq heç bir güc yoxdur. Yalnız onların arxasınca getməklə milli dövlətçiliyi qurmaq mümkündür. Həmin dövrdə sosial-demokrat ideyaları yayılmağa başlamışdı. Onları Rusiyadan bura sürgünə göndərilmiş inqilabçılar, fəhlələr yayırdılar. Sonrakı dövrdə inqilabçılar dərnlər qurmaq, Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının özəklərini yaratmaqla bu ideyaları daha geniş surətdə yaymağa başladılar. Bolşevik ideyaları Azərbaycan cəmiyyəti üçün yad, sosial-demokratiya ideyası isə doğma idi.

Çünki sosial-demokratiya bərabərçilik, sosial ədalət vəd edirdi. Bolşevizm isə milli istiqlala tamamilə tərs mütənəsib olan vahid Rusiya ideyasını tərənnüm edirdi. Hərçənd üzdə xalqların hüquq bərabərliyi, öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu şüar etmişdilər, amma əslində buna əməl et-

mədilər. Onların şüarları ilə konkret addımları arasında nə qədər təzad olduğu 1918-ci ilin martında üzə çıxdı. Bundan sonra Azərbaycanın milli hərəkətçiləri və arxasındakı sosial baza dərk etdi ki, Azərbaycan “olum və ya ölüm” seçimi qarşısındadır. Ya dövlətimizi qurub, milli şərəf və ləyaqətimizi qoruyub var olacaqdıq, milli kimliyimizi dünyaya nümayiş etdirəcəkdik, ya da ərazilərimiz qonşu dövlətlər tərəfindən parçalanacaq və məhv olacaqdıq. Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması çox böyük tarixi hadisə idi. Və bu hadisə bir gündə baş versə də, təkamüllü-tarixi proses olaraq 1801-ci ildə rus istilasından sonra başlanmış, 1918-ci ilin 28 mayına kimi davam etmişdi.

– Ziyalıların ictimai-siyasi fəaliyyətinin əsas istiqamətləri hansılar idi?

– Ziyalılıq daha çox intellektlə bağlı məsələdir. Hərçənd heç bir diplom hansısa insanın ziyalı olmasına təminat vermir. Ziyalı olmaq üçün müəyyən ictimai-siyasi funksiyaları yerinə yetirmək lazımdır. Bu funksiyalar içərisində ən vacibi isə cəmiyyəti aydınlatmaq, ətrafında bir ictimai-siyasi fikir mühiti yarada bilməkdir. Bunu isə hər kəs bacarmırdı. Ona görə də ziyalı zümrəsi intellektual kütlənin üst təbəqəsidir. Elə Cümhuriyyəti də bu şəxslər qurdular. Ziyalı sözünün mahiyyətində işıqlandırmaq, aydınlatmaq durur. Bu isə birbaşa ictimai fəaliyyətlə bağlıdır. Həmin fəaliyyət mütləq ümummilli işə xidmət etməlidir. İntellekt sahiblərinin heç də hamısı ümummilli işə xidmət etmirdi. Ziyan vuranlar da çox idi. Onlar içərisində universitet bitirən və ətrafında müəyyən kütlə formalaşdıran insanlar da vardı. Amma milli inqilabçılar və milli demokratlar öz müsbət fəaliyyətləri ilə daha çox seçilirdilər. Sonda da milli dövlət quruculuğu işini uğurla yerinə yetirə bildilər.

– Ümumqafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayının keçirilməsində ziyalıların rolunu və bu qurultayın tarixi əhəmiyyətini necə dəyərləndirirsiniz?

– Güzəl bir məsələyə toxundunuz. Bilirsiniz ki, Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra siyasi mərkəz kimi Tiflis seçilmişdi. Halbuki Qafqazın ən böyük iqtisadi mərkəzi Bakı idi. Nəinki Qafqazın, bütün Rusiyanın ən iri dörd sənaye mərkəzindən biri Bakı sayılırdı. Dünya neft istehsalı mərkəzlərindən biri də Bakı idi. Bu fakt həm Bakının ictimai-siyasi simasını dəyişdirdi, həm də Bakı yavaş-yavaş siyasi mərkəzə çevrilirdi. Türkçülüyn də mərkəzlərindən birinə çevrilməsi bu hadisə ilə bağlıydı. Ümumqafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayının keçirildiyi ərəfədə, 1917-ci il fevral-burjua inqilabından sonra müsəlman cəmiyyətlərinin hər birində canlanma yaranmışdı.

Bakıda Müsəlman İctimai Şuralarının Müvəqqəti Komitəsi yaradıldı. Müvəqqəti Komitənin rəhbəri Məmmədhasən Hacinski, müavini isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. Bu təşkilat 1917-ci il martın 29-da yarandı və ilk gündən “Kaspi” qəzeti vasitəsilə əhaliyə müraciət etdi ki, qarşısına qoyduğu əsas vəzifə milli birlik yaratmaqdır. Milli ictimai-siyasi qüvvələri ümumxalq işi naminə birləşdirmək lazımdı. Müraciətdə qeyd edilirdi ki, bundan əvvəlki bütün şəxsi intriqalara son qoyulmalı, hər kəs ümummilli platformada birləşməlidir. Qeyd edilən platforma məhz Ümumqafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayında formalaşdı. Aprelin 15-dən 21-nə kimi Bakıda davam edən qurultay böyük bayram hadisəsi idi. Bu tədbirdə həm mütərəqqi milli Azərbaycan burjuaziyasının, həm ziyalıların nümayəndələri, həm də Rusiyanın bütün müsəlman vilayətlərindən qonaqlar iştirak edirdi. Bir növ Azərbaycandakı bütün ictimai-siyasi qüvvələrin bir fo-

rumu idi. Burada sağlar, sollar, mühafizəkarlar, bolşeviklər təmsil olunurdu. Əlbəttə ki, mərkəzdə milli istiqlalçılar (əslində milli inqilabçılar deyilməlidir, çünki milli istiqlalçılığın əsası 1918-ci ilin martından sonra qoyulmuşdu – K.N.) dayanırdılar. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklif etdiyi siyasi platforma müzakirəyə çıxarıldı. Öleyhinə səs verənlər, bunun Azərbaycan cəmiyyətinə daha çox ziyan verəcəyini söyləyənlər də oldu və sonda Qafqaz müsəlmanları və onun əsas qüvvəsi olan Azərbaycan türkləri Rusiya ərazisində ilk dəfə olaraq milli ərazi muxtariyyəti yaradılması ideyasını irəli sürdülər. Bildirildi ki, milli ərazi muxtariyyətindən başqa heç bir dövlət forması bu xalqların arzularını həyata keçirə bilməz.

Rusiya Azərbaycanı 19-cu əsrin əvvəllərində işğal edəndə burada dağınıq da olsa, dövlət formaları – xanlıqlar var idi. Həmin xanlıqların əraziləri və dövlət strukturları var idi. Rusiya müstəmləkəçiliyi dövründə aparılan siyasət azərbaycanlıları milli dövlətçilik arzusundan ayrı salmışdı. Həsab edirəm ki, milli-mədəni muxtariyyət tərəfdarı olanlar da dövlətçilik əleyhdarları deyildilər. Sadəcə olaraq onlar cəmiyyətin hələ buna hazır olmadığı fikrində idilər. Milli inqilabçılar “Müsavat” partiyasının öndərliyi ilə Gəncədə Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi Türk federalistləri ilə iyun-da birləşdilər və “Müsavat” partiyası milli hərəkətin liderinə çevrildi. Hətta Azərbaycan xalqının qatili Stepan Şaumyan da qeyd edirdi ki, dünənə qədər heç kəsin tanımadığı partiya Cənubi Qafqazın ən aparıcı partiyasına çevrilib. Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilər də onun bu sözlərini təsdiq edir. Zaqafqaziya Seymində də ən böyük fraksiya müsəlman fraksiyası idi.

– Məktəblərin açılması və kadr hazırlığı sahəsində Cüm-

huriyyətin fəaliyyəti ilə bağlı nə demək olardı?

– Milli hərəkət başladığı gündən məktəb və milli kadr hazırlığı məsələsi gündəmdən bir an da olsa, düşmədi. Azərbaycan maarifçiləri hesab edirdilər ki, Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan problemlərin həllinin ən təməl prinsipi maarifçilikdir. Əlbəttə, milli mətbuatın varlığı, onun cəmiyyəti aydınlatması böyük məsələdir, amma maarifçiliyin təməli məktəbdən başlayır. Mən dissertasiyam üzərində işləyəndə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Məktəb və mədrəsə” adlı silsilə məqalələri ilə rastlaşdım. “Açıq söz” qəzetində dərc olunmuş ondan çox məqalə idi.

Məqalələrdə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan ziyalıları yeni tipli məktəblər uğrunda mübarizə apara-apara səhvə yol verirlər. Nə qədər köhnə otaqlar, yeni tələblərə cavab verməyən tədris prosesi olsa da, bu məktəblər bizimkidir. Burada milli qayə formalaşmasa da, azərbaycanlı yetişdirilirdi. Biri var ki, azərbaycanlı olub, rus düşüncəsində olasan, biri də var ki, o qədər də böyük təhsilli olmasa da, milli düşüncəli olasan. Buna görə də məktəb və mill kadr hazırlığı çox vacib məsələ sayılırdı. Həmin məsələ milli hərəkətin 1917-ci ilin fevralından başlayıb, 1918-ci il mayın 28-dək olan dövrü əhatə edən üçüncü mərhələsində də bütün tədbirlərdə, qurultaylarda gündəmdən düşmürdü və aktual idi. Elə onun xüsusilə vacibliyi Cümhuriyyət qurulanda dərk edildi. Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi, amma bununla yanaşı, kadr çatışmazlığı üzündən kargüzarlıqda və digər işlərdə rus dilindən istifadəyə də icazə verilirdi. Çünki kadr yox idi. Kadrların hazırlanması milli dövlət quruculuğu prosesində həyata keçirildi.

Azərbaycan dilində tədris prosesi gedən məktəblərin, seminariyaların açılması, hərbi kadrların yetişdirilməsi hə-

yati vacib məsələ idi. Yeni müstəqilliyini elan edən dövlətin Cənubi Qafqazda təlatümlərin davam etdiyi bir dövrdə, milli münaqişələrin davam etdiyi zamanda Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması ilə bağlı qərar verməsi çox önəmli məsələ idi. Və mən hesab edirəm ki, Bakı Dövlət Universiteti Cümhuriyyətin bizə qalan ən önəmli miraslarındanıdır. Çünki milli düşüncənin qurunub saxlanması və onun nəsil-dən-nəsilə ötürülməsində BDU-nun rolu əvəzsizdir.

Gündüz Nəsimov, 1905.az

05.03.2018

Sevda Süleymanova: “44 nəfərlik müsəlman fraksiyasının Azərbaycan Cümhuriyyətini elan etməsi heç də asan məsələ deyildi.”

“...Milli şüuru formalaşdırmaq üçün XIX əsrin yetmişinci illərində Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, doxsanıncı illərdən isə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Nəriman Nərimanovun fəaliyyəti diqqətəlayiqdir...”

Müsahibimiz tarix üzrə elmlər doktoru, professor Sevda Süleymanovadır.

– Sevda xanım, Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkətlərin əsas yaranma dövrünü XIX əsr hesab etmək olarmı?

– İctimai-siyasi hərəkət sosiologiyanın əsas terminidir. Yəni cəmiyyətdə olan çatışmazlıqlara qarşı kütlənin etirazıdır. Təbii ki, bütün dövrlərdə belə etirazlar, sosial hərəkətlər olub. Bəs niyə ictimai hərəkətlərdən danışanda məhz XIX əsrin sonlarından bəhs edirik? Çünki artıq bütün dünyada kapitalizm inkişaf etməkdə idi. Avropa ölkələrində də ictimai-siyasi hərəkət daha geniş inkişaf edirdi. Lakin hər yerdə siyasi hərəkətin ilk pilləsi maarifçilikdən başlayırdı.

Təbii ki, bu proses Avropada bizdən xeyli qabaq başlamışdı. Azərbaycan Rusiyanın müstəmləkəsi olsa da, Rusiya vasitəsilə Avropa fikirləri Azərbaycana da sirayət edirdi. Məsələn, XIX yüzilin ortalarında Azərbaycan dramaturgiyasını yaradan Mirzə Fətəli Axundov tamamilə Avropa təfəkkürlü bir maarifçi idi. Hüseyn Qaraca da “Azərbaycan istiqlal tarixi” əsərində yazırdı ki, Mirzə Fətəli Avropa təfəkküründə düşünən bir dramaturq və xadimdir. Elə onun komediyaları, əlifba islahatları da maarifçiliyə hesablanmışdı. Yazıb-oxumağı bacarmayanlar teatr vasitəsilə cəmiyyətdə baş verən naqis cəhətləri görür və ona gülürdülər. Ona görə də biz maarifçiliyi ictimai hərəkətin birinci mərhələsi kimi götürürük. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Cəfər Topçubaşı, Mirzə Kazımbəyin əsərləri maarifçiliyin birinci mərhələsidir.

Axundovun əsərlərini səhnəyə qoymaqla Azərbaycan te-

atrının, 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetini nəşr etməklə ilk ana dilində mətbuatın əsasını qoyan Həsən bəy Zərdabi ilə artıq maarifçilik hərəkatında yeni bir mərhələ başlayır. Millətin formalaşması üçün milli burjuaziya, ziyalılar lazımdır. Deməli, sərmayə qoyulmalı idi ki, ziyalı təbəqəsi yetişsin. XIX əsrdə görürük ki, bir ziyalı nəslə yetişib və onlar məhz həmin o maarifçiliyin keşiyində durublar. Maarifçilik üçün isə ilk növbədə qəzet lazım idi. “Əkinçi” yalnız 2 il fəaliyyət göstərdi və 56 saydan sonra senzura tərəfindən bağlandı. Bundan sonra Ünsizadə qardaşları tərəfindən Tiflisdə “Ziya” (“Ziyyə-Qafqaziyyə”), Şamaxıda “Kəşkül” qəzetləri buraxılmağa başladı. Azərbaycan milli mətbuatı 1894-cü ilədək müxtəlif adlar altında çıxdı. Bundan sonra artıq XX əsrin əvvəllərində, 1903-cü ildən Tiflisdə Məhəmməd ağa Şahtaxtinski tərəfindən “Şərqi Rus” qəzeti nəşr olunmağa başladı. Düzdür, o da qısa ömürlü oldu, vəsait çatışmamazlığından bağlandı.

1905-ci ildə Naxçıvandan bir tacir “Qeyrət” mətbəəsini yeddi min rubla alıb, Cəlil Məmmədquluzadəyə verdi. Beləcə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi çıxmaya başladı. Hərçənd orada da senzura var idi. Yəni beləliklə, fasiləsiz olaraq müxtəlif adlarla qəzetlər çıxırdı. 1905-ci ildə “Həyat” qəzeti çıxdı və tezliklə bağlandı. “Füyuzat” jurnalı onun davamı kimi Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən buraxıldı. “İrşad” qəzeti elə 1905-ci ildən nəşr olunmağa başladı. 1905-ci ildən “Hümmət” qəzeti çıxmaya başladı. “Hümmət”i bağladılar, onun yerinə “Tərəqqi” nəşr olundu, sonra “Dəvət-Qoç” çıxdı. Bunlar hamısı maarifçiliyə xidmət edirdi.

– **Milli məfkurə ictimai hərəkatı yaradan səbəblərdən biri hesab oluna bilərmi?**

– Dedim ki, ictimai hərəkat sosial hərəkatdır, yəni kor-tə-

bii yaranır. İctimai hərəkəti yaradan birinci amil iqtisadi vəziyyətin ağırlığıdır. Bu səbəbdən ictimai hərəkət başlayır, amma kor-təbii surətdə, çünki siyasi şüur hələ formalaşmayıb. XIX əsrin birinci yarısında tutaq ki, Avropada fəhlələr öz intiqamlarını dəzgahlardan alırdılar. Halbuki onların ağır yaşayışlarının günahkarı dəzgah yox, həmin dəzgahın sahibi idi. Ona görə də ictimai hərəkəti yaradan birinci səbəb iqtisadiyyatdır, sonra gəlir siyasi səbəblər. Qeyd etdiyim kimi ictimai hərəkət kor-təbii başlayır və onu yönləndirmək üçün siyasi şüur lazımdır. Siyasi şüuru isə mətbuat formalaşdırır.

Elə 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzeti də insanlarımızı şüurlandırmaq məqsədilə buraxılırdı. Amma kütləvi surətdə milli şüur yarana bilməzdi. Milli şüuru formalaşdırmaq üçün XIX əsrin yetmişinci illərində Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, doxsanıncı illərdən isə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Nəriman Nərimanovun fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. “Kaspi” qəzetində onların rus dilində çox savadlı yazıları dərc olunurdu.

Əhməd bəy Ağaoğlunun çox gözəl yazıları dərc edilirdi. Əhməd bəy Sorbonna Universitetini bitirmişdi, 12 dil bilirdi. Onun bir rubrikası var idi, islama hücum edənlərə elmi surətdə, İslamın, Qurani-Kərimin bilicisi kimi cavablar yazırdı. Hətta öz müəlliminə, Fransada ona dərs deyən şərqşünas Ernest Raynaudun islam haqqında fikirlərinə çox hörmətlə yazırdı ki, o, Fransada böyüyüb. Quranı, İslamı bilmək üçün isə Şərqdə böyümək lazımdır.

Sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Dirilik”, “İqbal”, “Yeni İqbal”, “Şəlalə” jurnallarında millət nədir, millətin kimliyi haqqında məqalələri dərc olundu. Bu vacib məsələ idi. Çünki Rəsulzadənin də yazdığı kimi, o vaxta qədər azər-

baycanlılara sual verəndə kimsən, cavab verirdilər ki, müsəlmandılar. Ruslar isə onlara “Qafqazlı”, “vəhşi tatar” kimi müraciət edirdilər. Yəni dini mənsubiyyətlərini etnik mənsubiyyət kimi təqdim edirdilər. Bizim ziyalılarımız XIX əsrin sonu, XX əsrdə başladılar milli şüuru oyandırmağa, milli mənsubiyyət hissini aşılamağa. Göstərirdilər ki, milli mənsubiyyətə görə türkdülər.

Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: “Biz türklər mladdan iki min il əvvəl bəşəriyyətə qədəm basmışıq, böyük qəhrəmanlıq tariximiz var”. Yəni özünü bilmək, hörmət etmək üçün öncə tarixini bilməlisən ki, sənə milli şüurun inkişaf etsin, özünə qürur duyasan ki, hansı xalqın nümayəndəsisən. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov bunların hamısını izah edirdilər. Milli kimliyi dərk etmək üçün milli şüuru oyandırmaq lazımdı. Milli şüur xüsusilə Birinci Dünya müharibəsi dövründə daha da inkişaf etdi. Çünki ona qədər hələ müsəlmançılıq, islamçılıq, hümmətçilik daha çox geniş yayılmışdı. Dünya müharibəsi hər şeyi qoydu yerinə. Hərə öz başının hayına qaldı, hər bir millət özünün müqəddəratını təyin etməli idi. Çünki Dünya müharibəsi qurtarandan sonra Avropada imperiyalar dağıldı, ayrı-ayrı dövlətlər yarandı. İmperiyanın tərkibində axı o milliliyi çox dərk etmək olmur. Amma parçalananda sən başa düşürsən ki, kimsən. Bizim ictimai fikir adamları, ictimai-siyasi hərəkətin önündə gedənlər xalqa təlqin edirdilər ki, İslam dini mənsubiyyətimizdir, milli mənsubiyyətimiz, soy-kökümüz isə türkdür. Ona görə də sən özünün müqəddəratını təyin etmək üçün milli hökumətini yaratmalısən. Ona görə bizim milli hərəkətin başında duranlar əvvəlcə muxtariyyət tələbi ilə çıxış edirdilər. Ermənilər hələ 1905-ci ildən muxtariyyət tələb edirdilər.

Gürcülər Sakartvelonu yaratmışdılar, onlar da gürcülər üçün muxtariyyət tələbi ilə çıxış edirdilər. Qafqaz müsəlmanları isə Qafqaza muxtariyyət istəyirdilər, “Qafqaz İstiqlalı” adlı bir təşkilat yaradıblarmış 1911-ci ildə. Arxiv sənədlərində mən oxumuşdum, onlar Qafqaz müsəlmanlarına muxtariyyət istəyir. Gördüyünüz kimi, yenə müsəlmançılıq önə çıxıb. Halbuki erməni və gürcülər özlərinə muxtariyyət istəyirdilər.

– Bəs bizdə Azərbaycanın muxtariyyəti məsələsini ilk dəfə kim ortaya atıb?

– Bizdə muxtariyyət şüarını ilk dəfə Milli Türk Fedaralistlərinin lideri Nəsim bəy Yusifbəyli qaldırıb. Nəsim bəy Yusifbəyli Gəncədə Şah Abbas məscidinin qarşısında beş yüz nəfərlik mitinqdə “Yaşasın Azərbaycanın muxtariyyəti” şüarını söyləyib. İlk dəfə açıq şəkildə muxtariyyət tələbi orada səslənib. Çarizm devriləndən sonra muxtariyyət şüarı daha tez-tez səsləndirildi və həmin o ideya, türkçülük məfkurəsi ətrafında “Müsavət” partiyası ilə Türkiyə Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası birləşdi. Çünki eyni qayənin ardınca gedirdilər. “Müsavət”ın 1917-ci il oktyabrın 26-dan 31-nə qədər davam edən birinci qurultayında Azərbaycanın muxtariyyəti haqqında qətnamə qəbul olundu. “Açıq söz” qəzetində də bu barədə yazıldı. Və bu fikir Şaumyanın qəzəbinə səbəb oldu. O, “Bakinskiy raboçiy”də onlara cavab verdi ki, müsəlmanlar muxtariyyət istəyirlər, amma muxtariyyət əvəzinə bir para xarabazarlıq alacaqlar.

Şaumyanın bu vədi mart soyqırımına gətirib çıxardı. Məhz mart soyqırımı da Azərbaycan milli hərəkətini muxtariyyət fikrindən İstiqlala apardı. Yəni muxtariyyət fikrini Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1917-ci il 15-20 aprel tarixlərində keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayında da, 1917-ci il 1-11 may tarixlərində keçirilən Ümumrusiya müsəlman-

Yeni muxtariyyət fikrini Məhəməd Əmin Rəsulzadə 1917-ci il 15-20 aprel tarixlərində keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayında da, 1917-ci il 1-11 may tarixlərində keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayında da platforma şəklində irəli sürmüşdü.

larının qurultayında da platforma şəklində irəli sürmüşdü. Halbuki osetin Salehov onun əleyhinə çıxdı, o gələcəyi avtoritar Rusiyanın tərkibində görürdü və mədəni-milli muxtariyyət platformasını irəli sürmüşdü. Məhəmməd

Əmin Rəsulzadə isə Rusiya tərkibində məhəlli, milli muxtariyyət, özünüidarə hüququnun verilməsini istəyirdi. Mart soyqırımından sonra isə təbii ki, Rusiyanın tərkibində qalmaqdan söhbət belə gedə bilməzdi.

– Hərçənd ki, müsəlman deputatlar hətta soyqırımından sonra da Zaqafqaziya Seyminin saxlanması üçün tərəfdarı idilər.

– Zaqafqaziya Seyminin saxlanması mümkün deyildi. Çünki seymdə elə ərazi məsələsinə görə nifaq başlamışdı. Osmanlı qoşunları Brest-Litovsk sazişinə əsasən artıq Batuma yeridilmişdi, Gümrünü tutmuşdular. Gürcülərlə ermənilər bu faktla barışmaq istəmirdilər. Torpaqların onlara məxsus olması ilə bağlı Türkiyəyə ultimatum göndərdilər. Türkiyə isə bildirdi ki, onlar müstəqil dövlət deyillər ki, torpaq davası etsinlər. Yalnız müstəqil dövlət olacaqları təqdirdə masa arxasında Türkiyə ilə bu problemi müzakirə edə bilərlər. Ona görə də 1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikası, Transqafqaz Respublikası da deyilir, elan olundu və ondan sonra Batum danışıqları başladı. Baxmayaraq ki, ona qədər artıq erməni və gürcü hərbi hissələri Osmanlı ordusu ilə toqquşmuşdu və məğlub ol-

muşdu. Amma təkrar edirəm, Seymin dağılması labüd idi. Beynəlxalq vəziyyət də onu sürətləndirdi. Birinci Dünya müharibəsi isə katalizator rolunu oynadı. Almaniya gürcüləri himayə edirdi və onları təhrik edirdilər ki, Seymdən çıxsınlar ki, müstəqilliklərini tanısınlar.

May ayının 26-da gürcülər Seymdən çıxdılar və o dağıldı. Seym dağıldıqdan sonra Azər-

baycan nümayəndə heyəti sanki havadan asılı qaldı. Çünki onlar Tiflisdə idilər, Bakı isə mart soyqırımını törətmiş Bakı Sovetinin əlində idi. Belə bir şəraitdə dövlət müstəqilliyini elan etməkdən başqa çarələri yox idi. Baxmayaraq ki, nə paytaxt, nə də qoşun vardı. Halbuki ermənilərin də, gürcülərin də qoşunu var idi. Çünki rus ordusuna xidmət etmək üçün müsəlmanları çağırırdılar. Yalnız zadəgan ailələrindən olanlara hərbi xidmətə icazə verilirdi. Amma bununla belə, silahlı ordu hissələri yox idi. 44 nəfərlik müsəlman fraksiyasının Azərbaycan Cümhuriyyətini elan etməsi heç də asan məsələ deyildi. Çox böyük risk tələb edirdi. Amma bizim nümayəndə heyəti bu riskə getdi. Azərbaycanda bu hadisə birmənalı qarşılanmadı. Amma nə gürcülərdə, nə ermənilərdə belə məsələ olmadı.

– Azərbaycanda müstəqilliyin elan olunmasının birmənalı qarşılanmadığı aydındır, bəs Seymin üzvü olan 44 azərbaycanlı deputat müstəqilliyi necə qarşıladı?

– Onların da arasında çox təəssüf ki, fikir birliyi yox idi. Xü-

“İttihad” partiyası böyük-lüyünə görə, “Müsavat”dan sonra ikinci yerdə gedirdi. “İttihad” dini əsasda qurulmuşdu, yəni islam bayrağı altında. “Müsavat” isə qayəsi türkçülük olan sırf milli partiya idi. Bəlkə də ona görə “Müsavat”a qarşı müxalifət təşkil edirdilər.

susilə “İttihad” pratiyasının üzvləri arasında. “İttihad” partiyası böyüklüyünə görə, “Müsavat” dan sonra ikinci yerdə gəldirdi. “İttihad” dini əsasda qurulmuşdu, yəni islam bayrağı altında. “Müsavat” isə qayəsi türkçülük olan sırf milli partiya idi. Bəlkə də ona görə “Müsavat” a qarşı müxalifət təşkil edirdilər. Mayın 27-də Müvəqqəti Milli Şura yaradılanda və sədr kimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə təklif olunanda, onun namizədliyinə qarşı çıxmışdılar. Batum danışıqlarında iştirak edən Rəsulzadə Milli Şuranın sədri oldu, amma yekdilliklə seçilmədi. İyunun 16-da hökumət müvəqqəti paytaxt Gəncəyə köçəndən sonra daha böyük parçalanma oldu. Parçalanmaya səbəb olanlar isə Türkiyəyə ilhaq olunmaq istəyənlər idi. Hətta müstəqilliyə səs verənlərin içərisində də dönənlər oldu.

Gəncədə çağırılan Milli Şuranın yeddinci iclasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: “Əfəndilər, biz çox fəvqəladə bir vəziyyətlə qarşılaşmışıq və fədakar bir addım atmalıyıq. Çünki Tiflisdə bizim müstəqilliyimizə səs verən yoldaşlarımızın bir qismi Gəncəyə köçəndən sonra yüz səksən dərəcə öz fikrindən döndü. Yəni əvvəl müstəqilliyin tərəfdarı idi, orada səs verib, burada isə deyir ki, yox biz müstəqil yaşaya bilmərik, gərək Türkiyənin ilhaqını qəbul edək. Belə bir çətin vəziyyətdə Milli Şura və Müvəqqəti hökuməti buraxmaqdan başqa əlac qalmadı”. Buraxdılar, amma Müvəqqəti Milli Şuranın həmin yeddinci iclasında iki qərar qəbul olunur. Birincisi, Müvəqqəti Milli Şura altı aydan gec olmaya-raq Müəssislər Məclisi çağırılmaq şərti ilə buraxılır və onun səlahiyyətinin bir qismi, müvəqqəti hökumətə həvalə olunur. Bir şərtlə ki, müstəqillik məsələsi Müvəqqəti hökumət tərəfindən müzakirəyə çıxarıla bilməz. Onu qanunverici orqan Milli Şura qəbul edib Tiflisdə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə-

nin hətta burda da belə bir gözəl fikri var: “Biz milli mənafeyi partiya mənafeyindən üstün tutaraq bu fədakar addımı atdıq”. Beləcə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə öz əli ilə sədri olduğu qurumu buraxdı.

– **Sevda xanım, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Milli Şuranın sədri seçilməsi çox maraqlıdır. Hətta Batum danışıqlarında da danışıqların rəhbəri deyil, Məmməd Yusif Cəfərovun müavini idi. Bəs necə oldu ki, Milli Şuranın sədri məhz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə seçildi?**

– Elə maraqlı da burasındadır. Əvvəla fraksiyanın rəhbəri o idi. Bu fraksiya da necə yaranmışdı? 1917-ci il noyabrın sonlarında Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirildi. Noyabrın əvvəllərində Azərbaycanın bütün siyasi partiyaları bununla bağlı Gəncədə müşavirə keçirdilər. Orada Məhəmməd Əmin Rəsulzadə təklif etdi ki, gəlin, hamımız nümayəndələrimizi seçib, Müsəlman milli fraksiyası altında orada çıxış edək. Orada sosialistlər, sosial-demokratlar, daha doğrusu, Nəriman Nərimanov etirazını bildirirdilər. Fraksiyaya qoşulmaq istəmədilər. Elə oldu ki, seçkilər keçirildi.

– **Müəssislər Məclisinə seçki ümumi Qafqaz üzrə gedirdi?**

– Bəli, Qafqaz üzrə gedirdi. Qafqaz əhalisi də hərə öz partiyasına səs verirdi. Altmış min əhaliyə görə seçki dairələri bölünmüşdü. Müsavata on yer, gürcülərə on bir yer, erməni

Altmış min əhaliyə görə seçki dairələri bölünmüşdü. Müsavata on yer, gürcülərə on bir yer, erməni daşnaklarına doqquz yer ayrılmışdı. Amma müsəlman deputatlar “İttihad”, Müsəlman Sosialist Bloku, “Əhrar” və “Hümmət”dən də seçilmişdi.

daşnaklarına doqquz yer ayrılmışdı. Amma müsəlman deputatlar “İttihad”, Müsəlman Sosialist Bloku, “Əhrar” və “Hümmət”dən də seçilmişdi. Bunların hamısı yer aldılar, amma ən çox yer “Müsavat” almışdı. Lakin onlar heç Müəssislər Məclisinin işində iştirak etmək imkanı da qazanmadılar.

– *Heç gedib ora çıxma da bilmədilər.*

– Bəli. 1918-ci ilin yanvarın 5-də bolşeviklər gördülər ki Müəssislər Məclisinə seçkilərdə azlıqda qalıblar, eser və menşeviklər daha çox çox səs alıblar. Ona görə 5 yanvar dekreti ilə Lenin Müəssislər Məclisini buraxdı. Qafqazdan seçilən deputatlar havada qaldılar. Ona görə də Seymi yaradılar. Fevralın 23-də Seym yaradıldı və deputatların sayını da üç dəfə artırdılar. Beləcə Müsavatçı deputatların sayı otuz oldu. Gürcü deputatların sayı 33, erməni deputatların sayı isə iyirmi yeddi oldu. Amma bizdə o biri partiyalardan da deputatlar vardı, onlar da üstünə gəldikdə, 44 deputat oldu.

– **Milli Şura gələcək parlament kimi düşünülmüdü?**

– Qanunverici orqan kimi götürülmüşdü. Amma müvəqqəti idi.

– **Parlament seçilənə qədər?**

– Xeyr, onlar əvvəlcə parlament nəzərdə tutmamışdılar. Onlar hesab edirdilər ki, qanunverici orqan Müəssislər Məclisi olmalıdır. Amma sentyabrın 15-də Bakı azad olundu, hökumət ora köçdü, vəziyyət dəyişdi. Dünya müharibəsi qurtarmaq üzrə idi. Türkiyə məğlub olurdu, oktyabrın artıq 30-da Mudros müqaviləsi imzalanmışdı. Əlimərdan bəy Topçubaşov da onda Türkiyədə idi. Orada eşidir ki Parisdə beynəlxalq konfrans başlayacaq. Əlimərdan bəy Topçubaşov İstanbuldan Bakıya məktub göndərir ki, siz orada bir qurum yaradın. Hətta Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin də çıxışı var “Kaspi” qəzetində. Yazırdı ki, “əgər tezliklə qanun-

verici orqan yaratmasaq, Parisə nümayəndə heyəti göndərə bilməyəcəyik. Nümayəndəmiz də olmasa, bizim taleyimizi onların necə həll edəcəklərini bilmirik. Bəlkə də Bakını tamamilə alacaqlar". Ona görə də qərar çıxarırlar ki, parlament yaradılsın. Parlamentə də seçki lazımdır. Amma 44 nəfər hazır seçilmiş vardı. 44 nəfərin bazasında parlament yaradıldı. Ölkənin bütün siyasi və etnik palitrası təmsil olunmuşdu. On bir fraksiya var idi. Ən böyük fraksiya isə 38 nəfərdən ibarət olan və parlamentdə mərkəzdə oturan "Müsavat" fraksiyası idi. Ona görə də qanunların qəbul olunmasında əsas səs onların üzərinə düşürdü.

Gündüz Nəşibov, 1905.az
02.08.2018

Vasif Qafarov: "Azərbaycan nümayəndələri Zaqafqaziya federasiyasının parçalanmasını istəmirdilər."

"...Ərazi məsələlərinin müzakirəsi son anda ona gətirib çıxartdı ki, gürcülər Batumu əldə saxlamaqla Qars və Ərdəhanın güzəştə gedilməsinə razı idilərsə, ermənilər Batum və Acariyanın güzəştə gedilməsinə tərəfdar olub, Qarsın Türkiyəyə verilməsinə razı deyildilər. Azərbaycan fraksiyası isə bu fikirdə idi ki, Qars və Ərdəhanın əhalisinin əksəriyyəti türklər olduğu üçün Brest-Litovsk müqaviləsinin bu iki vilayət haqqındakı maddələri yerinə yetirilməlidir..."

1905.az portalının suallarını tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vasif Qafarov cavablandırdı.

–Vasif müəllim, Batum konfransında Azərbaycan tarixinin ən taleyüklü qərarlarından biri qəbul edilmişdi. Məlumdur ki, türklər Batum konfransında Zaqafqaziya Seyminin üzvü olan tərəflərə qarşı ərazi tələbləri ilə çıxış edirdilər. Bu sərt tələblərə nə səbəb olmuşdu?

– Bolşeviklər I Dünya müharibəsindən çıxdıqdan sonra Dörtlər İttifaqı ilə Sovet Rusiyası arasında Brest-Litovsk sülh müqaviləsi imzalandı. Həmin müqavilənin Qafqaza aid olan 4-cü maddəsinə görə, Rusiya ordusu işğal altında saxladığı Şərqi Anadolu ərazilərini və 1877-1878-ci il Rusiya-Osmanlı müharibəsi nəticəsində Osmanlı dövlətinin ödəyə bilmədiyi təzminatın əvəzi olaraq Rusiyaya verməyə məcbur olduğu Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini boşaltmalı idi. Qeyd olunan müharibədə qalib gələn Rusiya Osmanlı üzərinə 1 milyard 400 milyon rubl təzminat qoymuşdu, Qars, Ərdəhan və Batum Rusiyaya verildikdən sonra bu təzminatın məbləğindən 1 milyard rubl çıxılmışdı.

Bolşeviklər “təzminatsız və ilhaqsız sülh” şüarı irəli sürdüklərindən, türklər də bundan istifadə edərək Brest-Litovsk sülh konfransında Qars, Ərdəhan və Batumun geri qaytarılması məsələsini qaldırdılar. 1918-ci il mart ayının 3-də imzalanan Brest-Litovsk sülhündən sonra Cənubi Qafqazda siyasi və hərbi proseslər başqa səmtə inkişaf etməyə başladı. 1918-ci il fevralın 23-də yaranan Zaqafqaziya Seymi bolşevik hakimiyyətini və Sovet Rusiyasının imzaladığı Brest sülhünü tanımadığını bəyan etdi və bu müqavilənin Qafqaza aid

maddələrini yerinə yetirməkdən imtina etdi. Rus ordularının işğalı altında olan Şərqi Anadolu ərazilərini və Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini boşaltmağı Brestdə Sovet Rusiyasına qəbul etdirən Osmanlı hökuməti bunları Zaqafqaziya Seyminə də qəbul etdirmək məcburiyyətində qaldı. Dolayısı ilə, Osmanlı

Osmanlı hökumətinin Zaqafqaziya Seymindən Qars, Ərdəhan və Batumu boşaltmağı tələb etməsi ona qarşı irəli sürdüyü yeni ərazi iddiası olmayıb, Brest sülhünün qərarlarını yerinə yetirmək tələbi idi.

hökumətinin Zaqafqaziya Seymindən Qars, Ərdəhan və Batumu boşaltmağı tələb etməsi ona qarşı irəli sürdüyü yeni ərazi iddiası olmayıb, Brest sülhünün qərarlarını yerinə yetirmək tələbi idi.

–Həmin ərazilərdə plebissit keçirildimi?

–Bəli keçirildi, amma bir qədər sonra. Çünki bu əraziləri tərk edən rus orduları öz silahlarını erməni və gürcülərə vermiş və onların yerini erməni və gürcü qoşunları tutmuşdular. Plebissitin keçirilməsi üçün ilk əvvəl bu ərazilər boşaldılmalı idi ki, türk hakimiyyət orqanları bu səsverməni keçirə bilsinlər. Buna görə də plebissitin keçirilməsi bir qədər sonra, bu ərazilər erməni və gürcülərdən azad ediləndən sonra həyata keçirildi. Plebissitin nəticələri də göstərdi ki, adı çəkilən vilayətlərdə yaşayan əhali Osmanlı hakimiyyəti altında yaşamaq istəyir. Həmin ərazilərdə yaşayanların böyük əksəriyyəti türk-müsəlmanlar idi və təbii olaraq onlar Osmanlı dövlətində yaşamaq istəyirdilər.

–Seym sözü bəs necə, haradan meydana gəldi?

–1918-ci ilin yanvarında bolşeviklər tərəfindən Müəssislər Məclisinin qovulmasından sonra Zaqafqaziya Komissarlığı

Cənubi Qafqazdan bu məclisə seçilmiş nümayəndələri fevral ayında bir yerə topladı və hakimiyyəti onlara təslim etdi. Bu nümayəndələr də qərara gəldilər ki, Rusiyadakı siyasi vəziyyət aydınlaşana qədər hələlilik Zaqafqaziya parlamentini yaratsınlar. Bu qərar üzrə 1918-ci il fevralın 23-də yaradılan Zaqafqaziya parlamenti Polşa Seymi əsasında formalaşdığı üçün bu qurum Zaqafqaziya Seymi adlandırıldı.

–Bəs nə üçün Zaqafqaziya Seymi Rusiyanın öhdəliyini yerinə yetirmək istəmirdi?

–Zaqafqaziya Seymi də komissarlıq kimi özünü Rusiyanın bir hissəsi hesab edirdi, lakin komissarlıqdan fərqli olaraq bolşevik hakimiyyətini tanımırdı və onunla əlaqələrini kəsmişdi. Seym özünü o Rusiyanın hissəsi hesab edirdi ki, həmin demokratik Rusiya Müəssislər Məclisi tərəfindən elan ediləli idi. Bolşeviklər də Müəssislər Məclisini qovduqlarından və Rusiyada vətəndaş müharibəsi alovlandığından Seymin özünü tərkib hissəsi elan etdiyi həmin Rusiya faktiki olaraq mövcud deyildi. Buna görə də Seym bolşeviklərin imzaladığı Brest müqaviləsini tanımadığını bəyan edib, onun qərarlarını yerinə yetirməkdən imtina etdi. Osmanlı hökuməti də məcbur olub Brestdə əldə etdiyi uğurları Zaqafqaziya Seyminə də qəbul etdirmək üçün konfrans keçirmək qərarına gəldi.

1918-ci ilin martın 14-də tərəflər arasında Trabzon konfransı öz işinə başladı. Konfransda Zaqafqaziya nümayəndə heyəti Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrinə etiraz etdi. Lakin türklər bu etirazı rədd edib bildirdilər ki, Zaqafqaziyanın Brest sülhündə marağı və mənafeyi olduğu üçün beynəlxalq hüquq normalarına cavab verən prinsiplər əsasında təşkil olunmalı və digər dövlətlər tərəfindən tanınması üçün tədbirlər görməli idi. Ona görə də Zaqafqaziya hökuməti indi tanınsa belə, əvvəlki beynəlxalq hüquqi prin-

siplərə etiraz edə bilməz. Halbuki, həmin hökumət yanvarın 23-də Vehib paşaya vurduğu teleqramda özünün Rusiyanın tərkib hissəsi olduğunu bildirmiş və Brest sülhündə iştirak etməkdən imtina etmişdi. Türk nümayəndələrinin fikrincə, əgər doğrudan da Zaqafqaziya hökuməti beynəlxalq hüququn subyekti olmaq istəyirsə, onda tezliklə Rusiyadan ayrılmalı və öz müstəqilliyini elan etməlidir. Belə olan təqdirdə Türkiyə onunla mehriban qonşuluq münasibətlərinə girməyə hazırdır. İndi Zaqafqaziya komissarlığı bir tərəfdən özünü hələ də Rusiyanın bir hissəsi hesab edir, digər tərəfdən də Sovet Rusiyasının imzaladığı Brest müqaviləsini tanımaqdan imtina edirdi. Buna görə də tərəflər arasında bir aya qədər davam edən danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi.

Zaqafqaziya Seymi türk tələbləri qarşısına silahla çıxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Zaqafqaziya Seymi və hökumətinin fəaliyyəti iki həftəlik donduruldu, Gegeçkəri, Ramişvili və Korçikyandan ibarət Ali Müdafiə Şurası yaradıldı. Azərbaycanlılar Türkiyə ilə müharibənin əleyhinə olduqları üçün onlar bu Şuraya daxil edilmədilər. Aprelin 14-də Trabzondakı heyət geri çağırıldı. Lakin bu tədbirlər türk qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını ala bilmədi, səkkiz günlük müharibədən sonra Seym türklərin sülh təklifini qəbul etməyə məcbur oldu.

Beləliklə, Osmanlı dövləti Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi ərazilərə silah gücünə yiyələndi, bu da öz növbəsində Batum konfransında Türkiyənin mövqeyinin sərtləşməsinə və yeni ərazi tələbləri ilə çıxış etməsinə gətirib çıxardı.

-Və Zaqafqaziyada müstəqil Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası yarandı

-Osmanlı dövlətinin Zaqafqaziya Seymi qarşısında əsas iki tələbi var idi. Birincisi, əgər bu hökumət Rusiyanın tərkib

hissəsidirsə, o zaman Rusiyanın imzaladığı Brest müqaviləsinin şərtlərini yerinə yetirməlidir, yox əgər Osmanlı dövləti ilə müqavilə münasibətlərinə girmək istəyirsə, o zaman Rusiyadan ayrıldığını və müstəqilliyini elan etməlidir. İkinci-si, Osmanlı dövləti o zaman Seymi tanıyıb onunla müqavilə münasibətlərinə girəcəkdir ki, o, Brest sülhünün qərarlarını qeyd-şərtsiz yerinə yetirsin. Türk ordularının hücumları qarşısında tab gətirə bilməyən Zaqafqaziya Seymi Türkiyənin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu.

Aprelin 22-də Türkiyə tərəfi sülh təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Elə həmin gün Seymin iclasında Zaqafqaziya müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olundu. Həmçinin burada Türkiyə ilə sülh danışıqlarının davam etdirilməsi və tezliklə sülh müqaviləsinin bağlanması haqqında qərar qəbul edildi. Yeni hökumətin yaradılması sülh tərəfdarı olan Akaki Çxenkeliyə tapşırıldı. Aprelin 23-də Çxenkeli Vehib paşaya məlumat verib bildirdi ki, öz müstəqilliyini elan etmiş Zaqafqaziya Respublikası Türkiyənin tələblərini qəbul edir və Brest-Litovsk sülhü əsasında danışıqları davam etdirməyə hazırdır. Çxenkeli, həmçinin xahiş etdi ki, sülh danışıqları Batumda davam etdirilsin. 1918-ci il aprelin 26-da Osmanlı dövləti Zaqafqaziya Respublikasının müstəqilliyini tanıdı və sülh danışıqlarının Batumda keçirilməsinə razılıq verdi.

-Batum konfransında Osmanlı dövləti yenə də Trabzon konfransındakı tələblərini ortaya qoydu, yoxsa yeni tələblərlə çıxış etdi?

-Batum konfransı may ayının 11-də açıldı. Konfransın ilk iclasında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşə Brest müqaviləsinin şərtlərini indiki danışıqlar üçün əsas kimi qəbul etmədiyini bildirib, Türkiyənin hərbi

əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb etdi.

Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərlı (Gərnıbasar), Uluxanlı (Zəngıbasar) və Vedıbasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Zaqafqaziyanın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli idi.

–Bəs Zaqafqaziya nümayəndə heyətinin bu tələbə münasibəti necə oldu? Hər halda Trabzon danışıqlarının nəticəsiz qalması Zaqafqaziya üçün ağır nəticələnmişdi.

–Trabzon konfransı elə Zaqafqaziya Seyminin məntiqsiz mövqeyi ucbatından uğursuzluqla nəticələnmişdi. İndi də Zaqafqaziya heyəti Brest-Litovsk müqaviləsi əsasında Türkiyə ilə müqavilə imzalamaq üçün Batuma gəlmişdi. Bu tələblərlə bağlı Zaqafqaziya nümayəndə heyəti, həmçinin Seymdəki fraksiyalar qəti bir qərara gələ bilmədilər. Zaqafqaziya Seymi əslində məcburiyyət qarşısında yaranan bir orqan idi. Seymin yaranmasından sonra onun ilk işi Türkiyə ilə sülhə nail olmaq idi. Elə bu ilk addımında Seymdəki fraksiyalar arasında ciddi fikir ayrılıqları və ziddiyyətlərin olduğu ortaya çıxdı.

Seym heyətində olan gürcü, azərbaycanlı və ermənilərin hər biri Türkiyə ilə separat danışıqlara meyl edirdilər ki, təmsil etdikləri xalqın mənafeyini qorusunlar. Hələ Trabzon konfransı dövründə erməni və gürcülər Türkiyənin tələblərini rədd edib, onunla müharibə aparmağa çalışırdılarsa, Azər-

baycan fraksiyası qarşılıqlı güzəştlər əsasında Osmanlı imperiyası ilə razılığa gəlməyi təklif edirdi. Ərazi məsələlərinin müzakirəsi son anda ona gətirib çıxartdı ki, gürcülər Batumu əldə saxlamaqla Qars və Ərdəhanın güzəştə gedilməsinə razı idilərsə, ermənilər Batum və Acariyanın güzəştə gedilməsinə tərəfdar olub, Qarsın Türkiyəyə verilməsinə razı deyildilər. Azərbaycan fraksiyası isə bu fikirdə idi ki, Qars və Ərdəhanın əhalisinin əksəriyyəti türklər olduğu üçün Brest-Litovsk müqaviləsinin bu iki vilayət haqqındakı maddələri yerinə yetirilməlidir. Onların fikrincə, Acariya Zaqafqaziyanın tərkibində ayrıca müsəlman respublikasına çevrilməlidir, əgər bu mümkün olmazsa, onda o, Türkiyəyə birləşdirilməlidir. Batum isə xaricə mühüm çıxış yolu kimi Zaqafqaziyanın tərkibində qalmalıdır.

Zaqafqaziya nümayəndə heyətinin tərkibində Trabzonda olan azərbaycanlı nümayəndələrdən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məhəmməd Həsən Hacınski və Əhməd Cövdət Pepinov aprelin 8-də Batum məsələsi ilə bağlı Osmanlı heyətinə ayrıca bir memorandum təqdim etdilər. Lakin Azərbaycan nümayəndələrinin bu təşəbbüsləri nəticəsiz qaldı. Batum konfransının ilk iclasında Türkiyənin irəli sürdüyü tələblər Zaqafqaziya Seymini süquta apardı. Türk tələblərinə münasibətdə ümumi bir mövqeyə gələ bilməyən Zaqafqaziya heyətində fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər daha da dərinləşdi. Bu da öz növbəsində heyətdə təmsil olunan azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrinin ayrılıqda Türkiyə və Almaniya ilə danışıqlar aparmasına gətirib çıxartdı. Gürcülər türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi Almaniya sığınmaq qərarına gəldilər. Almaniya gürcüləri himayəyə götürməyə razı olduğunu bildirdi, amma bir şərtlə ki, Gürcüstan Seymdən çıxaraq öz müstəqilliyini

elan etməlidir. Gizli aparılan gürcü-alman danışıqları “Poti razılaşması” ilə nəticələndi ki, bu razılaşma ilə Gürcüstan Federasiyadan çıxıb öz müstəqilliyini elan edir və Almanıyanın qəyyumluğunu qəbul edirdi.

– **Zaqafqaziya Seyminin parçalanmasına Osmanlı hökumətinin münasibəti necə oldu?**

– Osmanlı hökuməti bir tərəfdən Zaqafqaziya Seyminin parçalanmasını istəmir, digər tərəfdən də Batum konfransında irəli sürdüyü ərazi tələblərinin heç birindən geri çəkilmək fikrində deyildi. Əslində Osmanlı hökuməti 1918-ci ilin yazından etibarən çalışdı ki, Şimali Qafqazı da Zaqafqaziya Seyminə daxil etsin və bununla Seymdə müsəlman çoxluğuna nail olunsun.

Osmanlı hökuməti Rusiya ilə Türkiyə arasında bufer rolunu oynayacaq bir Qafqaz dövlətinin mövcudluğunu istəyirdi, lakin bu dövləti gürcü və ermənilərin müsəlmanlar üzərində hakim mövqeyə malik bir dövlət kimi deyil, əksinə müsəlmanların gürcü və ermənilər üzərində üstün mövqeyə malik olduqları bir dövlət kimi görmək istəyirdi. Lakin göstərilən cəhdlər bunu təmin edə bilməmişdi. Bu halda İstanbul hökuməti federasiyanın parçalanmasına loyal yanaşdı və bu dövrdən etibarən Almanıyanın müdafiə etdiyi gürcü və ermənilərə qarşı Azərbaycan və Şimali Qafqazı müdafiə edib təşkilatlandırmaq yolunu tutdu.

– **Azərbaycanlılar necə?**

– Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan nümayəndələri Zaqafqaziya federasiyasının parçalanmasını istəmirdilər. Buna görə də Azərbaycan nümayəndələri gürcülərə ermənilərsiz Azərbaycan-Gürcüstan federasiyasının yaradılmasını təklif etdilər, lakin gürcülər öz milli dövlətlərini yaratmağı yeganə çıxış yolu gördülər. Bu vəziyyətdə Azərbaycan nümayən-

dələri də adekvat addım atacaqlarını bəyan etdilər. 1918-ci il mayın 26-da gürcülərin Zaqafqaziya Seymindən çıxmaq haqqında bəyanatı elan edildikdən sonra Seym dağıldı. Bundan 2 saat sonra gürcü milli şurası Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdi.

– Bu vəziyyətdə Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinə və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına münasibətdə Osmanlı hökumətinin mövqeyi necə idi?

– Bəhs olunan dövrdə Xəlil bəy Menteşə başda olmaqla Osmanlı hökumətinin siyasi qanadı belə bir vəziyyətdə müstəqil Azərbaycan dövləti yaradılmasının tərəfdarı idilər. Lakin Ənvər paşa başda olmaqla hakimiyyətin hərbi qanadı Gürcüstan xaricində bütün Qafqazın Osmanlı dövlətinə birləşdirilməsi mövqeyindən çıxış edirdilər.

Osmanlı hökumətinin “dördüncü adamı” hesab olunan Xəlil bəy Menteşə sədrəzəm Tələt paşanı da öz mövqeyi ilə razı sala bildi. Xəlil bəy hadisələri düzgün, məntiqi qanunauyğunluqla dərk edən bir şəxs idi. O haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Brest sülhü ilə Qafqazı Rusiya ərazisi kimi tanıyan Osmanlı dövlətinin bu ərazinin bir qismi olan Azərbaycanı ilhaq etməsi Rusiya ilə yeni müharibə təhlükəsi yarada bilər. Bu siyasət Almaniyə tərəfindən də dəstəklənmədiyi üçün Türkiyə Rusiya qarşısında tək qala bilər. Buna imkan verməmək üçün ilk əvvəl Azərbaycanın müstəqilliyinin Almaniyə və Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olunmalıdır, bundan sonrakı mərhələdə Azərbaycanı Türkiyəyə ilhaq, ittifaq və ya digər bir formada birləşdirmək mümkündür.

Osmanlı hökumətində əsas simalar olan Tələt və Ənvər paşalar mövcud vəziyyətdə erməni dövlətinin yaradılmasının əleyhinə idilər. Lakin istər gürcülər, istərsə də azərbaycanlılar təkid edirdilər ki, nəyin bahasına olursa-olsun ermə-

ni dövləti yaradılmalıdır.

Bu vəziyyət qarşısında sədrəzəm Tələt paşa mayın 24-də Batum konfransındakı Osmanlı heyət rəhbəri Xəlil bəyə göndərdiyi teleqramında belə bir mövqe ortaya qoydu: “Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyənlər tərəfdar deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcəkdir. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanacaq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla əcəmlərlə birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər. Bu səbəbdən mümkün olsa, “çıbanı kökündən təmizləmək” ən xeyirli iş olacaqdır. Bu mümkün olmadığı təqdirdə Ermənistanın çox zəif və yaşamayacaq şəkildə təşəkkül etməsi zəruridir”.

Ənvər paşa da mayın 27-də Batum konfransındakı Osmanlı hərbi nümayəndəsi Mehmet Vehib paşaya göndərdiyi teleqramında buna bənzər bir mövqe ortaya qoymuşdu. Lakin Xəlil bəy Menteşə gürcü və azərbaycanlılar kimi erməni dövlətinin yaradılması mövqeyində israr edir və ən azından beynəlxalq aləm qarşısında ermənilərə bir mövcudiyyət və müəyyən güzəştlər verilməsinin vacib olduğunu bildirirdi. O, sədrəzəmə göndərdiyi teleqramında qeyd edirdi ki, siz Ermənistanı Bolqarıstanla müqayisə etməyin. Bolqarıstan Türkiyəyə qarşı düşmənçilik edəndə arxasını Avropaya sökəyir. Ermənistan isə şərqdə Osmanlı və Azərbaycan dövlətləri arasında bir ada kimi sıxışib qalacaqdır. Onun Bolqarıstan kimi mövqeyə sahib olmasına imkan verilməyəcək.

–Azərbaycanlılar niyə təkid edirdilər ki, erməni dövləti yaradılsın?

– Onlar öz mövqeyini əsaslandıraraq bildirirdilər ki, əgər

bölgədə üç – gürcü, müsəlman və erməni kantonları yerinə yalnız iki – gürcü və müsəlman dövlətləri yaradılsaydı, o zaman Cənubi Qafqazda və xüsusilə də ultimatumda tələb edilən, Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcək ərazilərdə olan böyük erməni kütləsi Azərbaycana axışacaq. Bu da Azərbaycana faktiki olaraq daha böyük qırğınlar, müsibətlər və dağıntılar gətirəcək. Buna yol verməmək üçün kiçik bir ərazidə ermənilərin milli dövlətlərini yaratmaq və onları ora cəm etmək lazımdır.

Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il mayın 23-də Batumdən Ənvər paşaya yazılı bir müraciət də göndərdilər. Müraciətnamənin sonuna Azərbaycanın Batum sülh konfransındakı nümayəndələri olan Məhəmməd Həsən Hacinski və Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən başqa Əhməd bəy (Can Baba), Aslan bəy Səfikürdski, Əhməd Cövdət Pəpinov, Məmməd Yusif Cəfərov, Fətəli Xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli və Xəlil bəy Xasmməmmədov imza atmışdılar. Bu müraciətnamənin göndərilməsindən bir gün əvvəl – mayın 22-də Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu da Tələt paşaya və Ənvər paşaya eyni məzmunlu bir müraciətnamə göndərmişdilər. Lakin Azərbaycan nümayəndələri erməni dövlətinin yaradılmasına tərəfdar olsalar da, bu dövlətin Aleksandropol (Gümrü) mərkəz olmaqla yaradılmasına çalışırdılar.

Xəlil bəy Menteşə də erməni dövlətinin Aleksandropol mərkəz olmaqla yaradılması ideyasına dəstək verirdi. Bu zaman Aleksandropol artıq türklər tərəfindən tutulduğu üçün ermənilər İrəvan mərkəz olmaqla erməni dövlətinin yaradılması məsələsini gündəliyə gətirdilər. İndi türklər yeni yaranan erməni dövləti üçün siyasi mərkəz olaraq ya Aleksandropolu ermənilərə verməli və bu şəhərlə bağlı irəli sürdüyü

tələbindən geri çəkilməli, ya da İrəvanı müsəlmanlardan alıb onlara verməli idilər. Bu iki seçim qarşısında Aleksandropol-dan imtina etmək fikrini belə qəbul etməyən türklər ikinci varianta üstünlük verdilər. Bundan sonra, mayın 30-da erməni milli şurası tərəfindən Ermənistanın müstəqilliyi elan edildi.

– **Erməni dövləti hansı əraziləri əhatə edirdi?**

– Batum konfransının qərarlarına görə, yeni yaradılan Ermənistan Respublikası cəmi 9 min kvadrat kilometr əraziyə malik olmaqla, Göyçə gölü ilə Osmanlı dövlətinin yeni sərhədləri arasındakı dar dağlıq ərazini əhatə edirdi. Bura Yeni Bayazid qəzası (Basarkeçər adlanan cənub-şərq qismi istisna olmaqla), İrəvan qəzası (Qəmərli-Gərnibasar, Uluxanlı-Zəngibasar və Vedibasar istisna olmaqla), Eçmiədzin qəzası (Sərdarabad istisna olmaqla) və Aleksandropol qəzası (qəza mərkəzi Aleksandropol istisna olmaqla) əraziləri daxil idi. Bu ərazilərdə cəmi 321.000 nəfər əhali yaşayırdı ki, onun da 230 mini erməni, 80 mini türk-müsəlman, 11 mini isə digər xalqların nümayəndələri idi.

– **Vasif müəllim, Zaqafqaziya Seymi dağılan kimi gürcülər öz müstəqilliklərini elan etdilər. Nə üçün Azərbaycan nümayəndələri gürcülər kimi dərhal Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmədilər, iki gün sonra elan etdilər?**

– Mayın 26-da saat 15-də Zaqafqaziya Seymi dağıldı, gürcülər dərhal iclasa toplaşdılar və saat 17-də Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. Hələ mayın 25-də Azərbaycan nümayəndələri gürcülərin istiqlalıyyət elan edəcəkləri təqdirdə adekvat addım atmaqla bağlı qərar qəbul eləsələr də, bu addımı atmadılar.

Buna səbəb Gəncədən alınan məlumatlar idi. Bu məlumatlarda qeyd olunurdu ki, artıq Gəncədə öz qərargahını

qurmuş Nuru paşa Azərbaycanın qurtuluşunun yeganə yolu kimi onun Türkiyəyə ilhaq edilməsi mövqeyindən çıxış edir. Buna görə də müsəlman fraksiyası Gəncədəki vəziyyəti aydınlaşdırandan sonra yekun qərar qəbul etmək qərarına gəldi. Osmanlı yardımını olmadan elan edilmiş müstəqillik yalnız kağız üzərində qalacaqdı.

Gəncədən alınan son məlumatlar isə o qədər də ürəkaçan olmadı, burada bildirilirdi ki, Nuru paşa daha çox ilhaq mövqeyindən çıxış edir. Bununla belə, uzun müzakirələrdən sonra Azərbaycan Milli Şurası Osmanlı dövlətinin və Nuru paşanın mövqeyindən asılı olmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək və son damla qanına kimi bu müstəqilliyi qorumaq qərarına gəldi.

Beləcə, 1918-ci il mayın 28-də axşam saat 8-də Milli Şura Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdi və 6 bənddən ibarət İstiqlal Bəyannaməsini qəbul etdi. Bununla da, XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş Azərbaycan dövlətçiliyi 100 illik bir fasilədən sonra bərpa edilmiş oldu. Azərbaycan Milli Şurası ölkənin müstəqilliyini elan etməklə yanaşı, ölkəyə Osmanlı hərbi yardımının təmin edilməsi istiqamətində də əməli addımlar atdı. İyunun 1-də Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri hərbi yardım üçün Osmanlı hökumətinə müraciət etdilər.

Elə həmin gün bu müraciət müsbət cavablandırıldı. Bununla da, Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yeridilməsi üçün hüquqi zəmin yaradıldı. Türkiyə və Azərbaycan hərbi hissələrindən təşkil edilmiş Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan ərazilərini erməni-bolşevik alyansının qüvvələrindən təmizləyə-təmizləyə 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhərini azad etdi və şəhər Azərbaycanın paytaxtına çevrildi.

- Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, XI Qızıl Ordu ilə

birgə Azərbaycana Xəlil paşa da gəlmişdi. Qızıl Ordunun müqavimətsiz ölkəyə daxil olması səbəblərindən biri kimi də bu fakt qabardılır.

– Xəlil paşa, Ənvər paşanın yaşca özündən kiçik əmi-si, Kut-ül Amara qəhrəmanı, həmçinin 1918-ci ilin yayında Qafqaz İslam Ordusunun da tabe olduğu Osmanlı Şərq Orduları qrupunun rəhbəri idi. O, Azərbaycana bağlı bir şəxs idi. Lakin Osmanlı imperiyası Birinci Dünya müharibəsində məğlub olduğdan sonra Türkiyədə başlanan Anadolu hərəkəti Antantaya qarşı mübarizədə Sovet Rusiyası ilə yaxınlaşmaq və ondan yardım almaq yolunu tutmağa məcbur oldu. Öldə edilmiş razılığa görə Türkiyə Azərbaycanda olan türk nüfuzundan istifadə edib, Azərbaycanın sovetləşdirilməsinə yardım etməli və bütün Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalını qəbul etməli, bunun qarşılığında isə Moskva hökuməti Anadolu hərəkətinə hərbi və maliyyə yardımları verməli idi.

Bununla bağlı Xəlil bəy öz xatirələrində qeyd edir ki, bu zaman Kazım Qarabəkir paşadan belə bir şifrə aldım: “Sizin, Ənvər və Nuru paşaların indi əsas vəzifəniz Sovet idarəsini türk hüdduduna qədər çatdırmaq olmalıdır. Bu yolda çalışmaq lazımdır, əks təqdirdə hərəkət edilərsə, bu başqalarının durumuna yarayacaqdır”.

Təbii ki, Xəlil paşa da Anadolu hərəkətinin qərarına uyub sovet idarəsini türk hüdduduna çatdırmaq, yəni Azərbaycanı sovetləşdirmək işində öz töhfəsini verdi. Anadoluya getmək adı altında Azərbaycana daxil olan, ilk cərgələrində əsir türk zabıt və əsgərlərinin olduğu XI ordu 23 aylıq mövcudiyyətdən sonra Azərbaycan Cümhuriyyətini süquta uğradıb ölkəni işğal etdi.

Bu zaman Rusiyanın əsl məqsədinin nə olduğunu çox gözəl anlayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bolşeviklərin əlində

bir alətə çevrilən Xəlil paşa və digər Anadolu nümayəndələrinə müraciət edərək deyirdi: “Etməyin, bizi öz halımıza buraxın. Yüz ildən bəri əsarəti altında olduğumuz rusları biz daha yaxşı tanıyıırıq. Onlar hiylə ilə gələr, sonra bizi əzərlər”. Lakin Xəlil paşa və digər Anadolu nümayəndələri Rəsulzadənin bu müraciətlərinə qətiyyəən məhəl qoymadılar.

Gündüz Nəsibov, 1905.az

12.02.2018

QAFQAZ İSLAM ORDUSU

“...Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasında, Azərbaycan xalqının erməni-daşnak qırğınlarından xilas edilməsi işində Azərbaycan və Türkiyə hərbi qardaşlığının zirvəsidir, ən parlaq nümunəsidir...”

Mehman Süleymanov

“...Biz təkcə Nuru Paşanı tanıyırıq. Amma Şuşada, Əsgəran keçidində böyük fədakarlıq göstərən Cəmil Cahid bəyi də, Mürsəl Bakı Paşanı da, Bakıdan sonra Dərbəndi qəhrəmancasına alan Süleyman İzzət Paşanı da tanımalıyıq...”

**Minəxanım Nuriyeva
(Təkləli)**

Filologiya üzrə elmlər doktoru Minəxanım Nuriyeva (Təkləli) və tarix üzrə elmlər doktoru, ehtiyatda olan polkovnik Mehman Süleymanovla söhbətləşdik.

Fuad Babayev: Qafqaz İslam Ordusu haqqında adi insanlar nəyi bilməlidirlər? Bu haqda bizim lazımı səviyyədə məlumatımız varmı?

Mehman Süleymanov: Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci ildə Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə Türkiyədən Azərbaycana gəlmiş Osmanlı hərbi qüvvələri ilə Azərbaycan hərbi qüvvələrinin birgə təşkil etdiyi strukturudur. Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə Azərbaycana hərbi yardıma gəlmiş Türkiyə hərbi qüvvələrinin komandanı təyin edilmiş Nuru Paşa Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə Qafqaz İslam Ordusunun baş komandanı təyin edildi. O zaman Müsəlman korpusunun komandanı olan Əliağa Şıxlinski onun müavini oldu. Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasında, Azərbaycan xalqının erməni-daşnak qırğınlarından xilas edilməsi işində Azərbaycan və Türkiyə hərbi qardaşlığının zirvəsidir, ən parlaq nümunəsidir.

Əgər Qafqaz İslam Ordusu yaradılmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) ərazi bütövlüyünü qorumaq mümkün olmazdı və bütünlükdə Azərbaycan xalqını erməni və bolşevik-daşnaklardan xilas etmək mümkün olmazdı. Amma istərdim ki, burada qarşılıqlı əlaqənin nisbətini düzgün qiymətləndirək. Əgər türk hərbi qüvvələri Azərbaycana gəlməsəydi, Azərbaycanı real qırğından qurtarmaq mümkün olmayacaqdı. Hətta, bütün azərbaycanlıları qırsaydılar

belə arxamızda dayanacaq bir kəs yox idi. Amma onu da nəzərə alaq ki, Türkiyə hərbi qüvvələri də Azərbaycan hökumətinin, xalqının və hərbi qüvvələrinin köməyi olmadan təkbaşına bu vəzifəni yerinə yetirə bilməzdi.

Onun üçün bir daha qeyd edirəm ki, Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti AXC-nin müstəqilliyinin, ərəzi bütövlüyünün qorunmasında və bu dövrdə Azərbaycan xalqının real qırğınlardan xilas edilməsində Azərbaycan və Türkiyə siyasi, hərbi qardaşlığının yüksək zirvəsidir.

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): Mehman müəllimin bir tarixçi və hərbi kimi rəyi mənim üçün də çox önəmlidir. Onun bir neçə kitabını nəşrə hazırlayan redaktor mən olmuşam. Mən türkoloqam. Bildiyiniz kimi türkologiya tarix, ana dili, hətta türk coğrafiyasını birləşdirən ixtisasdır. Mənim 1992-ci ilin mart-aprel aylarında “Azərbaycan” qəzetində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə həsr edilmiş 3 yazım çıxdı. Rüştü bəy Türkerin “Böyük hərbdə Bakı yollarında” kitabını Azərbaycancaya çevirib nəşrə hazırladıq. O gündən elmi araşdırmalarım da mən bu mövzunu unutmadım.

Qafqaz İslam Ordusunun yardımı olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il mayın 28-də mümkün olmayacaqdı. Mayın 25-də türk ordusunun öncül dəstəsi Mosuldan Təbrizə, Təbrizdən Naxçıvana, Naxçıvandan Qarabağa, Qarabağdan Yevlaxa və Gəncəyə yetişdi. 25 mayda xalq bunu istiqbal etdi (red. – qabağına çıxmaq, qarşılamaq, gələni qəbul etmək).

Azərbaycanın erməni daşnaklarının, bolşeviklərin əlində olmayan bütün bölgələrinin nümayəndələri Yevlax stansiyasında Qafqaz İslam Ordusunu qarşıladı. Həmin dövrdə həm Azərbaycanın, həm də Osmanlı dövlətinin vəziyyəti çox ağır idi. Müharibəyə Osmanlı dövləti istəmədən qo-

şulmuşdu. Rusiya çarı II Nikolay oktyabr ayında (red. – 1914-cü il) göz-lənilmədən Osmanlıya müharibə elan etdi və bununla da Qafqaz cəbhəsi açıldı. II Nikolay şəxsən bu cəbhəyə gəldi. Qafqaz cəbhəsi Azərbaycana da çox yaxın olduğu üçün burada qarışıqlıqlar və anarxiya başladı, gizli qüvvələr, gizli düşmənlilər üzə çıxdı.

Belə bir vaxtda Azərbaycanın öz istiqlalını qazanması çox çətin ola bilərdi. Çünki ilk olaraq ermənilərin Bakıda törətdiyi türk qətləmini (red. – 1918-ci il mart soyqırımı) sonradan Qubaya, Şamaxıya və Muğana keçdi. Azərbaycanı bürüyən bu qırğından biz təkbəşinə necə çıxma bilərdik. Azərbaycanın vətən üçün canından keçməyə hazır olan 400 nəfərlik korpusu vardı. Azərbaycana bu yardım vaxtında yetişməsəydi, bizim korpusumuz da köməksiz qalacaqdı. Çünki, Bakıda onun qarşısında təpədən dırnağa qədər silahlanmış və zabıt heyəti ermənilərdən ibarət olan 12 minlik Şaumyan ordusu var idi.

Fuad Babayev: Qafqaz İslam Ordusunun təchizatı (mən bildiyim qədər 10 minə yaxın əsgəri olub), hərbi hazırlığı, sərəncamında olan hərbi texnika necə idi? Orada hansı texnologiya tətbiq olunub?

Mehman Süleymanov: Nuru Paşa Azərbaycana gələndə 28-29 yaşı var idi. Nuru Paşa Azərbaycana gəlmək ərafəsin-

Azərbaycanın vətən üçün canından keçməyə hazır olan 400 nəfərlik korpusu vardı. Azərbaycana bu yardım vaxtında yetişməsəydi, bizim korpusumuz da köməksiz qalacaqdı. Çünki, Bakıda onun qarşısında təpədən dırnağa qədər silahlanmış və zabıt heyəti ermənilərdən ibarət olan 12 minlik Şaumyan ordusu var idi.

*Qafqaz İslam Ordusunun komandanı
Nuru paşa Gəncədə*

də yenicə yarbay (red. – polkovnik-leytenant) rütbəsi almışdı. Amma Azərbaycanda böyük bir hərəkata rəhbərlik edəcəyinə görə ona fəxri general rütbəsi verdilər. Onu da qeyd edirəm ki, Nuru Paşanın paşalığı da fəxri paşalıq idi. Azərbaycandan geri qayıdandan sonra Paşalığı, generallığı təhvil verdi.

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): Eləcə də o biri zabitlərin Azərbaycanda aldıkları “Şərəf” ordenləri təhvil verildi.

Mehman Süleymanov: Amma Nuru Paşa Azərbaycandakı xidmətlərinə görə hər iki ölkədə indiyə qədər Paşa kimi tanınır. Yəni xidmətinə görə o fəxri adı qoruyub saxlayıb. Bütün elmi-tədqiqat əsərlərində onu Paşa kimi təqdim edirlər. Azərbaycana ilkin olaraq 5-ci Qafqaz diviziyası gəlmişdi. 5-ci Qafqaz diviziyasının 5-6 min arası şəxsi heyəti var idi.

Yalnız Bakı şəhərinin alınması ərafəsində 15-ci Qafqaz diviziyası da Azərbaycana gəlir. Hər iki diviziyanın əsgərlərinin sayı birlikdə 10 mindən çox idi. Amma bütövlükdə bu hərəkətdə iştirak edən Azərbaycan korpusu və Bakıətrafı kəndlərdən toplanmış könüllü dəstələr var idi. Nuru Paşa gəncliyinə və ola bilsin ki, siyasi səriştəsinin azlığına baxmayaraq hərbi sahədə çox incə duyumu var idi. Bu incə duyumun nəticəsi əməliyyatların, döyüşlərin planlaşdırmasında özünü göstərirdi.

Qafqaz İslam Ordusu ilə bolşevik-daşnak qüvvələrinin ilk ciddi qarşılaşması Qaraməryəm ətrafında baş verdi. Özü də 16-18 iyunda bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən başlanan bu döyüşdə Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri, o cümlədən azərbaycanlı könüllülər 100 nəfərdən çox şəhid verdi. Bu xəbəri alan kimi Nuru Paşa Əliağa Şıxlinski ilə birlikdə Göyçay ətrafına gəldi. Dəmiryolu ilə Müsüslüyə, Müsüslüdən faytonla Göyçaya yollandılar.

Növbəti döyüşün planlaşdırılmasında Nuru Paşa bütün detalları – təbii şəraitə uyğunlaşma, qüvvələrin bölüşdürülməsini və s. nəzərə aldı. Məhz Qaraməryəm ətrafındakı döyüşdə gələcək qələbələrin əsası qoyuldu. Bu döyüşdə bolşevik-daşnak qüvvələrinə elə bir zərbə vuruldu ki, onların Ağsudakı müqavimət cəhdi də baş tutmadı. Bu qələbə Nuru Paşanın incə hərbi duyumu nəticəsində baş verdi.

Fuad Babayev: Nuru Paşaya belə bir tapşırıq verilməzdən əvvəl onun karyerasında yadda qalan nə olub?

Mehman Süleymanov: Nuru Paşa Afrika cəbhəsində olub. Nuru Paşa Afrika cəbhəsinə getməzdən əvvəl qardaşı hərbi nazir, özü isə V Mehmed Rəşadın yavəri idi. Yəni qardaşının və özünün kifayət qədər nüfuzu və isti yeri var idi, cəbhəyə getməyə ehtiyacı yox idi. Amma özü Afrika cəbhəsinə getmək üçün sultanın qarşısında məsələ qaldırır və qardaşından xahiş edir. Nuru Paşa indiki Liviya ərazisindəki döyüşlərdə kifayət qədər uğurla iştirak edir və qazandığı uğurlara görə ona yarbay rütbəsi verilir.

Amma onun Qafqaz İslam Ordusunun komandanı təyin edilməsi Azərbaycan tərəfinin xahişi ilə olub. Azərbaycanın milli mücadilə liderlərinin qərarı ilə istiqlal hərəkatının fəal üzvü Nağı bəy Şeyxzamanlı sultanla, Baş nazir Tələt Paşa, hərbi nazir Ənvər Paşa ilə görüşmək və rəsmi şəkildə kömək istəmək üçün İstanbula göndərilmişdi. Ənvər Paşa Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı qüvvələrinə başqa bir şəxsi komandan təyin etməyi düşünürdü.

Nağı bəy Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazır ki, Ənvər Paşa restoranda olan zaman mən özüm ona yaxınlaşıb qardaşını Qafqaz İslam Ordusunun komandanı təyin etməsini xahiş etdim.

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): Ənvər Paşa sultanın

kürəkəni idi. Ənvər Paşa özü də böyük Turan sevdalısı olub. Çox istəyirdi ki, Azərbaycan azad olsun. Buradan da Türkiyəyə yol açılacaqdı.

Fuad Babayev: Sovet dövründə Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı tədqiqatın olmaması təbiidir. Bəs sonrakı mərhələdə bu sahədə hansı tədqiqatlar aparılıb?

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): “Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Cümhuriyyəti – 90” adlı 700 səhifəlik kitabı 2008-ci ildə nəşr etdik. Azərbaycanlı və türkiyəli alimlərin tədqiqatlarını ilk dəfə o nəşrdə topladıq. Mehman müəllimin də orada böyük yazısı var. Bu kitab sonradan türk dilinə çevrilərək Türkiyədə də nəşr olunub. Onu qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyənin özündə də bu məsələ yetərinə araşdırılmayıb.

Fuad Babayev: Təbii ki, bu sahədə tədqiqatlar aparılıb. Bəs hansı istiqamətlərdə boşluqlar var? Gələcəkdə hansı işlər görülməlidir?

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): Bayaq adı çəkilən Qarabəyram döyüşü Göyçay ərazisində Veysəlliyə qədər uzanan geniş meydanda baş verib. Bu qanlı döyüşdə bizim 220-ə yaxın itkimiz, bir o qədər də yaralımız olub. Orada gələcək üçün bir abidə, nişangah qoyulmalıdır. Biz təkcə Nuru Paşanı tanıyıyıq. Amma Şuşada, Əsgəran keçidində böyük fədakarlıq göstərən Cəmil Cahid bəyi də, Mürsəl Bakı Paşanı da, Bakıdan sonra Dərbəndi qəhrəmancasına alan Süleyman İzzət Paşanı da tanımalıyıq. Bunlar Azərbaycan üçün can fəda edən insanlar olublar.

Bakıda sayca ən çox qurbanlar verən 56-cı və 109-cu alaylar haqqında məlumatımız olmalıdır. Yaxud da Göyçay-İsmayilli zonasını qırğından qurtaran 10-cu Türk alayı olub. Bu alayların adına xatirə lövhəsi və ya nişangah olmalıdır.

Qafqaz İslam Ordusu sülh şərtlərinə uyğun olaraq Azərbaycanı tərk edəndə Süleyman İzzət Paşa Gəncədə böyük ziyafətdə çıxışı zamanı deyir: "...Biz burada qan tökə-tökə, şəhid verə-verə getdik bu yolu, indi dönüb gedirik. Amma bizim şəhidlərin meyitləri hələ çöllərdədir. Onları adlarına, şəreflərinə uyğun dəfn edin, adlarını üzərinə yazın, onların şəxsi vərəqində adlarını asanlıqla tapmaq olur".

Əvvəlcə bizim unutmazlığımız, sonra isə Sovet hökuməti şəhidlik məzarlarının qurulmasına mane oldu. Möcüzə nəticəsində tək-tük qəbirlər qalıb. Məsələn, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin bağçılıq məktəbində həmin dövrdə Qafqaz İslam Ordusunun yaralı əsgərlərinin hospitalı yerləşib. Ona görə də hospitalda vəfat edənlər o bağçada dəfn olunub. 1942-ci ildə Sovet qoşunları İrana görə hərbi təyyarə düşərgəsi saldıqlarına görə o məzarlıq məhv edilib. O bağçılıq məktəbinin üzərinə Qafqaz İslam Ordusunun hospitalının burada yerləşməsi ilə bağlı xatirə lövhəsi vurmaq olar.

Göyçayda Nuru Paşa Həzrət bəy qardaşlarının evində qalıb, döyüşdən əvvəl o binadan xalqa müraciət edib. Həmin evə xatirə lövhəsi vurmaq olar, o binanı muzey etmək olar

Fuad Babayev: Bunlar çox vacib məsələlərdir. Bəs, bu dövrü tədqiq etmək istəyən gənc tarixçilərə hansı mövzuları tövsiyə edərdiniz?

Mehman Süleymanov: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun tarixini 2 dövrə bölürük. Birincisi, Qafqaz İslam Ordusu dövrü, ikincisi isə Azərbaycan hökumətinin rəhbərliyi altında başlanan dövrüdür. Mehmandarovun rəhbərliyi ilə AXC-nin hərbi nazirliyi bərpa olunan tarixdən, yəni 1 noyabr 1918-ci ildən 28 aprelə (red. – 1920-ci il) qədər hərbi nazirin bütün əmrləri bizim arxivlərdə var. Amma 28 maydan 1 noyabraya qədər (red. – 1918-ci il) olan dövr haqqında

Azərbaycanda demək olar ki, heç bir sənəd yoxdur. Olanlar da fragментар şəkildədir.

Fuad Babayev: Haradadır o sənədlər?

Mehman Süleymanov: Qafqaz İslam Ordusunun öz arxiv-i var. Mən Ankarada Qafqaz İslam Ordusunun arxivində 1 ay işləmişəm. Təbii ki, bu müddət ərzində bütün sənədlərlə tanış olmaq mümkün deyil. 1918-ci il may ayının 28-dən noyabrın 1-nə kimi Azərbaycanda ordu quruculuğunun tam mənzərəsini yaratmaq üçün əlimizdə lazımı sənədlər yoxdur.

Fuad Babayev: Mehman müəllim, Nuru Paşanın və onun silahdaşlarının sonrakı taleyi necə oldu?

Mehman Süleymanov: Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa idi. Onun qərargah rəisi Nazim bəy olub. Azərbaycana birinci 5-ci Qafqaz diviziyası ilə gələn Mürsəl Paşa Türkiyəyə albay rütbəsi ilə qayıdıb. Atatürkün rəhbərliyi altında istiqlal mübarizəsinə qoşulub və general-leytenant rütbəsinə qədər yüksəlib. Özü də Mürsəl Paşa Bakı şəhərinin azad edilməsində göstərdiyi xidmətlərə görə özünə Bakı soyadını götürmüşdü. Və onun qəbri üzərində də Mürsəl Bakı Paşa yazılıb.

O dövrün yadda qalan hərbcilərindən biri də 9-cu Qafqaz alayının komandiri Cəmil Cahid bəy olub. Sonradan Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycan və türk hərbi qüvvələrinə rəhbərlik etməklə Qarabağı erməni daşnak qüvvələrindən azad edib. 1918-1920-ci illərdə Qarabağın azad edilməsi üçün 2 döyüş aparılıb. Biri Mehmandarovun rəhbərliyi altında, ondan əvvəl isə Qafqaz İslam Ordusu burada olanda Cəmil Cahid bəyin rəhbərliyi ilə Qarabağı azad ediblər, Şuşada bayrağımızı qaldırıblar. Cəmil Cahid bəy sonra da çox şərəfli bir həyat yolu keçib və Türkiyənin hərbi naziri

Nuru Paşa Türkiyə ərazisinə qayıtdıqdan sonra onu ingilislər, müttəfiq qüvvələri həbs edib Batuma gətirirlər. 1919-cu ilin avqust ayında Azərbaycan milli qüvvələri Batumda həbsxanaya hücum edərək Nuru Paşanı azad edirlər. Hətta, bu hücum zamanı azərbaycanlılar arasında şəhid düşənlər də olub.

vəzifəsinə qədər yüksəlib.

Fuad Babayev: Bəs Nuru Paşanın taleyi necə oldu?

Mehman Süleymanov: 1918-ci ildə ingilis qoşunları Azərbaycana daxil olanda türk hərbi qüvvələrinin burada qalmasını qadağan etdilər. Burada tək-tük qalanlar da icazəsiz qalmışdı. Nuru Paşa Türkiyə ərazisinə qayıtdıqdan sonra onu

ingilislər, müttəfiq qüvvələri həbs edib Batuma gətirirlər. 1919-cu ilin avqust ayında Azərbaycan milli qüvvələri Batumda həbsxanaya hücum edərək Nuru Paşanı azad edirlər. Hətta, bu hücum zamanı azərbaycanlılar arasında şəhid düşənlər də olub.

Həbsdən azad ediləndən sonra Nuru Paşa yenidən Türkiyəyə qayıdır. Burada istiqlal mübarizəsinə qoşulanlar, şəxsən Kazım Qarabəkir Paşa və digər qüvvələr Nuru Paşadan Azərbaycana qayıdıb bolşeviklərlə əlaqə saxlamağı xahiş edirlər. Onlarda belə bir təsəvvür var idi ki, bolşeviklər Türkiyə ərazisinə yeriməklə Türkiyəni parçalanmaqdan qoruyacaqlar. Bolşeviklər Mustafa Kamal Paşaya belə bir söz vermişdilər.

Beləliklə, Nuru Paşa yenidən 1919-cu ilin dekabr ayında Azərbaycana qayıdır. Türk tarixçilərinin yazdıqlarına görə Nuru Paşa yanvar ayında burada bolşeviklərlə əlaqə saxlayıb guya bolşevik qoşunlarının Türkiyəyə qayıtmasına yardım etmək istəyirmiş. Amma bir müddətdən sonra Nuru

Paşa Dağıstana gedərək bolşevik qüvvələri ilə bütün əlaqələri kəsir. O başa düşür ki, Azərbaycanı bir dəfə xilas edib, yenidən bura rus qoşunlarının girməsinə yardım göstərmək onun şəxsiyyətinə, əqidəsinə sığan bir iş deyil. Ona görə də Dağıstan ərazisində bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmağa başlayır. XI Qırmızı Ordu sərhədə yaxınlaşanda Nuru Paşa Dağıstandan Azərbaycana qayıdır. Əvvəlcə Gəncəyə, sonra isə Qarabağa gedir.

Azərbaycanda bolşevik hakimiyyəti qurulandan sonra 1920-ci ilin iyununda Nuru Paşa və azərbaycanlı polkovnik Zeynalovun rəhbərliyi ilə Qarabağda, Tərtərdə, Cavanşir qəzasında antisovet üsyanı qalxır. İyul ayının 3-də onlar ətrafına topladığı qüvvələrlə Şuşaya girirlər və oradakı sovet qüvvələrini qaçmağa məcbur edirlər. Nuru Paşa 2 həftə ərzində Şuşanı öz nəzarəti altında saxlayır. Amma sonradan sovetlər bütün gücünü toplayaraq yenidən həmin əraziləri ələ keçirir. Nuru Paşa antisovet üsyanında iştirak etmiş milli hərbi qüvvələrlə birlikdə Türkiyəyə geri çəkilir.

Bu milli hərbi qüvvələr Türkiyədə İstiqlal mübarizəsinə qoşulurlar və onların içərisindən 2 nəfər Türkiyədə general rütbəsinə qədər yüksəlir. Onlardan biri Səməd Rəfibəyov, digəri isə Cahangir Novruzovdur (Berger). Nuru Paşa isə Türkiyəyə qayıdandan sonra çox ağır həyat keçirib. Yeni gələn qüvvələr onu qəbul etmək istəmirdilər. Bir müddət Almaniyada yaşadıqdan sonra yenidən Türkiyəyə qayıdır və çox çətinliklə iş qura bilir. İstanbulda Südlücə adlı məntəqədə onun silah fabriki olub.

1949-cu ilin fevral ayında Nuru Paşa özü də fabrikdə olanda məlum olmayan səbəb üzündən çox güclü partlayış baş verir və partlayış o dərəcədə güclü olur ki, Nuru Paşanın cəsədindən heç nə tapmaq mümkün olmur.

Fuad Babayev: Erməni tarixşünaslığı üçün şərəfli tariximizi gözdən salmaq cəhdləri həmişə olub. Erməni tarixçiləri Qafqaz İslam Ordusu haqqında nə yazırlar?

Mehman Süleymanov: Çox ciddi şəkildə təhrif edirlər.

Fuad Babayev: Bəs türk tarixşünaslığında bu məsələyə münasibət necədir?

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): Mütəmadi olaraq bir neçə ildi ki, Qafqaz İslam Ordusunun yaranışını, fəaliyyətini, Azərbaycanı xilas etməsini və s. tarixi hadisələri xronoloji ardıcılıqla mediada, sosial şəbəkədə paylaşırıq. Türkiyədəki dostlarımız bizə təşəkkür bildirməklə yanaşı bu hadisələrdən xəbərsiz olduqlarını yazırlar. Çünki, o zaman yeni quruluş bunlara Osmanlı təşəbbüsü kimi baxıb. Ənvər Paşanın özünə Türkiyədə nifrət edənlər var, Nuru Paşanı heç tanımayanlar var. Amma bu hadisələrdən təxminən 30-40 il keçəndən sonra Nuru Paşanın silahdaşları öz xatirələrini yazdı.

Nuru Paşanın silah fabrikasında köməkçilərindən biri öz xatirələrində yazır ki, "...Nuru Paşa maaşımızı artırmır, para yox deyir, hər zaman cibində saxladığı əzik 25 lirəni göstərib deyir ki, olan param budur. Amma axşama qədər Azərbaycandan, Qafqazdan gələn mühacirlərə həp para verir". Nuru Paşanın silahdaşlarının xatirələrini nəşr etmək gələcək planlarımıza daxildir.

Mehman Süleymanov: Türkiyədə hətta qondarma erməni soyqırımı haqqında da ciddi araşdırmalar yetərincə deyil. Sovet İttifaqı dağılandan sonra orada bu istiqamətdə işlər görməyə başlayıblar. Son illər müəyyən işlər görülür. Nuru Paşa ilə bağlı Türkiyədə 2 kitab nəşr olunub. Nildet Qaraköse, Atilla Ateşin kitablarını buna misal göstərmək olar.

Fuad Babayev: Bəs rus tarixçilərinin bu məsələyə aid

tədqiqatları varmı?

Mehman Süleymanov: Mən ciddi bir tədqiqata rast gəlməmişəm.

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): Bu hadisələr I Dünya müharibəsi illərinə təsadüf edir. Rusların Qafqaz cəbhəsinə aid çox zəngin videoarxivi var. Qafqaz İslam Ordusu haqqında bu arxivlərdən də material əldə etmək olar. Şərqi Anadolu, Xoy, Səlmas və Bakı türklərinin soyqırımında iştirak edən Anastas Mikoyanın, erməni hərbcilərinin, rus generallarının da xatirələrini araşdırmağa ehtiyac var.

Təmkin Məmmədli: Qafqaz İslam Ordusu hüquqi cəhətdən kimə tabe idi, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinə, yoxsa Osmanlı imperiyasına? İkinci sual isə belədir. Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində vuruşan azərbaycanlıların göstərdiyi qəhərəmanlıq arasdırılıb?

Mehman Süleymanov: Mən birinci sualınıza hərbcı kimi cavab verirəm. Hərbidə rəhbərliyin mərkəzləşdirilməsi prinsipi var. Bu ordu quruculuğunun çox mühüm prinsiplərindən biridir. Qafqaz İslam Ordusunun yaranmasının nümanəsində isə rəhbərliyin mərkəzləşdirilməsi prinsipi pozulmuşdu.

Bu da həmin dövrün tarixi şəraitindən irəli gəlirdi. Azərbaycan hökuməti bunun üçün xüsusi razılıq vermişdi. Azərbaycan hökumətinin qərarı vardı ki, Azərbaycanda ordu quruculuğuna rəhbərlik Nuru Paşaya həvalə olunsun. Amma digər tərəfdən bu qərarlar Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə qəbul olunurdu. Yəni ikili tabeçilik var idi. İkinci sualla bağlı onu deyim ki, Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə Müsəlman korpusu da qatılmışdı.

Müsəlman korpusu ilə 9-cu diviziya birləşərək Qafqaz İslam Ordusunu yaratmışdı. Müsəlman korpusunun tərkibin-

də Qafqazda yaşayan müsəlmanların xidmət etməsinə icazə verilmişdi. Orada məhdud sayda dağıstanlıların da iştirak etməsi mümkün idi. Qafqaz İslam Ordusunda vuruşmuş azərbaycanlıların qəhrəmanlıqları haqqında tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat var. I dünya müharibəsində çox fəal iştirak edən Osman bəy Gülməmmədov “Müqəddəs Georgi” xacı ilə təltif olunub. Həbib bəy Səlimov Qafqaz İslam Ordusunda Azərbaycan hərbi qüvvələrinə rəhbərlik etmiş şəxsdir. Qafqaz İslam Ordusunun bir hissəsi Şamaxı yolu ilə, bir hissəsi isə dəmir yolu xətti ilə gəlirdi. Dəmir yolu boyunca gələn qüvvələrə Həbib bəy Səlimov rəhbərlik edib.

Səlimov AXC dövründə Baş Qərargah rəisi olub, Qarabağın və Lənkəran bölgəsinin azad edilməsinə birbaşa rəhbərliyi həyata keçirib. Bakı şəhəri alınana qədər Cavad bəy Şıxlinxki kimi bir çox soydaşlarımız Nuru Paşanın təqdimatı ilə Məcidiyyə ordeni ilə təltif olunub. Bakı şəhəri alınandan sonra ayrıca siyahı tərtib edilərək təltifə göndərilib, təəssüf ki, o siyahı bizdə yoxdur

Təmkin Məmmədli: Qafqaz İslam Ordusu nə qədər şəhid verib?

Mehman Süleymanov: Qafqaz İslam Ordusunun nə qədər şəhid verdiyini heç kim deyə bilməz. Onun heç yerdə statistikasını aparılmayıb. Yalnız Rüştü bəy (red. – 5-ci Qafqaz piyada diviziyası qərargah rəisi) 1200 nəfərin adını çəkir. O da Bakı ətrafında olan şəhidlərdir.

Təmkin Məmmədli: Mətbuatda tez-tez hallanan mövzulardan biri Nuru Paşanın Bakı qoçularına münasibəti, digəri isə onun uğursuz ailə həyatına Tağıyevin səbəb olmasıdır. Bu barədə Sizin fikrinizi bilmək istərdik.

Mehman Süleymanov: Bakıda ailə üzvləri ermənilər

tərəfindən öldürülmüş çoxsaylı insanlar var idi. Qafqaz İslam Ordusu Bakını alandan sonra şəhərdə müəyyən qarışıqlıq yarandı. Bu baxımdan qoçular da fərqlənirdi. Qoçular haqqında söylənilənlərin əksəriyyəti şayiədir, sənədlərdə öz əksini tapmır. Nuru Paşa vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün Bakının bir neçə yerində dar ağacları qoydurmuşdu. O sabitliyi bərqərar etmək üçün qətiyyətli, bəlkə də müəyyən müddət ərzində ifrat addımlar atmağa məcbur olub.

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): Nuru Paşa fəaliyyətə başlayan kimi hərbi çağırış elan edir. Mən hərbi çağırışdan yayınanların edam olunması haqqında əmrə rast gəlmişəm. O dövrdə belə bir qərar lazım idi.

Mehman Süleymanov: Nuru Paşanın Tağıyevin qızı Saranı istəməsi ilə bağlı mən ciddi bir mənbə görməmişəm.

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): Mən də rast gəlməmişəm. Amma tədqiqatlarıma əsasən deyə bilərəm ki, Nuru Paşa özündən çox razı, cəngəvər və kübar bir şəxs olub. Onun şərəfli soyadlara da xüsusi meyli olub. Mən onun sonrakı elçilikləri haqqında da oxumuşam. Heç kimi bəyənməyib, ancaq şərəfli nəslin nümayəndəsini axtarıb. Maraqlandığı bütün qadınlar yüksək cəmiyyətdən olub. Ona görə də Nuru Paşanın Tağıyevin qızı ilə maraqlanması mənə inandırıcı gəlir. Hərçənd bu barədə fakt yoxdur.

Fuad Babayev: Bu mövzunu araşdıran jurnalistlərə peşəkar alim kimi tövsiyələriniz nədən ibarətdir? Onlar hansı mənbələrə müraciət etsinlər?

Minəxanım Nuriyeva (Təkləli): Əlimizdə kifayət qədər mənbələr vardır. Qafqaz İslam Ordusunun keçdiyi bütün yollar, qərargaha verilən gizli şifrəli əmrlər və s. mühüm məlumatlar bu kitabda (Red.-"Qafqaz İslam ordusunun xronologiyası", Bakı, Nurlar,2008) xronoloji ardıcılıqla verilib.

Qafqaz İslam Ordusu haqqında fikir pərakəndəliyinə son qoymaq lazımdır.

Mehman Süleymanov: Təəssüf ki, yalnız jurnalistlər arasında deyil, özünü alim adlandıranlar arasında da diletantlıq baş alıb gedir. Bəzən elə qondarma məlumatlarla rastlaşırsan ki, insan təəccübünü gizlədə bilmir. Onu da qeyd edim ki, Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti haqqında lazımi təsəvvür yaratmaq üçün əlçatan kifayət qədər ədəbiyyat və mənbə var. Qafqaz İslam Ordusunun elə bir şərəfli tarixi var ki, onun qondarma heç nəyə ehtiyacı yoxdur.

Hazırladı: Təmkın Məmmədli, 1905.az
09.01.2018

100 YAŞLI ORDUMUZ

“...Kadr çatışmazlığına rəğmən qısa bir müddətdə 30 minlik ordu yarandı. Bizim hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşması isə böyük problemlərlə rastlaşdı. Cümhuriyyətin hərbi-dəniz qüvvələri ingilislər Azərbaycan-dan gedəndən sonra, 1919-cu ilin avqustunda, Azərbaycana qarşı təhlükə artdığı bir şəraitdə formalaşmağa başlamışdı...”

Nurulla Əliyev

“...Bu hadisələrin şahidi olan dövrün tarixçiləri yazırdılar ki, xarici qüvvələr Həbib bəy Səlimovun ordusunun qarşısına çıxan əzəməyini düşünürdülər. Ancaq əslində o dinc insanlara qarşı insənpərvərlik nümayiş etdirmiş, orada yalnız separatçılar təmizlənmışdi. Təxminən 20 gün davam edən əməliyyat nəticəsində əhəliyə heç bir zərər dəyməmişdi...”

Zəfər Kərimov

Tarix üzrə elmlər doktoru, ehtiyatda olan 1-ci dərəcəli kapitan Nurulla Əliyev və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Zəfər Kərimovla Cümhuriyyət ordusundan danışdıq.

Fuad Babayev: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğunun hərbi aspektindən danışarkən adi insanlarımız ilk növbədə nələri bilməlidir?

Nurulla Əliyev: İlk öncə mən qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin keçirilməsi xalqımızın zəngin olan dövlətçilik və hərbi tarixinin öyrənilməsində müsbət imkanlar yaradır. Bizim Silahlı qüvvələrdə bu sahədə adyunktura (hərbi təhsil müəssisəsində doktoranturaya bərabər tutulan yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması forması – red.) və elm şöbəsi mövcuddur. 2004-cü ildən bu adyunktura və elm şöbəsi bütün ixtisaslar, istiqamətlər üzrə elmi araşdırmalara başlayıb. SSRİ-nin süqutundan sonra bu sahədə böyük boşluq var idi. Çünki, bizdə bu sahədə tədqiqatlar Ümumittifaq hərbi elmi çərçivəsində aparılırdı. Ona görə də 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanda ordu quruculuğuna başlayandan sonra hərbi tariximizi elmi əsaslarla araşdıracaq mütəxəssislərimiz yox idi. Bu sahədəki boşluğu aradan qaldırmaq üçün ümumilli lider Heydər Əliyev keçmiş Naxçıvanski məktəbini bitirmiş zabitlərdən istifadə etdi. Onun 1993-cü il noyabr ayındakı müraciətindən sonra müxtəlif ölkələrdə xidmətdə olan azərbaycanlı zabitlər Azərbaycana cəlb edildi. Bu mütəxəssislər arasında hərbi elmi

sahəsində araşdırmalara öz töhfəsini verə bilən kadrlar da var idi. Əlbəttə ki, bizim hərbi tarixi dünya hərbi tarixinin bir qoludur. Bir çox tarixçilərimizin əsərlərində hərbi məsələləri əks olunub. Amma ümumilikdə, kompleks şəkildə Azərbaycanda bu sahədə tədqiqat aparılmayıb. Bunun öz subyektiv və obyektiv səbəbləri var. Məhz Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə bu sahəyə daha da diqqət yetirmək üçün çox gözəl bir şərait yarandı. Azərbaycan ordusunun yaranmasından danışarkən ilk növbədə bir neçə istiqamətə diqqət yetirilməlidir. 1918-ci ilin may ayının 28-də yaradılan ilk kabinetdə Azərbaycan hökumətinin müdafiə naziri vəzifəsinə general Xosrov bəy Sultanov təyin edildi, sonra isə müdafiə naziri Fətəli xan Xoyski oldu və bu proses oktyabr ayına qədər davam etdi. Amma mütəxəssislərimizin olmaması nazirliyin strukturunun formalaşdırılmasına mane olurdu. Çar Rusiyasının apardığı siyasət nəticəsində müsəlmanları orduda xidmətə cəlb etmədilər. İstisna hal kimi zədagən və bəy nəslindən olan şəxslərə güzəşt edilirdi. Axundov, Bakıxanov, Ziyadxanov, Şıxlinski, Mehmandarov kimi şəxslərin də orduda xidməti onların əsil-nəcabəti ilə bağlı idi. Bu cəhətdən problem çox idi. Müstəqilliyimizi elan etdikdən sonra öz parlamentimizi, hökumətimizi yaratmaqla, dövlətçilik tarixinin, parlamentarizm adət-ənənəsinin əsası qoyuldu. Amma mütəxəssis, kadr çatışmazlığı ordunun yaradılmasında əsas problem olaraq qalırdı. 15 sentyabrda Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakı azad edilənə qədər ordunun formalaşması prosesindəki çətinliklər davam etdi.

Fuad Babayev: Zəfər müəllim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixindən danışanda əsas hansı məqamlara diqqət çəkmək lazımdır? Mən şübhə etmirəm ki, bu dövr sizin muzeyin (Azərbaycan Hərbi Tarixi Muzeyi – red.) eks-

pozisiyasında öz əksini tapıb. Siz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hər b tarixi ilə bağlı hansı əsas məqamlara diqqət çəkərdiniz?

Zəfər Kərimov: Həqiqətən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması əsrlər boyu Azərbaycan xalqının milli-azadlıq uğrunda apardığı mübarizənin son mərhələsidir. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqda Milli Şuranın üzvləri Cümhuriyyətin yaşaması, normal fəaliyyət göstərməsi üçün ilk növbədə onun müdafiə qabiliyyətini artırmağı nəzərdə tuturdular. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, bu Cümhuriyyəti qısqanan adamlar, ona düşmən çıxan qüvvələr çox idi. Şimaldan bolşevik təcavüzü daim Azərbaycanı təhdid edirdi. Çar Rusiyası dövründən Şimali Qafqazda mövcud olan Denikin ordusu hələ də orada işğalçılıq siyasətini davam etdirirdi. Bu iki real təhlükə həmişə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təhdid edir və işğal təzyiqi altında saxlayırdı.

Fuad Babayev: Amma cənubdan təhdid yox idi.

Zəfər Kərimov: Cənubdan yox idi. Ancaq Azərbaycanın qərb torpaqları Dro və Andronikin başçılığı ilə ermənilərin təcavüzünə məruz qalmışdı.

Fuad Babayev: Orada qaynar nöqtələr vardı.

Zəfər Kərimov: Bəli. Təsəvvür edin ki, 1918-ci il mayın 28-də ermənilər də öz dövlətlərinin – Ararat Respublikasının yarandığını elan etdilər. Qeyd edirəm ki, Azərbaycana qarşı o təcavüzlərin birinin də başında Ararat Respublikasının yaranması məsələsi dururdu. Çünki həmin dövrdə ermənilər respublika yaratsalar da, onların ərazisi yox idi. Çünki Qərbi Azərbaycan tarixən Azərbaycan ərazisi olmuş, o torpaqda qədimdən azərbaycanlılar, türklər məskunlaşmışdı. Yalnız 1813-cü ildə Gülistan və 1828-ci ildə isə Türkmənçay sülh

İrəvan şəhəri ermənilərə
99 illiyə icarəyə verilmişdi.
Bu şərt İrəvan şəhərinin
Ararat Respublikasına
verilməsini əks etdirən
sənəddə qeyd olunub.
Keçən il bu sənədin 99 ili
tamam olub.

müqavilələrindən sonra Çar Rusiyası bu əraziləri işğal etmiş, sonuncu Azərbaycan xanlığı olan İrəvan xanlığı işğal olunmuşdu. Bundan sonra ermənilər Azərbaycana köçürülmüşdülər. Ona görə də Ararat Respublikası yarananda Azərbaycana xarici dövlətlər, xüsusilə İngiltərə tərəfindən təhdidlər başladı. Bildiyimiz kimi, 1917-ci ildə bolşeviklər ha-

kimyyəyə gəldikdən sonra Rusiya I Dünya müharibəsindən çıxdı. Antantaya daxil olan qalib dövlətlər İngiltərə və Fransa idi. Ona görə də ingilis missiyası Azərbaycanda və Cənubi Qafqaz ərazisində fəaliyyət göstərirdi.

Fuad Babayev: Məşhur general Tomsonun adı düşür dərhal yada.

Zəfər Kərimov: Bəli. Məhz Tomson Azərbaycan Milli Şurasının üzvlərini İrəvan şəhərini ermənilərə verməyə məcbur etdi. Bu məsələ də 1918-ci il mayın 29-da baş verib. Cümhuriyyət rəhbərlərinin o dövrdə əsas məqsədi I Dünya müharibəsindən sonrakı dünyanın taleyini həll etmək məqsədi ilə çağırılmış Paris sülh konfransına gedəcək Azərbaycan nümayəndə heyətini kifayət qədər əsaslı məlumatlarla təmin etmək, İngiltərə və Fransa kimi dövlətlərin nüfuz və hörmətini qazanmaqdan ibarət idi. Ona görə də ingilislərin təzyiqi altında məcburiyyət qarşısında İrəvan şəhəri ermənilərə verildi. Bir məsələni də vurğulamaq istəyirəm. Əvvəla İrəvan şəhəri ermənilərə 99 illiyə icarəyə verilmişdi. Bu şərt İrəvan şəhərinin Ararat Respublikasına verilməsini əks etdirən sənəddə qeyd olunub. Keçən il bu sənədin 99 ili tamam olub.

İkinci bir şərt ondan ibarət idi ki, Ararat Respublikası, ermənilər bir daha Azərbaycana ərazi iddiası irəli sürməyəcək və Qarabağda təcavüzü dərhal dayandıracaq. Çox təəssüflər olsun ki, üç aydan sonra Qarabağda yenidən erməni təcavüzü davam etdi.

Fuad Babayev: Yəni biz bu münvalla söhbətimizin ilk mərhələsində belə deyə bilərik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 23 ay ərzində onun formalaşdırma bildiyi ordu, o cümlədən hərbi-dəniz donanması əsas etibarilə bir ölkənin ordusuna irəli sürülən tələbləri qarşılaya bilib. Amma tamamilə fərqli bir güclə qarşı-qarşıya gəldiyinə görə süqut etməyə məcbur oldu.

Nurulla Əliyev: Mən sizin sözlünüzlə əlavə etmək istəyirəm. 28 mayda müstəqillik elan edildikdən sonra hökumətin qarşısındakı əsas vəzifə məhz suverenliyin bütün ərazidə təmin olunması idi. Bu isə ordu olmadan mümkün deyildi. Əvvəla, geostrateji mövqeyə malik Azərbaycandan dəmir yolları, müxtəlif kommunikasiya xətləri, su və nəqliyyat yolları keçirdi. İkincisi isə neft amili çox böyük bir rol oynayırdı. Çünki, Çar Rusiyası I Dünya Müharibəsində faktiki olaraq Xəzərdə ağalıq edirdi və müharibədə öz gəmilərini əsasən Bakı neftinin hesabına təmin edirdi. Bundan başqa, baxmayaraq ki, Osmanlı dövləti və Almaniya bu müharibədə mütəfiq idi, amma onların da Azərbaycanda maraqları fərqli idi. Təbii ki, İngiltərənin də burada öz maraqları var idi. Əgər bu sıraya Denikin simasında könüllü ordusunu və bolşevik Rusiyasını da əlavə etsək, həmin dövrün geopolitik vəziyyəti anlaşılar. İkinci vacib faktor hərbi mütəxəssisləri orduya cəlb etməklə onun strukturunu yaratmaqdan ibarət idi. Təxminən oktyabr ayında hərbi mütəxəssislərin iştirakı ilə Müdafiə nazirliyi yaradılır və 7 noyabrda general Mehmandarov müda-

Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunun
zabitləri

fə nəziri təyin olunur.

Fuad Babayev: Bəs biz ordu günü kimi niyə 26 iyunu qeyd edirik?

Nurulla Əliyev: Ona görə ki, biz Birinci Əlahiddə korpusu 26 iyununda yaratmışdıq.

Zəfər Kərimov: Nurulla müəllimin sözünə əlavə kimi qeyd edim ki, həmin dövrdə Müsəlman hərbi korpusu fəaliyyət göstərirdi və onun Əlahiddə Azərbaycan Korpusu adı altında birləşdirilməsi məhz 1918-ci ilin iyunun 26-da baş verib.

Nurulla Əliyev: Bu hadisə Bakıda yox, Gəncədə baş verib. Biz Tiflisdə müstəqillik elan edirik, Gəncədə hökumət qururuq, Gəncədə Əlahiddə korpusu yaradıırıq və sentyabrın 15-də Bakını Qafqaz İslam Ordusu ilə bərabər azad edirik. Sonra isə başlayırıq öz ordumuzu yaratmağa. Əvvəlcə Müdafiə nazirliyi yaradılır, nazirliyin başına Mehmandarov gətirilir. Sonra isə onun müavini Əliağa Şıxlinski təyin olunur, daha sonra isə bu prosesə general Sulkeviç, general Səlimov, general Vəzirov və bir çox başqa mütəxəssislər də cəlb edilir.

Fuad Babayev: Belə çıxır ki, Çar Rusiyasındakı ksenofobiyaya və müsəlmanlara qarşı ikili standartlara rəğmən kifayət qədər generallarımız olub.

Nurulla Əliyev: Bəli, olub.

Fuad Babayev: Hələ I Dünya müharibəsindəki döyüşlərdə iştirak edib, medal alıblar.

Nurulla Əliyev: Əlbəttə, Rus-yapon müharibəsindəki Port-Artur döyüşündə böyük rəşadət göstərmiş Səməd bəy Mehmandarovun, Əliağa Şıxlinskiyin təcrübəsi nəticəsində qısa bir müddətdə iki diviziya, süvari və quru qoşunları alayı yaradıldı. Üçüncü diviziyanın yaranmasına isə 1920-ci ilin aprel işğalı imkan vermədi. Sonra zabit kadrları yetişdirmək

üçün Gəncədə hərbi məktəb açıldı. Həmin dövrdə bizdə artıq Bakı Dəniz Aviasiya məktəbi mövcud idi.

Fuad Babayev: Çar Rusiyası dövründə yaranmışdı?

Nurulla Əliyev: Bəli, Bakıda yaradılmışdı. Çünki, Bakı çox strateji bir mövqeyə malik idi. Hələ 1723-cü ildə I Pyotr deyirdi ki, Bakıya sahib olan Xəzər dənizinə malikdir, Xəzər dənizinə malik olmaq isə regionun sahibi olmaq deməkdir. Bizim hökumətimizin Bakıya köçəndən sonra əsas məqsədi paytaxtın müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək idi. Bununla bağlı Mehmandarov hökumətə bir neçə dəfə müraciət etdi. O dövrdə Baş Qərargah rəisi Məmməd bəy Sulkeviç idi. Bir də Həbib bəy Səlimov var idi.

Zəfər Kərimov: Sulkeviç milliyətcə tatar idi. Çar ordusunda Polşada qulluq etmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordusu yarananda onun formalaşdırılmasına çox ciddi diqqət yetirilirdi. Həbib bəy Səlimov çox istedadlı Azərbaycan hərbcilərindən biri olub. O əvvəl polkovnik idi, amma az bir müddətdə göstərdiyi böyük xidmətlərə görə general-mayor rütbəsinə layiq görülüb.

Nurulla Əliyev: Biz onu da deyə bilərik ki, o döyüş meydanlarında yetişən general idi.

Zəfər Kərimov: Həbib bəy Səlimov həm Qarabağda erməni təcavüzkarlarına qarşı döyüşlərdə, həm 1919-cu ilin avqustun 13-dən sentyabrın 3-nə qədər bolşevik separatçılarına qarşı Lənkəran əməliyyatında Azərbaycan ordusunun uğurlarını təmin edib. Bu əməliyyat nəticəsində demək olar ki, cənub əraziləri, Lənkəran yenidən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkibinə qatıldı. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, Həbib bəy Səlimov o döyüşlərə başçılıq edərkən Bakıdan Hacıqabula, oradan da Salyan istiqamətində cənuba hərəkət edib. Bu hadisələrin şahidi olan dövrün tarixçiləri yazırdılar

ki, xarici qüvvələr Həbib bəy Səlimovun ordusunun qarşısına çıxanı əzəcəyini düşünürdülər. Ancaq əslində o dinc insanlara qarşı insanpərvərlik nümayiş etdirmiş, orada yalnız separatçılar təmizlənmişdi. Təxminən 20 gün davam edən əməliyyat nəticəsində əhaliyə heç bir zərər dəyməmişdi. Odur ki, Həbib bəy Səlimov Azərbaycan ordusunda general səviyyəsinə yüksələn kadrlarımızdan idi.

Fuad Babayev: Sulkeviç baş qərargah rəhbəri idi. Bəs Səlimovun vəzifəsi nə idi?

Zəfər Kərimov: 1918-ci ilin noyabrın 1-də Hərbi nazirlik yarandı. O dövrdə ictimai-siyasi vəziyyət mürəkkəb olduğuna görə nazirliyə Fətəli xan Xoyski özü rəhbərlik edirdi. Ancaq müavini Səməd bəy Mehmandarov idi və bütün hərbi strukturların təşkil olunması Səməd bəy Mehmandarova həvalə olunmuşdu.

Fuad Babayev: Amma müdafiə naziri Xoyski idi.

Zəfər Kərimov: Bəli. 1918-ci ildə noyabrın 16-da Hərbi nazirliyin Ümumi qərargahı yaradıldı və Həbib bəy Səlimov ümumi qərargahın rəisi təyin olundu. Sonradan bu ümumi qərargah Azərbaycan ordusunun ümumi qərargahı olacaq. Noyabr ayının 17-də Ənzəli limanından müttəfiq qoşunların komandanı olan general Tomsonun ordusu Bakıya daxil oldu.

Nurulla Əliyev: Bu onların ikinci müdaxiləsi idi. Birinci dəfə ingilislər Bakıya general komandan səviyyəsində gəlməmişdilər. O vaxt Bakıda Sentrokaspi diktaturası hakimiyyətə idi.

Zəfər Kərimov: Maraqlı fakt odur ki, noyabrın 17-də Bakıya daxil olan kimi general Tomson Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini tanımadı. Dedi ki, mən sizə, şəxsən Fətəli xan Xoyskiyə etimad göstərmirəm. Mudros müqavilə-

sinə görə Atanta dövlətləri qalib tərəf kimi öz şərtlərini irəli sürürdülər. Fikir verin, cəmi 3 ay ərzində Tomsonun fikirləri tamamilə dəyişdi. O elə başa düşürdü ki, Azərbaycana daxil olanda qarşısına vəhşi bir ordu çıxacaq. Sonralar dahi Üzeyir Hacıbəyli öz məqalələrində qeyd edirdi ki, ingilislər bizi vəhşi bir xalq kimi qəbul edirdilər. Ancaq onlar Bakıya daxil olandan sonra, Bakıda fəaliyyət göstərəndən sonra gördülər ki, ziyalı bir təbəqə mövcuddur. Tomson öz ölkəsinin baş nazirinə yazdığı məktubunda göstərirdi ki, çox səhv edib. Azərbaycan xalqı çox demokratik, sivilizasiyalı bir xalqdır və onun başında duran Fətəli xan Xoyski mükəmməl təhsilə malikdir.

Nurulla Əliyev: Azərbaycan haqqında neqativ fikri də ermənilər yayırdı.

Zəfər Kərimov: Azərbaycanı istəməyənlər və bizim içimizdə olan Əliheydər Qarayev, Mirzə Davud Hüseynov, Həmid Sultanov kimi bolşeviklər də belə şayiələr yayırdılar. Noyabrın 17-də Bakıya daxil olandan sonra hökumətə etimadsızlıq göstərən Tomson Cümhuriyyət hökuməti qarşısında hərbi nazirliyin Bakıdan köçürülməsi şərtini qoydu.

Fuad Babayev: Niyə?

Zəfər Kərimov: Çünki, Cümhuriyyət hökumətinin Hərbi nazirliyinin Bakıda mövcudluğu buradakı ingilis missiyasının fəaliyyətinə mane olur, onu təhdid altında saxlayırdı. Beləliklə, məcburiyyət qarşısında 1918-ci il noyabrın 22-də Hərbi nazirlik Bakıdan Gəncə şəhərinə köçürüldü.

Nurulla Əliyev: Paralel olaraq İngiltərə Bakıda hərbi donanmasını formalaşdırır. 18 gəmidən ibarət döyüş gəmilərini burada yerləşdirir.

Fuad Babayev: O gəmilər kimə məxsus idi?

Zəfər Kərimov: Onlar Çar Rusiyasından qalmış “Ərdə-

han" və "Qars" gəmiləri idi. Sonradan onların adları dəyişdirildi. Çar Rusiyası dağıldıqdan sonra aydın məsələdir ki, o gəmilərin çoxunu apara bilməmişdilər. Bu gəmilər Lənkəran limanında qalmışdı. Sonradan onların bir qismi Cümhuriyyət ordusu tərəfindən qəbul olundu.

Nurulla Əliyev: Əsas hissəsini Denikin könüllü ordusuna verdilər. Mübahisələr də buradan başladı.

Zəfər Kərimov: O dövrdə Azərbaycanın de-fakto və de-yure tanınmaq problemi vardı. Azərbaycan ordusunun görkəmli hərbiçilərindən biri olan Xosrov bəy Sultanov bir balaca emosional şəxs idi. 1918-ci ilin mayın 27-də və iyunun 17-nə qədər Müvəqqəti hökumət Tiflisdə fəaliyyət göstərirdi. Xosrov bəy Sultanov həmin hökumətin 20 günlük fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın ilk hərbi naziri olub. İyunun 17-də hökumət Tiflisdən Gəncəyə köçdü. İkinci kabinetdə Xoyski vəziyyətin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq hərbi nazir vəzifəsini öz üzərinə götürdü. Fətəli xan Xoyski məsələlərə diplomatik səviyyədə yanaşırdı. Çünki gəmilərin alınması, Denikin ordusunun Azərbaycana hücumunun qarşısının alınması diplomatik xarakter daşıyırdı. Azərbaycan ordusunun formalaşması üçün hökumətə vaxt lazım idi.

Fuad Babayev: Vaxt udmaq lazım idi.

Zəfər Kərimov: Bəli. Hərbi nazirliyin Gəncəyə köçürülməsi məsələsinə aydınlıq gətirmək istəyirəm. Fətəli xan Xoyski hökuməti bilirdi ki, ingilis ordusu burada hegemondu. İngilislərin tələbi ilə bir ay ərzində həm hərbi nazirlik Bakıdan Gəncəyə köçürüldü, həm də Qafqaz İslam Ordusu Bakıdan çıxarıldı. Bütün bunlar ingilis missiyasının Bakıda sərbəst fəaliyyət göstərməsinə xidmət edirdi. Sərbəst fəaliyyət də Nurulla müəllimin qeyd etdiyi kimi Bakı neftini ələ keçirmək üçün lazım idi. İngilis kampaniyalarının Bakı neftini istisma-

ra cəlb etməsi üçün burada tam hakimiyyətə yiyələnmək lazım idi.

Nurulla Əliyev: Məqsəd hər zaman İngiltərə imperiyasının maraqlarını qorumaq idi.

Zəfər Kərimov: Noyabrın 22-də Hərbi nazirlik Gəncə şəhərinə köçərkən hərbi nazirin müavini Səməd bəy Mehmandarov idi. O təcrübəli hərbiçi idi. Port Artur kimi Çar ordusunun bir çox döyüşlərində komandan kimi iştirak etmiş, general-leytenant rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. Mehmandarov təcrübəli kadr kimi Qarabağda, Ağdam ətrafında yerləşən hərbi hissələrə baxış keçirdi. Orada çoxlu nöqsanlar aşkar edərək onların dərhal aradan qaldırılması üçün tapşırıqlar verdi. Sonra Gəncədə Hərbi nazirliyin fəaliyyəti çox yüksək səviyyədə təşkil olundu. Əvvəlcə Xoyskiyə etimadsızlıq göstərməsinə baxmayaraq dekabrın 28-də artıq Tomson səhv etdiyini başa düşərək Cümhuriyyət hökumətini tanıdı. Tomson öz hökumətinin baş nazirinə məktubunda göstərirdi ki, mən çox səhvə yol vermişəm. Burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həqiqətən də Müsəlman şərqində ən demokratik bir dövlətdir. Dekabrın 7-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədə parlament seçkilərini həyata keçirdi.

Təmkın Məmmədli: Parlament seçkiləri olmamışdı axı?

Zəfər Kərimov: Olmamışdı. Milli Şura faktiki olaraq parlamenti əvəz edirdi. Milli Şura 1917-ci ilin əvvəllərində yaranmış Zaqafqaziya Seymi əsasında formalaşmışdı. Milli Şurada 44 nəfər azərbaycanlı, türk əsilli deputat vardı və hökumətdə də onlar təmsil olunurdu. Nə qədər təəccüblü də olsa, 1918-ci ilin mart soyqırımlarından sonra da Cümhuriyyət parlamentində 21 nəfər erməni deputatı da yer almışdı.

Fuad Babayev: Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq mövcudluğunda hansı rolu oy-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin bir yaşı.
Hərbi parad

nayıb?

Nurulla Əliyev: Əvvəla, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanın, Bakının azad olmasını, Cümhuriyyət hökumətinin və parlamentin Bakıda fəaliyyətini təmin edib, onu qırğınlardan qurtarıb. İkinci çox vacib məsələ sentyabra qədərki dövrdə ordunun formalaşması və təcrübə toplaması ilə bağlı idi. Bu təcrübə həm Mehmandarov, həm də Şıxlinski tərəfindən ordunun rəhbər orqanları formalaşdırılarkən, qərargah yaradılarkən istifadə olundu. Kadr çatışmazlığına rəğmən qısa bir müddətdə 30 minlik ordu yarandı. Bizim hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşması isə böyük problemlərlə rastlaşdı. Cümhuriyyətin hərbi-dəniz qüvvələri ingilislər Azərbaycandan gedəndən sonra, 1919-cu ilin avqustunda, Azərbaycana qarşı təhlükə artdığı bir şəraitdə formalaşmağa başlamışdı. İş onda idi ki, bu vaxta qədər Azərbaycanın Xəzər dənizinin qərb sahilində müdafiəni ingilis hərbi gəmiləri təmin edirdi. Hətta Hərbi Nazirlikdə hərbi donanma ilə məşğul olan xüsusi bölmə və ya idarə yox idi. Xəzər hərbi donanmasına gəldikdə isə Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etdikdən sonra onun əsas gəmiləri – «Qars», «Ərdəhan» və «Astrabad» Sentrokaspi Diktaturasının başçıları tərəfindən Port-Petrovsk limanına qaçırılmış, yalnız 1918-ci il noyabr ayının ortalarında ingilislər Bakıya gəldikdən sonra geri qaytarılmışdı. Xəzər dənizində onlar özlərinin xüsusi hərbi donanmasının təşkil edilməsinə başlamışdılar. Beləliklə, Xəzər regionunda gərgin geosiyasi rəqabət 1919-cu ilin əvvəllərində İngiltərənin mövqeyinin möhkəmlənməsi ilə nəticələndi. Şübhəsiz, bu amil Cümhuriyyətə, müvəqqəti də olsa, ağ və qırmızı Rusiyadan qorunmaq imkanı yaratdı və donanmamızın inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi. 1919-cu il avqust ayının axırlarında ingilislər Cənubi Qafqazda və Xəzər dənizində

fəaliyyətlərini dayandırır və öz ordularını bu bölgədən, eləcə də Azərbaycandan çıxarırlar, eyni zamanda onlar özlərinin hərbi-dəniz qüvvələrini denikinçilərə verirlər. 1919-cu ilin iyulunda əldə olunmuş razılığa əsasən, sentyabrın əvvəllərində ingilislər birinci dərəcəli kapitan A. Sergeyevin komandanlıq etdiyi denikinçi Xəzər hərbi donanmasına 11 yardımçı kreyser, 12 Uaythed minalı sürətli kater, 54 top, 23 minə yaxın mərmə və digər hərbi sursat vermişdir. İngilislərin bu hərəkəti Azərbaycan hökumətini həyəcanlandırdı və təşvişə saldı, çünki onlar yaxşı bilirdilər ki, Denikin planı «vahid və bölünməz Rusiya»-nı bərpa etməkdən ibarət idi. Britaniyanın Bakıdakı qüvvələrinin komandanının adına yazılmış 1 avqust 1919-cu il tarixli məktub baş nazir N. Usubbəyov və xarici işlər naziri M.Y. Cəfərov tərəfindən imzalanmışdı. Bu məktubda Xəzər hərbi donanması hissələrinin Denikinə verilməsinin Azərbaycanın müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə birbaşa təhlükə yaratması xüsusi vurğulanaraq Britaniya komandanlığından bu qərarın ləğv edilməsi xahiş olunurdu. Sonradan oktyabr ayında ingilislər özləri də məktubda yazılanları etiraf etdilər ki, hərbi-dəniz qüvvələri hökumətə verilməsə Azərbaycan öz müdafiəsini təşkil edə bilməz. Azərbaycan hökuməti öz dəniz qüvvələrini yaratmağa başlasa da mütəxəssis qıtlığı bu prosesə mane olurdu.

Fuad Babayev: Novikov-Priboyun «Çusima» romanında 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsində Çar Rusiyasının hərbi dəniz donanmasının itkilərə məruz qalmasından bəhs edilir. Ümumiyyətlə, rus-yapon müharibəsindən sonra rus hərbi-dəniz donanmasında da çoxlu vakant yerlər əmələ gəlmişdi. Yəni bu problem təkcə azərbaycanlılarla bağlı deyildi. Ümumiyyətlə Rusiyanın donanmasında da bir kadr defisiti var idi.

Nurulla Əliyev: Mən sizinlə razıyam. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dəniz qüvvələri həmişə elita sayılıb, ora kənar şəxslər buraxılmırdı. Ona görə də bu strukturda azərbaycanlı yox idi. Bizdə “Qars” və “Ərdahan”dan başqa gəmilərin əksəriyyəti ticarət və köməkçi gəmilər idi. Orada xidmət edənlərin tərkibində isə demək olar ki, azərbaycanlı yox idi. Bu çox vacib məsələ idi. Təsəvvür edin ki, Azərbaycan hökuməti müdafiə nazirliyində hərbi-dəniz qüvvələrinə cavabdeh şəxs tapa bilmədiyi üçün bu məsələlərlə məşğul olmağı nəqliyyat nazirliyinə həvalə etmişdi. 1919-cu ilin dekabrında yeganə ştat vahidi yaradıldı. 6 nəfər qərargaha daxil oldu. Qərargahda yaradılmış Hərbi dəniz şöbəsi əsasında idarəçilik həyata keçirildi. Gəmilərdə xidmət edən 1763 nəfərdən 60 nəfəri azərbaycanlı idi. Onların da 50 nəfəri sahildə, 10 nəfəri isə gəmidə xidmət edirdi. Həmin dövrdə bolşeviklər gəmilərdə gizli məlumatlar toplayır, təbliğat aparırdılar. Azərbaycan üçün isə böyük təhlükə 1919-cu ilin aprelində bolşeviklərin Muğanda hakimiyyəti öz əllərinə alması ilə başladı. Orada onlar öz hərbi-dəniz qüvvələrini yaratdı. Xüsusi ekspedisiyalar Bakı neftini gizli şəkildə bolşeviklərə göndərirdilər.

Fuad Babayev: Məni bir sual da düşündürür. 1920-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi və yeni dövr başladı. Biz hamımız əlbəttə o dövrün müəyyən hissəsini yaşamışıq. 1920-ci ildən sonra PostCümhuriyyət dövründə ordumuzun hərbi kardları necə oldu? Əlbəttə yəqin onlardan repressiyaya uğrayanlar olub. Yəni sonrakı mərhələdə o kapitaldan istifadə olundumu?

Təmkin Məmmədli: Rus mediasında yazırlar ki, bu kadrların əksəriyyəti sovet bolşevik alaylarında xidmətini davam etdirdi.

Zəfər Kərimov: Məlumdur ki, 1920-ci il aprelin 27-də bol-

şevik işğalı zamanı XI Qırmızı Ordu Bakıya daxil olan zaman müqavimətlə qarşılaşıb. Azərbaycan ordusunun Quba korpusunun zabitlərindən biri olan Ağəli Babazadənin rəhbərliyi ilə 350 nəfərlik hərbi dəstə və süvari ordu Yalamada son nəfəsinə qədər vuruşub. Yalama döyüşündə ordumuzun say etibarilə az olmasının isə səbəbi var idi. 1920-ci il yanvar ayının 11-də Paris sülh konfransında Azərbaycan və Gürcüstan de-fakto tanındı. Müsəlman dövlətinin Paris sülh konfransında tanınması erməniləri çox qıcıqlandırmışdı. Azərbaycan hərbi nazirliyi Səməd bəy Mehmandarov başda olmaqla ordunun böyük bir hissəsinin Qarabağda yerləşdirilməsinə göstəriş vermişdi. Ona görə də demək olar ki, bizim şimal sərhədlərimiz boş qalmışdı. Onu da demək lazımdır ki, 350 nəfərlə 70 minlik mükəmməl zirehli texnikası olan ordunun qarşısına çıxmaq müşkül məsələ idi. Ancaq oradakı azərbaycanlılar son nəfəsinə qədər vuruşublar. Hətta sağ qalan 1-2 nəfər sonradan desant kimi könüllü dəstələrə çəkilib axıra qədər müqavimət göstərirlər.

Nurulla Əliyev: Bu gün tarixi faktlar göstərir ki, bu müqavimət hərakatında 21 generaldan 15 nəfəri güllələnib.

Zəfər Kərimov: 1920-ci il işğalından sonra Azərbaycanın qeyrətli hərbciləri boş dayanmadılar. Məsələn, Tərtərdə Sovet qoşunlarına qarşı böyük bir üsyan qalxdı. 1920-ci ildə 10 minə qədər əhalini əhatə edən Gəncə üsyanı baş verdi. Gəncə üsyanına Azərbaycan ordusunun general-mayoru Məhəmməd Mirzə Qacar və general-mayor Cavad bəy Şıxlinski başçılıq edirdilər. Çox təəssüf ki, Gəncə üsyanı cəmi 6 gün 1920-ci ilin mayın 26-dan 31-nə kimi davam edib. Çünki, qeyd etdiyim kimi 70 minlik ordu demək olar ki, Azərbaycanın bütün ərazilərinə səpələnmişdi. Üsyançılar son nəfəslərinə qədər vuruşdular, Gəncədə 10 mindən artıq azərbaycanlı qətlə

yetirilmişdi. Bolşeviklər isə 900-ə yaxın itki vermişdilər. Bir maraqlı fakta diqqət yetirək: 1916-1917-ci illərdə Gəncənin əhalisi 68 mindən yuxarı olub. Bu hadisələrdən cəmi 1-2 il sonra Gəncədə cəmi 38 min nəfərə qədər əhali qalmışdı. Gəncə əhalisinin yarısı qırılmış, yarısı da başqa yerlərə qaçmağa məcbur olmuşdu. Çünki bolşeviklər tərəfindən xalqa dəhşətli divan tutulmuşdu. Bu müqavimət Zaqatala üsyanında da davam etdi. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün yerlərində qeyrətli hərbiçilər vətənin işğal olunması ilə barışmayaraq son nəfəslərinə qədər vuruşublar. Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski isə artıq yaşlanmış hərbiçilər idi və onlar Bakıda fəaliyyət göstərirdilər. Onlar demək olar ki, artıq təcrid şəraitində yaşayırdılar. Bolşevik hökuməti bu generalları xalqın gözündən salmaq, təhqir etmək siyasəti yürüdüdü.

Nurulla Əliyev: İşğaldan əvvəl bolşeviklər gələcəkdə müstəqil dövlətin bütün atributlarını saxlayacaqlarını vəd etmişdilər. Amma sonra bolşeviklərin tamamilə buna əks siyasət yürütmələri Gəncədə və başqa regionlardakı üsyanlara səbəb oldu. Ümumilikdə, ordumuzun, hərbi-dəniz qüvvələrinin yaranmasındakı problemlər kadr çatışmazlığı, maddi texniki bazanın zəifliyi və ən əsası Azərbaycan Cümhuriyyətinin ömrünün qısa olması ilə bağlı idi.

Zəfər Kərimov: Nurulla müəllimin sözünə qüvvət hökumət Cümhuriyyət ordusu üçün xaricdə hərbi formalar sifariş vermişdi. Bu formalar ölkəyə gətiriləndə artıq Azərbaycan işğala məruz qalmışdı.

Nurulla Əliyev: Bu geyimlər də bolşeviklərə qismət oldu.

Zəfər Kərimov: Mən bir məsələni xüsusi ilə vurğulamaq istəyirəm. Əgər Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana köməyə gəlməsəydi o dövrdə Bakı azad oluna bilməyəcəkdi. Çünki o dövrdə Bakıda Şaumyanın sədrlik etdiyi Bakı Xalq Komis-

sarları Sovetinin tərkibində 20 minə yaxın ordu var idi. Həmin ordunun 10 mini tam mütəşəkkil şəkildə silahla təmin olunmuşdu. Ona görə də Cümhuriyyətin yenicə ayaq tutub yeridiyi bir vaxtda ordunu formalaşdırıb birdən-birə Bakını azad etməsi üçün illər lazım idi. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında 1918-ci ilin iyunun 4-də imzalanmış Batum müqaviləsinin dördüncü bəndində yazılmışdı ki, əgər Cümhuriyyət hökumətinə ölkədə asayışı müdafiə və təmin etmək məqsədi ilə ordu lazım olsa Osmanlı dövlətinə müraciət edə bilər. Məhz həmin vaxt edilən müraciətdən sonra Nuru paşanın rəhbərliyi altında Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad edib, Azərbaycan ordusunun formalaşdırılmasında müstəsna xidmət göstərüb.

Hazırladı: Təmkın Məmmədli, Aydan Abaslı, 1905.az
14.09.2018

Məhərrəm Zülfüqarlı: “Göyçay döyüşü Azərbaycan tarixinin şərəfli, qəhrəmanlıq səhifələrindən biridir.”

“...Göyçay döyüşü Azərbaycan tarixinin şərəfli, qəhrəmanlıq səhifələrindən biridir. Bu döyüşdəki qələbə ilə düşmənin hücumu dayandırıldı, müharibənin gedişində əsaslı dönüşün başlanğıcı qoyuldu...”

1905.az portalının suallarını tarix üzrə elmlər doktoru Məhərrəm Zülfüqarlı cavablandırdı.

– Məhərrəm müəllim, Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının (AVCİYA) ötən ildən bəri həyata keçirdiyi layihə, Qafqaz İslam Ordusunun bizim könüllülərlə birgə bolşevik-daşnak işğalçılarına qarşı apardığı mübarizənin tədqiqinə həsr olunmuş layihə barədə danışaq.

– Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərbiçiləri ilə birlikdə 1918-ci ilin may-sentyabr aylarında göstərdikləri qəhrəmanlıqlarla dolu şərəfli tarixi hər bir azərbaycanlı dərinədən öyrənməli və qürur hissi duymalıdır. Bu tarixin dərinədən öyrənilməsinə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanı (26 mart 1998-ci il), Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” (16 may 2017), “1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında” (18 yanvar 2018-ci il) sərəncamları və digər sənədlər münbit şərait yaradıb.

AVCİYA bu şərəfli tarixi araşdırmaq və təbliğ etmək üçün 2016-cı ilin oktyabrından “Tariximizin qəhrəmanlıq səhifəsi - Göyçay döyüşləri” adlı geniş bir layihəyə start verib. Göründüyü kimi bizim assosiasiya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə hazırlığı hələ 2016-cı ilin oktyabrından başlayıb. Bu şərəfli tarixin yaranmasının əsasını qoyan, müharibənin gedişində əsaslı dönüşün başlanğıcını qoyan Göyçay döyüşləri layihəmizin ana xəttini təşkil edir. Layihənin rəhbəri, AVCİYA Prezidenti, Şamaxının millət vəkili, Elxan Süleymanov layihəyə hərtərəfli dəstək verməklə yanaşı, bu işi layiqincə yerinə yetir-

mək üçün qarşımızda çox ciddi vəzifələr qoymuşdu. Layihə ilə bağlı biz arxiv materialları, müxtəlif kitab və məqalələrdən materiallar toplamaqla yanaşı, şifahi tarixi faktların toplanmasına da böyük önəm verirdik. Layihə çərçivəsində AVCIYA üzvləri Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Ağsu, İsmayilli rayonlarının müxtəlif kəndlərində ezamiyyətdə olmuş, əhalinin yaşlı təbəqəsi ilə söhbətlər etmiş, onlardan müsahibələr götürülmüşdü.

– **Bu layihə çərçivəsində iki kitab dərc edilib.**

– Bəli, toplanmış materiallar əsasında 2017-ci ilin may ayında “Tariximizin qəhrəmanlıq səhifəsi - Göyçay döyüşləri” adlı birinci kitabımız işıq üzü gördü. Kitabda 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Göyçay qəzasında düşməyə qarşı ölüm-dirim mübarizəsindən bəhs olunur.

Layihə çərçivəsində 2017-ci ildə “Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhifəsi- Göyçay döyüşləri (iyun-iyul 1918-ci il)” kitabı nəşr edilib. 2017-ci il iyunun 30-da Göyçay rayonunun Heydər Əliyev Mərkəzində AVCIYA prezidenti, Şamaxının millət vəkili Elxan Süleymanov, Göyçay Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı Mehdi Səlimzadə, Türkiyənin Azərbaycandakı səfirliyinin katibi Abdullah Tüylü və başqa rəsmi şəxslərin iştirakı ilə kitabın təqdimatı keçirildi. Tədbir öncəsi mərasim iştirakçıları əvvəlcə Bıgır və Qarabaqqal kəndləri ərazisində 1918-ci ilin iyun döyüşləri zamanı şəhid olmuş türk əsgərlərinin məzarlarını ziyarət edib, abidələri önünə əklil və gül dəstələri qoyublar.

Həmin tədbirdə AVCIYA Prezidenti, Şamaxının millət vəkili, Elxan Süleymanov Göyçay ictimaiyyətinə layihəni davam etdirəcəyimizlə bağlı məlumat verdi.

Bundan sonra tədqiqat işləri davam etdirildi. Bu işdə bizə Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycandakı səfirliyinin nümayəndələri yaxından köməklik göstərdilər. Məhz onların köməkliyi ilə 1918-ci ilin may-sentyabr aylarında qəhrəmanlıq-

la şəhid olmuş 900 nəfərin siyahısını əldə edə bildik. 2017-ci ilin iyunudan başladığımız araşdırmaların nəticəsində bu yaxında, ikinci kitab olan “Göyçay döyüşləri Türkiyə tarixşünaslığında” kitabı işıq üzü gördü.

İkinci kitab da Göyçayda təqdim edildi. Hacı Rəhim Əfəndi adına Qaraman tam orta məktəbinin 115 illiyinə həsr edilmiş tədbirdə. Qeyd edim ki, Hacı Rəhim Əfəndi tanınmış maarifçi və xeyriyyəçi olub və ötən əsrin əvvəllərində onun səyi ilə Göyçay qəzasında bir neçə rus-tatar məktəbi açılıb. Qaraman kənd məktəbini də 1903-cü ildə o yaradıb. Ötən il həmin məktəbin binası Hacı Rəhim Əfəndinin nəvəsi Elxan Süleymanov tərəfindən yenidən inşa edilib.

- Göyçay döyüşlərinin əhəmiyyətli əmsalı çox böyük olub. Bu barədə bir qədər də danışmağınızı xahiş edirik.

- Bu ölüm-dirim mübarizəsi zamanı Göyçay uğrunda döyüşdə top, tüfənglə yanaşı, əlbəyaxa süngü döyüşü də olub. Bu da mübarizənin necə ağır keçdiyini sübut edir. Özü də bu döyüşlər zamanı qəhrəman əsgərlərimiz silah, sursat, ərzaq sarıdan korluq çəkməklə yanaşı, ən çox əziyyət çəkdikləri problem su problemi, susuzluq idi. Nuru paşa məsələnin ciddiliyini görüb yerli sakinlərə müraciət də etmişdi. Göyçay döyüşü Azərbaycan tarixinin şərəfli, qəhrəmanlıq səhifələrindən biridir. Bu döyüşdəki qələbə ilə düşmənin hücumu dayandırıldı, müharibənin gedişində əsaslı dönüşün başlanğıcı qoyuldu. Müəyyən mənada bu döyüşü dövlətin və millətin taleyində oynadığı rola görə II dünya müharibəsinin gedişində əsaslı dönüş olmuş Stalingrad vuruşması ilə də müqayisə etmək olar. Miqyasına görə bu iki döyüş arasında çox böyük fərq olmasına baxmayaraq, əhəmiyyətinə görə çox böyük oxşarlıq var. Göyçay döyüşündəki qələbənin böyük strateji, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, bu qələbə ilə xalqın yenidən soyqırımına məruz qal-

“Göyçay döyüşləri”nə aid mövcud Azərbaycan və Türkiyə tarixşünaslığının oxşar və fərqli cəhətləri var. Oxşar cəhətlər ondan ibarətdir ki, hər iki tarixşünaslıqda mövzuya çox böyük həssaslıqla, obyektiv yanaşılıb. Fərqli cəhətlər isə ondan ibarətdir ki, bu mövzu kommunist rejimi imkan vermədiyindən Azərbaycanda əsasən XX əsrin sonlarında başlanan milli-azadlıq hərəkatı və müstəqilliyin bərpasından sonra tədqiq olunmağa başlanıldığı halda, qardaş Türkiyədə hadisələrin baş verdiyi dövrdən başlayaraq tədqiq edilib.

masının, Cümhuriyyətin beşikdəcə boğulmasının qarşısı alındı. Bundan başqa bu döyüşlə Bakının düşməndən azad olunmasının və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dünya ölkələri tərəfindən tanınmasının əsası qoyuldu.

– **Türkiyə tarixşünaslığında Göyçay döyüşləri ayrıca deyil, digər hadisələrlə birlikdə araşdırılıb. Türkiyəli araşdırmaçılar daha çox hansı**

məqamlara diqqət yetiriblər?

– Türkiyə tarixşünaslığında Göyçay döyüşləri ayrıca deyil, digər hadisələrlə birlikdə araşdırılıb. Lakin qardaş ölkə tarixşünaslığında bu hadisələrin “Göyçay döyüşləri”, “Göyçay müharibələri” başlığı altında verilməsi qardaş Türkiyə tarixçilərinin bu mövzuya necə həssaslıqla yanaşdığını sübut edir.

“Göyçay döyüşləri”nə aid mövcud Azərbaycan və Türkiyə tarixşünaslığının oxşar və fərqli cəhətləri var. Oxşar cəhətlər ondan ibarətdir ki, hər iki tarixşünaslıqda mövzuya çox böyük həssaslıqla, obyektiv yanaşılıb. Fərqli cəhətlər isə ondan ibarətdir ki, bu mövzu kommunist rejimi imkan vermədiyindən Azərbaycanda əsasən XX əsrin sonlarında başlanan milli-azadlıq hərəkatı və müstəqilliyin bərpasından sonra tədqiq

olunmağa başlanıldığı halda, qardaş Türkiyədə hadisələrin baş verdiyi dövrdən başlayaraq tədqiq edilib.

Göyçay döyüşləri ərəfəsində regionun ictimai-siyasi vəziyyəti araşdırılarkən məlum olur ki, Azərbaycan tarixçiləri bu problemi əsasən sovet Rusiyasının, Bakı Sovetinin regionda anti-Azərbaycan fəaliyyəti kontekstindən tədqiq ediblərsə, qardaş Türkiyə tarixçiləri Almanıyanın Gürcüstan və Ermənistanla birlikdə Qafqaz İslam Ordusunun Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana gəlməsinə qarşı düşmən fəaliyyəti kontekstindən araşdırıblar. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Göyçay döyüşləri ərəfəsi regionun ictimai-siyasi vəziyyəti" mövzusunda iki qardaş ölkənin tarixşünaslığı bir-birini tamamlayır.

Fikrimizcə hər iki qardaş ölkənin tarixçiləri bundan sonra da bu mövzuda tədqiqatlarını davam etdirməli, Azərbaycan tarixinin bu dövrünə aid şanlı səhifələrini ağ ləkələrdən təmizləməlidirlər.

- Göyçay döyüşlərini yenidən yaranmaqda olan Azərbaycan Ordusu üçün də ilk sınaq meydanı saymaq olardımı?

- Göyçay döyüşünə qədər də Azərbaycan əsgər və zabitləri rus, erməni-bolşevik qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə iştirak edib, qəhrəmanlıqlar göstərmişdilər. Əvvəl Azərbaycan hərbiçiləri "Zaqafqaziya Seymi"nin hərbi birliklərinə daxil idi. 1918-ci ilin yanvarında cəbhədən qayıdan rus hərbiçilərinin Şamaxor stansiyasında tərkisiləh edilməsində, İsmayıl bəy Ziyadxanovun başçılığı ilə 1918-ci ilin mart qırğınları zamanı isə Şamaxıda dinc əhəlinin müdafiəsində fəal iştirak etmişlər. Bundan başqa Qafqaz İslam Ordusu gələnə qədər Hacıqabul istiqamətində də erməni-bolşevik qüvvələrinə qarşı döyüşlərdə Azərbaycan döyüşçüləri qəhrəmanlıqlar göstərmişlər. Lakin daha fəal əməliyyatlar, daha böyük qəhrəmanlıqlar Göyçay döyüşlərindən başlayıb.

– Bu döyüşlərdə yerli azərbaycanlı əhəlinin iştirakı ilə bağlı faktlar varmı?

– 20 iyunda Göyçaya gəlmiş 5-ci Qafqaz Dviziyaşının tərki-bində 225 zabit, 5277 piyada əsgər var idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti qüvvələri isə 30 zabit, 727 əsgərlə təmsil olunurdu. Qarşılarındakı erməni-bolşeviklərin qüvvələri isə 10.000 nəfərdən çox idi. Orduya könüllülərin toplanması ilə bağlı edilən çağırışlara cavab olaraq qısa bir zamanda ətraf kəndlərin əhalisindən çoxlu sayda könüllü orduya yazıldı. Bütün bunlar Azərbaycan milli ordusunun formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malik idi

Türkiyə tarixşünaslığında Qafqaz İslam Ordusunun strukturu, onun tərkibində olan Azərbaycan Ordusu Hərbi korpusları, o cümlədən Müsüslü və Göyçay bölüyünün rəhbərləri haqqında aşağıdakı məlumat verilib:

Azərbaycan Ordusu Hərbi korpusları: Azərbaycan Ordusu Hərbi korpusları komandanı – Əliağa Şıxlinski, Şimal bölük komandiri – fəxri polkovnik Osman, Arkaz bölüyü komandiri – Əlixanzadə Qayıtmaz, Gümrü (Aleksandropol) bölüyü komandiri – polkovnik Məhməd, Salyan bölüyü komandiri – mayor Əhməd Həmdi, Müsüslü bölüyü komandiri – polkovnik-leytenant Həbib Səlimov, Nuxa-Zaqatala dairəsi komandiri – polkovnik Yusif, Göyçay bölüyü komandiri – mayor Rəcəb, Maştağa bölüyü komandiri – polkovnik-leytenant Həsən, Maştağa stansiyası komandiri – mayor Tofiq, Gəncə milisi komandiri – leytenant Haqqı, Tofiq bəy bölüyü komandiri – mayor Tofiq, Qarayazı süvari alayı komandiri – polkovnik-leytenant Nuh, Süvari alayı komandiri – mayor Zihni, Ləzgi süvari alayı komandiri – polkovnik-leytenant Nüsrət Mirzə Qaçar, Xaçmaz bölüyü komandiri – polkovnik-leytenant Səadəddin, Qazax məntəqəsi komandiri – polkovnik-leytenant Kamal.

Göründüyü kimi, Qafqaz İslam Ordusunun tərkib hissəsində Azərbaycan Ordusu Hərbi korpusları bütün döyüşlərdə iştirak etmiş, qardaş türk əsgərləri ilə birlikdə qəhrəmanlıqlar göstərmişlər.

– Layihə davam etdiriləcəkmi?

– Fikrimcə, bu layihənin davam etdirilməsinə ciddi ehtiyac var. 1918-ci ilin may-sentyabr aylarında Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan hərbi korpusları ilə birlikdə 10000-dən artıq şəhid vermişlər. Bunlardan 1130 nəfəri yalnız Bakı uğrunda döyüşlərdə həlak olmuşdur. Düşməyə qarşı aparılmış döyüşlərdə şəhid olmuş qəhrəmanların çox az hissəsinin dəfn olunduğu məzarlar məlumdur. Lakin əksəriyyətinin məzarları naməlum olaraq qalır. Hətta Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bərpa olunmuş türk məzarlıqlarında dəfn olunmuş şəhidlərin adları naməlumdur. Gələcəkdə şəhidlərin adlarını bərpa etmək, dəfn olunduğu məzarlıqları üzə çıxarmaq, bu naməlum qəhrəmanları xalqa tanımaq sahəsində işlərin davam etdirilməsinə ciddi ehtiyac var. İnşallah, biz bu işləri davam etdirəcəyik.

Fuad Babayev, 1905.az
20.11.2018

**Cəlal Qasimov: “İlk təhlükəsizlik orqanlarımızın
təşəkkül tarixi milli yaddaşımızın mühüm
hissəsidir.”**

“...Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etdikdən sonra dövlətçiliyin təhlükəsizliyini təmin etmək, yəni onu daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq, baş verə biləcək terror-təxribat aksiyalarının qarşısını almaq, pozucu qüvvələri zərərsizləşdirmək üçün xüsusi xidmət orqanının yaradılmasına böyük ehtiyac var idi...”

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhlükəsizlik orqanlarından danışdıq. Müsahibimiz filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Cəlal Qasimovdur.

–Cəlal müəllim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xüsusi xidmət və təhlükəsizlik orqanlarının yaradılmasını zəruri edən amillər arasında hansılarını qabartmaq olardı?

–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etdikdən sonra dövlətçiliyin təhlükəsizliyini təmin etmək, yəni onu daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq, baş verə biləcək terror-təxribat aksiyalarının qarşısını almaq, pozucu qüvvələri zərərsizləşdirmək üçün xüsusi xidmət orqanının yaradılmasına böyük ehtiyac var idi. Belə ki, o vaxtlar Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş denikinçilərin, bolşeviklərin, ermənilərin və sair qüvvələrin təxribat-pozuculuq fəaliyyətləri təhlükəsizlik orqanlarının yaradılmasının zəruriliyinin qaçılmaz olduğunu göstərirdi.

–İlk təhlükəsizlik orqanı hansı şərtlər daxilində yarandı?

–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşılaşdığı ciddi maliyyə imkansızlığı, kadr potensialının çatışmazlığı, daxili siyasi yekdilliyin olmaması, hər tərəfdən göstərilən hərbi təzyiqlər və sairə bu kimi çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Müdafiə Nazirliyinin nəzdində xüsusi xidmət orqanlarının funksiyalarını həyata keçirən bir bölmə yaratdı. Ordunun təlim-tərbiyəsini, döyüş hazırlığını, təsərrüfat və təminat qayğılarını daha da gücləndirmək məqsədi ilə 1919-cu il mart ayının 26-da Ərkani-hərb (Baş qərargah) təsis edildi. Daxili və xarici təxribatçılarla mübarizəni gücləndirmək məqsədi ilə isə 1919-cu il mart ayının 28-də Səməd bəy Mehmandarovun və

Məmməd bəy Sulkeviçin birgə imzaladıqları 157 sayılı əmrə göstərilirdi ki, mart ayının 26-da Hərbi Nazirlikdə Baş Qərargahın Baş İdarəsi yaradılıb. Həmin idarənin strukturuna daxil olan şöbələrdən biri General-kvartirmeyster adlanırdı. Bu şöbəyə daxil idi: Əməliyyat-səfərbərlik, Nizami-hesabat, Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölmələri və Rabitə xidməti. «Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat»ın Hərbi Nazirlikdə yalnız bir bölmə olaraq fəaliyyət göstərməsi, eləcə də bu sahə üzrə peşəkar mütəxəssislərin olduqca azlıq təşkil etməsi ictimai-siyasi həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi əks-kəşfiyyat işini də genişləndirməyə və inkişaf etdirməyə nəinki imkan vermirdi, hətta mane olurdu. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu il aprel ayının 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədrinə məruzəsində qeyd edirdi ki, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın əsas vəzifəsi düşmən haqqında mümkün olan məlumatları toplamaq, xaricdə hərbi agenturalar yaratmaq, ölkənin daxilində isə casusluğa qarşı mübarizə aparmaqdan ibarətdir. Səməd bəy Mehmandarovun məruzəsindən və bölmənin adından da aydın olur ki, bu qurum öz üzərinə həm kəşfiyyat, həm də əks-kəşfiyyatın funksiyasını götürmüş və hər iki işi paralel aparmışdır.

– Amma təbii ki, Azərbaycana təhdidlərin artdığı bir dövrdə ayrıca, müstəqil təhlükəsizlik orqanının yaradılması tələb olunurdu.

– Həqiqətən də, Azərbaycana təhdidlərin artdığı, müstəqilliyin təhlükə altında olduğu bir vaxtda kiçik bir qurumla böyük işlər görmək və ölkənin hərbi, ümumən dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək olduqca çətin idi. Azərbaycanı işğal və ya özünə tabe etdirmək istəyən qüvvələrin, xüsusilə, general-mayor Anton Denikin rəhbərlik etdiyi keçmiş çar ordusunun qalıqlarından formalaşmış silahlı birləşmələrin 1919-cu

Ölkədə ictimai-siyasi, hərbi vəziyyətin gərgin olduğu, xarici təhdid və təzyiqlərin gücləndiyi, Denikin ordusunun, ingilislərin, eyni zamanda erməni-daşnak və bolşevik qüvvələrinin Azərbaycanın əleyhinə işlədiyi bir vaxtda müstəqil təhlükəsizlik orqanına xüsusi ehtiyac duyulurdu.

ilin aprel ayında Dağıstana və Gürcüstana hücumu Zaqafqaziya, eyni zamanda Azərbaycan üçün ciddi təhlükə idi. Denikinçi zabıtlər çar Rusiyasının mundirində Bakının küçələrini dolaşır, Denikinin xeyrinə təbliğat aparır, ağqvardiya-

çıları müdafiə edən könüllü ordunun sıralarını genişləndirir, təxribat törətmək və hərbi sirləri öyrənmək məqsədi ilə yenicə yaranmaqda olan Azərbaycan ordusunun tərkibinə daxil olurdular. Azərbaycanda belə şəxslərdən ibarət geniş casus şəbəkəsi qurmağa nail olan Denikin və onun tərəfdarları Bakıda gizli silah-sursat bazaları da yaradırdılar. Bu isə gərginliyi daha da artırırdı. Əks-kəşfiyyat bölməsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də hakimiyyətə can atan bolşevizmlə mübarizə idi. Rusiyada bolşevik hökumətinin getdikcə güclənməsi onların Bakıda, Gəncədə, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrində dövlət əleyhinə fəallığını artırmışdı. Əks-kəşfiyyat bölməsinin vətənpərvər əməkdaşları Azərbaycan silahlı qüvvələrinə nüfuz etməyə çalışan bolşeviklərə qarşı mübarizəni gücləndirsələr də, həm kadr çatışmazlığı, həm də maddi-texniki təchizatın zəif olması bu işin öhdəsindən yetərinçə gəlməyə imkan vermirdi. Bu barədə Səməd bəy Mehmandarov yazırdı: «Hərbi əks-kəşfiyyatın başlıca vəzifəsi dövlət daxilində hərbi casuslarla mübarizədir. Bolşevizmlə mübarizə ümumxalq işi olduğundan bir hərbi idarə onun öhdəsindən layiqincə gələ bilməz». Göründüyü kimi, ölkədə ictimai-siya-

si, hərbi vəziyyətin gərgin olduğu, xarici təhdid və təzyiqlərin gücləndiyi, Denikin ordusunun, ingilislərin, eyni zamanda erməni-daşnak və bolşevik qüvvələrinin Azərbaycanın əleyhinə işlədiyi bir vaxtda müstəqil təhlükəsizlik orqanına xüsusi ehtiyac duyulurdu. Ona görə də tərkibinə Nazirlər Şurasının sədri, hərbi, xarici işlər, yollar və ədliyyə nazirləri daxil olmaqla 1919-cu il iyunun 9-da Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Dövlət Müdafiə Komitəsi xüsusi səlahiyyətlərə malik olan bir orqan idi. Bu Komitə ölkədə ümumi hərbi səfərbərlik keçirmək, hərbi və müharibə vəziyyəti elan etmək, xüsusi könüllü dəstələr yaratmaq, ölkənin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri müzakirə və müvafiq qərarlar qəbul etmək, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində qarşıya qoyulmuş digər vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi məqsədi ilə yeni strukturlar yaratmaq və sair hüquqlara malik olan bir struktur idi. Azərbaycan parlamenti 1919-cu il iyun ayının 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi yanında xüsusi xidmət orqanı olan Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının yaradılması barədə qərar qəbul etdi. Vaxtilə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəisi işləmiş, lakin sonradan Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur olan Nağı bəy Şeyxzamanlı (1883-1967) İstanbulda 1964-cü ildə çap etdirdiyi «Azərbaycanın istiqlal mücadiləsinin xatirələri» kitabında belə bir təşkilatın yaradılmasının səbəblərini bu cür izah edirdi: «Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının yaradılmasına səbəb cümhuriyyətimizin ilk illərində çar generalı Denikin mütəmadi olaraq bizi təhdid etməsi, tez-tez hüquqlarımızı zorlaması və müxtəlif hadisələr törətməsi olmuşdur. Ona görə də hökumətimiz Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının layihəsini hazırlayıb parlamentə təqdim etdi. Layihə məclisdə böyük səs çoxluğu ilə qəbul olundu».

– Həmin Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əsas vəzifəsi sözsüz ki, gənc müstəqil dövlətin təhlükəsizliyinin qorunması ilə bağlı idi. Amma daha əraflı baxsaq, bu təşkilat qarşısında qoyulan vəzifələr hansılardı?

– Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının Əsasnaməsinə uyğun olaraq bu qurum tərəfindən Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı kəşfiyyat-pozuculuq və terror-təxribat aksiyaları keçirmək cəhdlərində, dövlət əhəmiyyətli obyektlərə, eləcə də hakimiyyətə qarşı silahlı müqavimət göstərməkdə, casusluqda və s. şübhəli bilinən şəxslərin həbsi zamanı yerli polis və əlaqədar orqanların nümayəndələri də dəvət olunurdu. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının başlıca vəzifələri əsasən bunlardan ibarət idi: dövlət quruluşunun devrilməsinə yönəlmiş, əhali arasında şifahi və ya mətbuat vasitəsi ilə dövlət əleyhinə təşviqat aparan şəxslərin, hökumətin fəaliyyəti və hərbi hissələrin əməliyyatlarına, milli təhlükəsizliyə dair yalan məlumat və şaiyələr yayan, əhəlinin ayrı-ayrı təbəqələri arasında milli və digər zəmində münaqişələr yaradanların, hakimiyyət dairələrinin xüsusi icazəsi olmadan təşkil edilmiş, siyasi xarakter daşıyan, hər cür toplantı və iclasların təşkilatçılarından, hər növ odlu silah, döyüş sursatı və partlayıcı maddələrin anbar və gizli saxlanma yerlərinin aşkar olunması, şübhəli şəxslərin ilkin həbs edilməsi və sair.

– Bəs bu təşkilatın kadr təminatı necə aparılırdı?

– Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının kadr tərkibi müxtəlif partiya və millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatına xidmətə qəbul zamanı namizədlər xüsusi yoxlamadan keçmədən (çox vaxt hər hansı bir şəxsin təqdimatı və ya zamanəti kifayət edirdi) iş götürülürdü. Məsələn, iş qəbul edilməsi ilə əlaqədar Mirzəbaba Sadıqov adlı şəxs tərəfindən yazılmış xahiş-

Denikinçilərin 1919-cu ilin payızında həm şimaldan, həm də Xəzər dənizindən ehtimal olunan hücumunun qarşısını almaq, Bakının müdafiəsini təşkil etmək üçün Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu il sentyabrın 13-də keçirdiyi iclasda böyük əhəmiyyətə malik olan hərbi struktur - Bakı İstehkamat hissəsi (Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonu) yaradıldı.

namənin üzərində Nağı bəy Şeyxzamanlı belə bir dərkənar qoymuşdur: «1919-cu il sentyabrın 10-dan işə götürülsün». Maraqlıdır ki, həmin dərkənardakı konkret olaraq gün göstərilir və elə həmin gün də namizədi işə götürürdülər. Əmrdə oxuyuruq: «Mirzəbaba Sadıqov 10 sentyabr 1919-cu ildən Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının agentı təyin edilsin». Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əməliyyat heyəti ştata uyğun olaraq agent

və baş agent vəzifələrindən ibarət idi. Fəaliyyət göstərdiyi 1919-cu il iyunun 11-dən 1920-ci il martın 6-dək olan dövrdə bu təşkilatda yüzdən çox əməkdaş çalışmışdı. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini müdafiə edən bu təşkilatda 6-7 millətin nümayəndəsi işləyirdi. Maraqlıdır ki, bunlar arasında erməni millətinin nümayəndələri yox idi. Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədri Nəsim bəy Yusifbəylinin əmri ilə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının ilk rəisi parlamentin üzvü Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı (1880-1920), onun müavini isə «Hümmət» partiyasının üzvü Mirfəttah Musəvi təyin edilmişdilər. Lakin, Məmmədbağır bəy Şeyxzamanlı parlamentin üzvü olaraq, aq-rar komissiyada fəaliyyət göstərdiyindən avqustun 20-də öz ərizəsinə əsasən tutduğu vəzifədən azad edilmişdi. Həmin tarixdən isə onun yerinə qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı təyin olunmuşdu.

- Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının əsas vəzifələri daxili düşmənlərə qarşı mübarizə idi. Amma çox keçmədən Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarının fəaliyyətində xarici amillər daha önə keçdi....

- Denikinçilərin 1919-cu ilin payızında həm şimaldan, həm də Xəzər dənizindən ehtimal olunan hücumunun qarşısını almaq, Bakının müdafiəsini təşkil etmək üçün Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu il sentyabrın 13-də keçirdiyi iclasda böyük əhəmiyyətə malik olan hərbi struktur - Bakı İstehkamat hissəsi (Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonu) yaradıldı. Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonunun rəisi vəzifəsinə general-mayor Murad Girey Tlexas təyin edildi. 1919-cu il oktyabrın 26-da Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonuna tabe edildi. Bakı Möhkəmləndirilmiş Müdafiə Rayonu və onun struktur bölmələri yalnız denikinçilərə deyil, eyni zamanda daşnak-bolşevik təcavüzünə qarşı da mübarizə aparırdı. General-mayor M.Tlexas 1920-ci il fevralın 28-də yazırdı ki, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dövlət və ictimaiyyət üçün təhlükə yaradan bolşeviklərin şəhərdən çıxarılması məqsədi ilə qətiyyətli tədbirlər görülür. Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının fəaliyyət istiqamətləri müxtəlif sahələri əhatə etmiş və bu özünün hüquqi əsasını «Azərbaycan Respublikasının əks-kəşfiyyət xidmətinin məmurlarının hüquq və vəzifələri barədə Əsasnamə»də tapmışdır. Erməni radikal siyasi təşkilatları, silahlı dəstələri və terrorçu daşnak qrupları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə qarşı təxribatlar törətdiyindən xüsusi xidmət orqanları onlara qarşı fasiləsiz mübarizə aparırdı. Daşnaklar çirkin niyyətlərini həyata keçirmək və müstəqilliyini yenidən əldə etmiş gənc respublikada sabitliyi pozmaq məqsədi ilə müxtəlif yerlərdə toplantılar keçirərək

daim Azərbaycan əleyhinə təxribat və təbliğat-təşviqat işi aparırdılar. Ona görə də ermənilərin bu qurumları Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının nəzarət etdiyi əsas obyektlər olmuşdur. Maraqlıdır ki, Denikin ordusunun Azərbaycana qarşı təxribat pozuculuq fəaliyyətini təşkil və bilavasitə rəhbərlik edən şəxslərin əksəriyyəti ermənilər idi. Buna görə də Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı tərəfindən saxlanılmış və həbs edilmiş şəxslərin çoxunu ermənilər təşkil edirdi. Bunun üçün həbs edilənlərin siyahısına nəzər salmaq kifayətdir: Qriqori Babayants, Andrey Balayants, Danil Musaelyants, Ağacan Avakyan, Sərkis Melikyan, Georgi Melik-Qayakasov, David Abramyan, Soqomon Balayants, Sergey Arzumanyants, Petros Sarkisyan, Martiros Mirzoyants, Baqret Ohancanyan, İvan Avanesov, Mixail Ter-Zaxarov və başqaları. Erməni casusları əldə etdiyi məlumatları həm denikinçilərə, həm bolşeviklərə, həm də ingilislərə ötürürdülər. Göründüyü kimi, Azərbaycan milli dövlətçiliyinə qarşı ermənilərdən başqa, daha bir qorxulu qüvvə bolşeviklər idi. 1919-cu ilin sonlarından etibarən Bakıda bolşeviklərin Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə fəaliyyəti daha da gücləndi. Nəsim bəy Yusifbəyli bolşevik təbliğatının qarşısını almaq məqsədi ilə 1919-cu il noyabrın 23-də bolşevik yönümlü nəşrlərin dayandırılması haqqında bütün mətbəələrdən iltizam alınması barədə göstəriş verərək bildirirdi ki, tapşırığı yerinə yetirməyən mətbəələr müsadirə ediləcək, sahibləri isə həbs olunacaqdır. 1920-ci ilin aprel işğalı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı, özünün 23 aylıq ömrünə son verdi. Bununla da müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika qurmağa nail olan hökumətin digər dövlət strukturları ilə yanaşı, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı da fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin güc strukturlarını və burada fəaliyyət göstərən əməkdaş-

ların böyük əksəriyyətini isə sovet totalitar rejimi öz repressiya məngənəsində məhv etdi. İlk təhlükəsizlik orqanlarımızın təşəkkül tarixi milli yaddaşımızın mühüm hissəsidir. Zaman baxımından qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərməsinə rəğmən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparan ilk təhlükəsizlik orqanlarımızın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Ümummilli Lider Heydər Əliyev bildirmişdir: «Xalq Cümhuriyyəti zamanı Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları gənc, müstəqil dövlətimizə, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinə öz layiqli töhfələrini vermişdir».

1905.az
17.11.2018

**Nəsiman Yaqublu: “Demokratik idarəçilik baxımından
parlament üsul-idarəsi Şərqdə ilk dəfə
Azərbaycanda yarandı.”**

“...Bütün Şərqdə ilk parlament Yaponiyada yaranıb – 1892-ci ildə. Amma demokratik idarəçilik baxımından parlament üsul-idarəsi Şərqdə ilk dəfə Azərbaycanda yarandı. Burada 10-a qədər partiya təmsil edilirdi. Rusların, ermənilərin, pol-yakların, almanların nümayəndələri var idi. Şərq üçün qeyri-adi idarə sistemi idi...”

Müsahibimiz tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nəsiman Yaqubludur.

– Sizcə, orta statistik azərbaycanlının 1918-1920-ci illər hadisələri ilə bağlı bilgiləri qənaətbəxşdirmi, yoxsa hansısa boşluqlar var?

– Qənaətbəxş deyil. Mən müəlliməm, universitetdə dərs deyirəm və auditoriya ilə kontaktda oluram. Cəmiyyətimizin bu hadisələrlə bağlı məlumatları yetərinə deyil və bunun müxtəlif səbəbləri var. Amma tariximizə nəzər yetirsək, onun ən şərəfli dövrü 1918-1920-ci illərdir. Çünki ilk demokratik dövlətimizi məhz həmin zaman qurmuşuq. O vaxta qədər qurduğumuz bütün dövlətlər ya hansısa sülalənin davamçısı olub, ya da ailənin və nəslin. Elə adları da buna müvafiq olub – Şəddadilər, Sacilər, Səfəvilər və s. Hamısı sülalə, irs, nəsil adları ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq nəsil, sülalədən kənar olan, hüquqi əsasla dayanan, demokratik prinsiplərə söykənən, bu günkü dünyanın qəbul etdiyi dəyərlərə əsaslanan dövləti 1918-ci ildə qurduq. Yəni ilk dəfə coğrafi yerin, xalqın, millətin, toplumun adı ilə adlanan dövlət yaratdıq. Və bu dövlət indiyə kimi bütün dünya türklərinin qurduğu 114-cü dövlət oldu.

– Yəni bütün bu özəlliklərinə rəğmən, qurulmasından 98 il keçən bu dövlət haqqında hətta tələbələrin də bilgiləri qənaətbəxş səviyyədə deyil.

– Bu onunla bağlıdır ki, sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu 70 ildən artıq müddət ərzində bu mövzuda danışmaq qadağan edilmişdi. Həmin qadağa üzündən böyük bir kəsim bu mövzudan xəbərsiz olub. Sonrakı dövrdə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təbliğ etmək qeyri-mümkün oldu. Bunun da

Bu dövrün ən yaxşı araşdırmaçısı amerikalı tədqiqatçı Tadeuş Svitaxovskidir. O, həqiqətən də ortaya gözəl nümunələr qoyub. Almaniyada da bir neçə araşdırmaçı var. Bizi maraqlandırır ki, bu dövrü biz Azərbaycandan kənarda da tədqiq edək. Çünki biz xalqımızın yüksək demokratik dövlət qurmaq qabiliyyətini dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq.

səbəbləri tamamilə başqa idi. Qeyd edilən dövrü tədqiq edən insanlar obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən Azərbaycan auditoriyasına çıxma bilmədilər. Mənə elə gəlir ki, bu dövrün öyrənilməsi üçün ayrıca institutlar yaradılmalı və həmin institutlar bu dövrü sistemli şəkildə öyrənib Azərbaycan cəmiyyətinə çatdırmalıdır.

– Bu dövrü ayrıca öyrənən institutlar və mərkəzlər olmasa da, hazırda peşəkar Azərbaycan tarixçiləri Azər-

baycan Xalq Cümhuriyyətini öyrənmək sahəsində müəyyən işlər ortaya qoya biliblər.

– Bəli, təbii ki, müəyyən işlər görülüb. Amma bu işlər iki istiqamətdə aparılıb. Birincisi, həqiqətən bu dövrü bilən və tədqiq edən insanlar tərəfindən, ikincisi isə bu dövrü elmi ad almaq xatirinə araşdıranlar tərəfindən. İkinci qrupa daxil olan tədqiqatçıların araşdırmalarında ciddi xətalara yol verilib. Çoxlu səhvlər və qeyri-ciddi yanaşmalar var. Birinci qrupa daxil olanlar isə kifayət qədər səmərəli əsərlər ortaya qoyublar. Üçüncü bir aspekt də var. Bu dövrün Azərbaycan kontekstindən kənarda araşdırılması necə aparılıb? Məsələn, bu dövrün ən yaxşı araşdırmaçısı amerikalı tədqiqatçı Tadeuş Svitaxovskidir. O, həqiqətən də ortaya gözəl nümunələr qoyub. Almaniyada da bir neçə araşdırmaçı var. Bizi maraqlandırır ki, bu dövrü biz Azərbaycandan kənarda da tədqiq edək. Çünki biz

xalqımızın yüksək demokratik dövlət qurmaq qabiliyyətini dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq. Bu, çox vacib məsələdir. Təsəvvür edin ki, 1918-ci ilin statistikasına görə, Azərbaycan əhalisi 2 milyon 900 min nəfər idi. Bunun 350 mini erməni, 300 mini rus, qalanları isə digər xalqların nümayəndəsi idi. Cəmi 1 milyon 600-700 min nəfər müsəlman əhali yaşayırdı. Müsəlman əhalinin cəmi 450 nəfəri savadlı idi. Bunların 250 nəfəri Qori seminariyasını, 200 nəfəri isə Rusiyanın, Türkiyənin və Avropanın universitetlərini bitirmişdi. Mən mədrəsə təhsilini nəzərə almıram. Həmin dövrdə bizim toplum həqiqətən də pis vəziyyətdə idi. Hətta Qafqazda da. Qafqazda azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər əsas xalqlar sayılırdı. Və savad, siyasi təşkilatlanma baxımından biz çox geri qalırdıq. İndi müqayisəyə fikir verin. Ermənilərin ilk qəzeti 1797-ci ildə yaranmışdı. Gürcülər 1802-1803-cü ildən qəzet buraxırdılar. Əsasən isə 1832-ci ildən qəzet buraxmağa başladılar. Azərbaycanlıların ilk qəzeti isə 1875-ci ildə yaranmışdı. İndi də keçək təşkilatlanma məsələsinə, bu çox vacib amildir. Çünki millətin bir iş görməsi üçün onun təşkilatlanması lazımdır. Təşkilatlanmayan millətin gələcəyi yoxdur. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Siyasi partiyası olmayan xalqın siyasi duyğusu və siyasi düşüncəsi ola bilməz”. Ermənilər ilk partiyalarını “Qnçak”ı (“Qütb zəngi”) 1885-ci ildə yaratmışdılar. “Armenakan” (“Erməni vətənpərvərləri”) adlı ikinci partiyalarını 1887-ci ildə təsis etmişdilər. 1890-cı ildə Tiflisdə isə “Daşnaksütyun” (“İttifaq”) partiyasını yaratdılar. Gürcülər “Mesamedasi” təşkilatını 1880-ci illərdən yaratmağa başladılar. Bəs bizdə vəziyyət necə idi? Rusiya yönümlü, bolşevik “Hümmət” təşkilatını çıxıram, ilk siyasi təşkilat olaraq 1905-1906-cı illərdə “Difai”ni yaratdıq. Bu da milli proqramı olmayan hərbi-qisasçı təşkilat idi. İlk milli proqrama malik olan partiyanı M.Ə.Rəsulzadə 1911-ci ildə yaratdı

– “Müsavat” partiyasını. Gördüyünüz kimi, ermənilər partiyalaşma məsələsində də bizi 20-30 il qabaqlayıblar. İndi isə keçək xeyriyyə təşkilatlarına. 1832-ci ildə Bakı şəhərində 15 erməni ailəsi var idi. O vaxt su satan Ambarsumyan erməniləri bir yerə yığaraq ilk erməni xeyriyyə təşkilatı yaratdı. Təşkilat pul yığaraq erməni uşaqlarını oxutdu. Bu təşkilatlanmaların nəticəsində ermənilər 1900-cü ilin əvvəllərində Bakını ələ keçirmişdilər. Bizdə isə ilk xeyriyyə təşkilatı 1872-ci ildə, Həsən bəy Zərdabi tərəfindən yaradıldı. Və heç kim yardım etmədiyindən, bir il sonra bağlandı. Çünki bizim insanlar birləşib iş görə bilmirlər, fərdi işlərə meyillidirlər. Bakı yəhudiləri isə 1845-ci ildə təşkilatlarını yaratdılar.

– Bəs Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fenomeni necə yarandı?

– Bakıdakı ruslar, ermənilər və gürcülər təşkilatlandıqdan sonra azərbaycanlılar da təşkilatlanmağa məcbur oldular. Bu təşkilatlanma olmasaydı, AXC yaranmayacaqdı. Zaqafqaziya seymi olmasaydı, müstəqilliyə də çətinliklə qovuşardıq. 1917-ci il fevral-burjua inqilabı baş verməsəydi, bu xaqqların müstəqlliyi də yəqin ki, qeyri-mümkün olacaqdı. Yəni Qafqazda baş verən proseslərin hamısı bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqəli olub. 1918-ci ildə Zaqafqaziya seymi dağılarkən gürcülər, ermənilər və azərbaycanlılar öz müstəqilliklərini elan etdilər. Fikir vermisinizsə, “İstiqlal” bəyannamələri təxminən eynidir. Məsələn, gürcülərdə 8, bizdə isə 6 maddədir. Amma məzmunu eynidir. Yəni bunlar eyni yerdən qaynaqlanır. Batumda bir otaqda Jordaniya, o biri otaqda isə Məmməd Əmin Rəsulzadə bunu yazıb. Hətta göndərəndə də eyni adamla göndəriblər. Hədəf isə eyni idi. Ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması fenomenal hadisə idi. Bəs nəyə görə biz parlament idarəçiliyi sistemini əsas götürdük? 1917-ci ildə

M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetində dərc olunan “Cümhuriyyət” məqaləsində yazırdı ki, cümhuriyyətdən cümhuriyyətə fərq var. Biri var cümhuriyyəti-ənam, bir də var cümhuriyyəti-xas. Yəni imtiyazlı insanların və bütün xalqın dövləti. Cümhuriyyət xalq idarəçiliyidir. Parlament üsul-idarəsi isə bizim üçün yeni hadisə idi. Belə idarəçilik sistemi Şərqdə olmayıb. Bütün Şərqdə ilk parlament Yaponiyada yaranıb – 1892-ci ildə. Amma demokratik idarəçilik baxımından parlament üsul-idarəsi Şərqdə ilk dəfə Azərbaycanda yarandı. Burada 10-a qədər partiya təmsil edilirdi. Rusların, ermənilərin, polyakların, almanların nümayəndələri var idi. Şərq üçün qeyri-adi idarə sistemi idi. Ona görə də Bakıya gələn ingilis generalı Tomson deyirdi: “Mən Şərqdə belə kultürlü xalq olduğunu bilmirdim”. Çünki görürdü ki, Briyaniya parlament üsul-idarəsinə bənzər bir sistem yaradılıb. Partiyaların etimadına uyğun olaraq hökumətlər formalaşdırılırdı. Qısa bir müddətdə 5-dək hökumət kabineti yaradılmışdı. Bəziləri indi mətbuatda yazırlar ki, “anarxiya idi, tez-tez hökumət dəyişilirdi və s.” Demokratik dövlətdə hökumətin tez-tez dəyişməsində qeyri-adi heç nə yoxdur. Dəyişən şlyapadır, baş isə yerində qalmışdı axı. Əsas da elə budur. Hökumət kabineti dəyişməli idi ki, yerinə yeni qüvvələr gəlsin. Hər bir hökumət kabinetinə yeni nazirlər daxil edilirdi.

– **Tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin təftiş olunması qəbul edilməzdir. Zaman-zaman M.Ə.Rəsulzadənin həyat yoldaşı və uşaqlarını qoyub qaçdığı iddia edilir və müxtəlif şəxslər tərəfindən tənqid edilir. Bu şəxsiyyətin Azərbaycan tarixində oynadığı rolunu layiqincə tədqiq edə bilmişikmi?**

– M.Ə.Rəsulzadə haqqında kifayət qədər tədqiqat işləri aparılıb, əsərləri öyrənilib. Sadəcə təbliğat istiqaməti düzgün aparılmır. Bəziləri də bilərəkdən, yaxud məlumatsızlıqdan

*Həsən bəy Ağayevin rəhbərliyi ilə
Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin
aməkdəşləri. 1919-cu il*

onun haqqında yanlış məlumatlar yayırlar. Biz də onun cavabını veririk.

– **Siz, yəni kim?**

– Məsələn mən, Şirməmməd Hüseynov və digər tədqiqatçılar. Mən M.Ə.Rəsulzadəni sovet dövründən tədqiq edirəm. Elə o dövrdən də M.Ə.Rəsulzadəni tənqid edənlərə cavablarım bir yerə yığılsa, sanballı bir kitab əmələ gələr. Məsələn, Rəsulzadə ailəsini qoydu, qaçdı deyirlər. Bu adam həbsxanada idi. Stalin öz köhnə inqilabçı dostunu xilas edib. Və milislərin nəzarəti altında qatarla Moskvaya aparıb. Ona yalnız bir neçə saatlığa ailəsi ilə görüşməyə icazə verilib. Mən sual edirəm, bu, ailəsini qoyub, qaçmaqdır, yoxsa həbs edilib Moskvaya aparılmaq? Həbs şəraitindəki adama ailəsini qoymurlar axı özü ilə aparmağa. Hələ heç Rəsulzadə özünün gələcək taleyinin necə olacağını bilmirdi. Və ailəsini də özü ilə aparmağa icazə verilmirdi. Moskvada da nəzarət altında yaşayırdı. Stalin ondan istifadə etmək istəyirdi. Stalin hər bir məsələdə öz marağını güdürdü. Stalin millətlər komissarı işləyirdi və ona şərq xalqlarını bilən adam lazım idi. Sadəcə Rəsulzadə bu yolla getmək istəmədi. Gedəndən sonra da Stalinə yazdığı məktubda bildirdi ki, o rejimdə yaşaya və işləyə bilməz. Getməli və xalqının azadlığı uğrunda mübarizəni davam etdirməlidir.

– **M.Ə.Rəsulzadənin faşist Almaniyası ilə münasibətləri də tarixdən yazan və tarixdən xəbəri olmayan insanların sevimli mövzusuudur.**

– Mən bu haqda kitab yazmışam – “Azərbaycan legionerləri”. Bizim Böyük Vətən müharibəsi adlandırdığımız müharibəyə Avropa tədqiqatçıları sovet-alman müharibəsi deyirlər. Pribaltikalılar, polyaklar da Böyük Vətən müharibəsi demirlər. Çünki sovet əsgəri onların ölkələrini işğal edib. Elə bu gün də erməni bizim üçün işğalçı, Reqnum.ru saytında isə xilas-

kardır. Əsas məsələ yanaşmadadır. Biz çox zaman hadisələrin düşündüyümüz kimi olmasını istəyirik. O dövrdə müharibə gedirdi. Bir çox insanlar əsir düşmüşdü və almanlar onları aşağı təbəqə adı ilə güllələyirdilər. 5 milyona (bəzi mənbələrdə 3,5 milyon) qədər sovet insanı əsir düşmüş və ya almanlar tərəfə keçmişdi. 100 min nəfər azərbaycanlı da əsir düşmüşdü. Stalinin isə əmri vardı ki, ya əsir düşməməli, ya da əsir düşdükdə, özünü öldürməlisən. Bu isə asan məsələ deyildi. Əsir düşənləri geri qayıtmamağa məcbur edirdi bu əmr. Əsirin ailəsi sürgün olunurdu.

– **Halbuki sovet rəhbərliyinin və komandanlığının yanlış addımları üzündən insanlar əsir düşürdü.**

– Bəli, məhz yanlış addımlar üzündən. İndi bizim də ermənilərə əsir düşənlərimiz var. Biz onlara Vətən xaini demirik axı. Əksinə, onların geri qaytarılması uğrunda mübarizə aparırıq. Stalin isə onları siyahıdan pozurdu və 1941-ci ildə onların çoxu Almaniyada acından qırıldı. Çünki Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin xətti ilə onlara yemək çatdırılmasına imkan verilmirdi. Stalin əsirləri sovet vətəndaşı hesab etmirdi. Rəsulzadə isə faşist Almaniyaşının rəhbərliyi ilə olan əlaqələrindən istifadə edib, azərbaycanlı əsirləri xilas etməyə çalışırdı. Krimda yəhudilərlə eyniləşdirilən 1500 azərbaycanlı güllələnmişdi. Həmin vaxt Nuru paşa, Ərkirət paşa Türkiyədən gəldi və Rəsulzadə ilə birlikdə Alfred Rozenberqin şərq nazirliyinin şöbə müdiri professor fon Mende ilə görüşərək azərbaycanlıları xilas etməyə çalışdı. Burada pis nə var ki? O, soydaşlarımızı xilas etmək istəyirdi. 70 minə qədər azərbaycanlını da xilas etdi. Ciddi bir rəqəmdir.

– **M.Ə.Rəsulzadənin necə deyərlər neytral adlandırılabiləcək bioqrafiyası yazılıbmı?**

– Bilirsiniz, biz Rəsulzadəni yaxşı tanıyırdıq. Onun cəmi 5

cildlik əsəri çıxıb. İndi mən onun 10 cildliyini hazırlayıram. Bu qədər iş görmüş insan haqqında onu tanımadan hökm vermək də çətinidir. Amma çıxan kitabların hamısında M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın müstəqilliyi və istiqlalı yolunda düzgün istiqamətdə getdiyini görürük. Yəni burada bütləşdirmə yoxdur. Əgər düzgün getməsəydi, 1988, 1991-ci illərdə onun qaldırdığı bayraqlar ucalmazdı. 1991-ci il Müstəqillik aktında və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında "biz 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi, hüquqi, mənəvi varisiyik" sözlərini də düz yazmışıq.

– Nəsiman müəllim, Zaqafqaziya seyminə Azərbaycan ərazisindən xristian nümayəndələr seçilmişdimi və onların Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunmasına münasibətləri necə idi?

– Seym əslində müxtəlif baxışlar üzündən dağıldı. Məsələn, gürcülər almanlarla, ermənilər ingilislərlə əməkdaşlığa üstünlük verdilər və Seym dağıldı. Mən bayaq əhalinin say tərkibi haqqında danışdım. Bunlar hamısı fəal insanlardı və Bakı onların əlində idi. Bu baxımdan Bakının azad edilməsi böyük uğurdur. 1918-ci ildə Bakının quberniya kimi Rusiyanın tərkibinə verilməsi planları vardı. M.Ə.Rəsulzadə Ənvər paşa, Mehmet paşa, Vəhbəddin paşa ilə görüşərək, türkləri Azərbaycana çağırdı. Nuru paşa Göyçay döyüşündə məğlub oldu. Bildirdi ki, döyüşə bilmir, çünki Azərbaycan ordusu yox idi, öhdəsindəki 300 nəfərlə döyüşə bilmirdi. Onda Rəsulzadə Türkiyəyə yenidən getdi və 10 min qoşunla qayıtdı. İndi Türkiyə tədqiqatçıları yazırlar ki, Ənvər paşa kimi romantik adam olmasaydı, Bakını azad etmək mümkün deyildi. Ölüm-dirim savaşı içində olan Türkiyə 10 min qoşunu Azərbaycana köməyə göndərmişdi. Əks-təqdirdə Rusiyanın dəstəklədiyini

Şaumyana qalib gəlmək mümkün olmazdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri unikal tarixi şansdan bəhrələndilər. Biz müstəqil dövlət kimi dünya tərəfindən tanındıq.

– **Maraqlı müsahibəyə görə minnətdarlığımızı bildiririk.**

Fuad Babayev, Gündüz Nəsibov,
1905.az
25.05.2016

**Firdovsiyyə Əhmədova: "Topçubaşov Bakı
küçələrində gəzərək, qırğınların qarşısını almağa səy
göstərirdi".**

"...Azərbaycanda muxtariyyət məsələsinin genişlənməsi, digər tərəfdən isə Müəssislər Məclisinin bolşeviklər tərəfindən qovulmasından sonra qərar verildi ki, Zaqafqaziyadan Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələr ayrıca bir seym halında toplansınlar. Zaqafqaziya Seymi adlanan qurum mərkəzi bolşevik hakimiyyətini tanımadı. Belə bir şəraitdə Şaumyan anladı ki, artıq heç bir sivil və dinc yol ilə qarşısına qoyduğu məsələyə nail ola bilməyəcək. Azərbaycan muxtariyyətinin sosial bazası isə genişlənirdi. Belə olan təqdirdə yalnız güc yolu ilə hakimiyyətə yiyələnmək qalırdı..."

Müsahibimiz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Tarix kafedrasının müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firdovsiyyə Əhmədovadır.

– Firdovsiyyə xanım, 1918-ci ilin mart-aprel hadisələri zamanı Zaqafqaziya Seymi hələ fəaliyyət göstərirdi. Seym həmin hadisələrlə bağlı hansısa qərar qəbul etmişdimi?

– Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının iclaslarının keçirildiyi günlərdə baş verən hadisələr, 1918-ci ilin fevral ayında İrəvan quberniyasında, martda Bakıda törədilən qırğınlar haqqında məlumatlar çatdığı üçün geniş müzakirələr keçirilirdi. İlk müzakirələr də İrəvan quberniyasında baş vermiş müsəlmanların qırğını ilə bağlı olmuşdu. Zaqafqaziya Seyminin xüsusi iclasında bu hadisə haqqında müzakirələr aparıldı və rəqəmlər sadalandı, müsəlmanların qırğınının qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməsinin vacibliyi seym qarşısında bir məsələ kimi müsəlman fraksiyası tərəfindən qaldırılmışdı. Ardınca isə artıq Bakı qırğınları mart ayının sonunda baş verdiyindən, may iclaslarında xüsusi olaraq Seymin müsəlman fraksiyasının iclaslarında bununla əlaqədar müzakirələr keçirildi. Qeyd edirəm ki, bu məlumatlar, bilgilər hələ Tiflisə, Seymin müsəlman fraksiyasının üzvlərinə kifayət qədər bəlli olmadığından, hadisələrlə əlaqədar bilgi almaq üçün bir heyət göndərildi. Həmin heyətin üzvlərindən biri də İbrahim Heydərov idi. Məlum olduğu kimi, İbrahim Heydərov Bakıda həbs olunmuşdu. Bir faktı da qeyd edirəm ki, Seymin müsəlman fraksiyasına ermənilər tərəfindən təklif irəli sürülmüşdü. Fətəli xan Xoyski iclasda bu təkliflə

bağlı bildirmişdi ki, guya onlar Bakı hadisələrinin nəticələrinin aradan qaldırılmasına kömək edə bilərlər. Lakin şərtirəli sürmüşdülər ki, Bakı beynəlmiləl şəhər olmalıdır. Yəni müsəlmanların idarəçiliyi, hakimiyyəti altında olmamalıdır. Fətəli xan Xoyski göstərir ki, taktiki mülahizələr səbəbindən dərhal rədd cavabı verilməmişdi. Amma müsəlman fraksiyasının iclasında çıxış edənlər, o cümlədən Nəsim bəy Yusifbəyli bununla bağlı heç bir söhbətin ola bilməyəcəyini qeyd etmişdi. Yəni ki, Bakı birmənalı şəkildə müsəlmanların şəhəridir və ermənilər tərəfindən bu qırğınlar dərhal dayandırılmalı və onun fəsadlarının aradan qaldırılması yönündə iş görülməlidir. Biz müsəlman fraksiyasının iclaslarına nəzər salsaq, görərik ki, burada sədrlik Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən həyata keçirilirdi. Amma bir müddət qırğınlarla əlaqədar olaraq, M.Ə.Rəsulzadə sədrliyinə bir qədər fasilə vermişdi. Onun əvəzinə isə Məhəmməd Yusif Cəfərov sədrlik edirdi. Bu, onunla izah olunur ki, həmin dövrdə həm Türkiyə ilə bağlı danışıqlar gedirdi, həm də ki, bir çox yerlərdə baş verən qırğınlar, Bakı hadisələri ilə bağlı məsələləri aydınlaşdırmaq üçün nümayəndələr göndərilmişdi. Amma Seym müsəlman fraksiyasının qaldırdığı məsələ ilə bağlı bu fəsadları araşdırmaq və Şaumyanın genişlənən qırğınlarının qarşısını almaq üçün Maqalovun başçılığı altında bir hərbi hissə göndərmişdi. Amma bəlli olduğu kimi, onlar məğlubiyyətə uğradılar. 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra isə İrəvanın güzəştə gedilməsi kimi taleyüklü məsələlərlə yanaşı, icaslarda bu Maqalovun başçılığı ilə gedən hərbi hissədə bir gürcünün atının öldürülməsi və bununla bağlı dəyən ziyanın ödənilməsi məsələsi də qaldırılmışdı. Və bununla bağlı 1500 manat məbləğində pul ayrılmışdı. Amma bu məbləğ kifayət etmədiyindən, bu

məsələ iclasda yenidən müzakirəyə çıxarılmışdı. Bu bir daha göstərir ki, müsəlmanlar kütləvi şəkildə qırğınlara məruz qalır, amma icaslarda bir atın öldürülməsi üçün təzminat ayrılması tələb edilir. Çox sayda insanların məhv olmasına Seymin ali hakimiyyəti tərəfindən ciddi reaksiya verilmirdi.

– Bizim tarixşünaslıqda belə bir fikir var ki, 1918-ci ilin soyqırımını Bakı Kommunasının seçkilərdə Müsavatın qalibiyyətindən narahat olduğuna görə baş vermişdi...

– Bilirsiniz, ümumiyyətlə mütləqiyyət rejimi devrildikdən sonra rus imperiyasının hər tərəfində xalqlar öz müqəddəratları ilə bağlı nicat yolunu Rusiyada açılacaq Müəssislər Məclisindən gözləyirdi. Rusiyanın demokratik, federativ respublika quruluşunda bir dövlət olacağına və xalqların həmin dövlətin tərkibində federasiya şəklində öz muxtariyyətlərini, müqəddəratlarını müəyyən edəcəklərinə inam böyük idi. 1917-ci ilin aprel ayında Qafqaz Müsəlmanları qurultayı, daha sonra Moskvada Rusiya Müsəlmanları qurultayı bu qərara gəldi ki, bütün xalqlara məhəlli muxtariyyət verilsin. Və bu zəmində Azərbaycanda muxtariyyət hərəkəti genişləndi. Təbii ki, Azərbaycan milli hərəkətinin öncülü Müsavat partiyası sayılırdı. Müsavat həmçinin Azərbaycanda muxtariyyət hərəkətinin geniş vüsət tapmasında da fəal rol oynayırdı. Eyni zamanda bir tərəfdən region beynəlxalq rəqabət meydanına çevrilmişdi, digər tərəfdən də Sovet Rusiyası bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra müharibədən ilhaqsız, təminatlı çıxmışdı. Amma bu o demək deyil ki, Sovet Rusiyası keçmiş rus imperiyasının ərazisi ilə bağlı sərbəstlik vermişdi. Şaumyana Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar mandatı verilmişdi. O, Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətinin qurulmasını təmin etməli idi. Şaumyana dekabrda verilən mandata qədər mərkəzdə bolşeviklər haki-

miyyəti ələ keçirdilər, lakin yerlərdə Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə, bolşeviklər dinc yolla, yəni normal seçki yolu ilə hakimiyyətə gələ bilmədilər. İstər Rusiya Müəssislər Məclisi, istər Bakı Şəhər Duması, istərsə də Bakı Sovetinə seçkilərdə milli qüvvələr daha çox səs topladılar. Bakının rus əhalisi, eyni zamanda hərbcilərin hesabına genişləndirilmiş bir iclasda bolşeviklər özlərinin tətbiq etdiyi seçki vasitəsi ilə üstünlüyü ələ ala bilmişdilər. Amma bu tam olaraq hakim-mütləq olmaq deyildi. Leninin verdiyi dekretdən sonra Şaumyan artıq Tiflisdə oturmaqla Qafqazda sovet hakimiyyəti məsələlərini həyata keçirməli idi. Amma Tiflisdən qovulduqdan sonra yenidən Bakıya qayıtmalı oldu. Azərbaycanda muxtariyyət məsələsinin genişlənməsi, digər tərəfdən isə Müəssislər Məclisinin bolşeviklər tərəfindən qovulmasından sonra qərar verildi ki, Zaqafqaziya Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələr ayrıca bir seym halında toplansınlar. Zaqafqaziya Seymi adlanan qurum mərkəzi bolşevik hakimiyyətini tanımadı. Belə bir şəraitdə Şaumyan anladı ki, artıq heç bir sivil və dinc yol ilə qarşısına qoyduğu məsələyə nail ola bilməyəcək. Azərbaycan muxtariyyətinin sosial bazası isə genişlənirdi. Belə olan təqdirdə yalnız güc yolu ilə hakimiyyətə yiyələnmək qalırdı. 1918-ci ilin Azərbaycanın qəzalarında törədilən qırğınların əsas səbəbi bunlar idi: milli hərəkətin tamamilə zərərsizləşdirilməsi, onun sosial bazadan məhrum edilməsi, yəni yerli əhalinin faktiki olaraq etnik cəhətdən təmizlənməsi. Qırğınların geniş miqyas alması üçün bolşeviklər özlərinin hərbi qüvvələrinin üstünlüyünü təmin etmək məqsədilə daşnaklarla, erməni milli şurası ilə ittifaqa getməli idi. Ermənilər öz niyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün müsəlman diktaturasındansa, bolşevik diktaturasına üstünlük verdilər. Bolşevik-daşnak iş birliyi kütləvi şəkildə

dinc müsəlman əhalisinin qırılması ilə nəticələndi.

– **Bəs müsəlmanlar müqavimət göstərmək iqtidarında deyildilərmə?**

– Burada ilk növbədə qüvvələr nisbətinə nəzər salmaq lazımdır. Rusiyanın keçmiş müttəfiqləri olan İngiltərə və Fransa artıq Rusiya ərazisini, yəni keçmiş imperiya ərazisini öz aralarında nüfuz dairələrinə bölüşdürmüşdülər. Qafqaz Böyük Britaniyanın nüfuz dairəsinə düşdü. Dərhal general Denstervilin başçılığı altında hərbi ekspedisiya Bakıya göndərildi. İngilis qüvvələri yaza qədər gəlib çatmasalar da, yəni Cənubi Azərbaycanda qalsalar da, rəqabətdə çox iddialı bir tərəf idi. Rus əşelonları isə Qafqaz cəbhəsindən geri qayıdırdı və onların böyük əksəriyyəti erməni-xristian yaraqlıları idi və Bakıda cəmləşmişdilər. Qeyd edim ki, 1918-ci ilin yazında Bakı-Tiflis dəmir yolu iki ay müddətində bağlı qaldı. Bu müddət ərzində Bakıda külli miqdarda Azərbaycan milli hərəkətinə, milli düşüncəsinə, mənafeyinə zidd və onun əleyhinə olan qüvvələr toplanmışdı. Həmçinin Şaumyanın rəhbərliyi altında olan Korqanovun başçılığı ilə qırmızı sovet hərbi qüvvələri burada idi. Və bu hərbi qüvvənin əksəriyyəti ermənilərdən ibarət idi. Bu qədər əli silahlı insanın Bakıda toplanması və onların Azərbaycan muxtariyyəti fikrinə zidd çıxmaları, qırğınlar zamanı müsəlmanları qırmaq baxımından eyni mövqedən çıxış etmələrinə gətirib çıxartdı. Bildiyimiz kimi, müsəlmanları etibarsız ünsür kimi çar ordusuna çağırırdılar. Təbii ki, müsəlmanlar, milli hərəkətin nümayəndələri bu gedişatı görürdülər. Onlar artıq müsəlman hərbi hissələrinin təşkil olunmasına başlayırdılar. Zaqafqaziya komissarlığı müsəlmanların hərbi hissələrinin yaradılması tələbinə cavab olaraq, onlara Qafqaz cəbhəsindən gələn Rusiya əşelonlarını tərk-silah edərək, silahlarını alın, təklifini verdi. Belə çıxırdı

ki, başda Gəncə Milli Şurası olmaqla dinc müsəlman mülki nümayəndələr əsgərləri tərki-silah edib, bu silahları götürməli idilər. Təbii ki, burada təxribat var idi. Belə ki, ermənilər əvvəlcədən ruslara, həmin silahların guya onlara qarşı çevriləcəyini bildirmişdilər. Tərki-silah prosesində rus eşelonları tərəfindən dəmir yolun Dəllər-Şamxor stansiyası arasındakı müsəlman kəndləri pulemyot atəsinə tutulmuşdu. Sonradan general Talışxanovun bolşeviklər tərəfindən həbs edilməsi də növbəti təxribat olmaqla yanaşı, müsəlman milli qüvvələrinin üzərinə hücumla başladığını göstərirdi. Burada hümmətçi Nərimanovun müdaxiləsi ilə Talışxanov həbsdən azad edildi. Belə ki, təxribat orada baş tutmadı. Amma növbəti təxribata nail oldular. Müsəlman hərbi hissələrinin təşkilində öz istəyi, iradəsi ilə iştirak edən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyev faciəli surətdə həlak olmuşdu və onun nəşinin “Evelina” gəmisi ilə gətirilməsi təbii ki, müsəlman yaraqlıları tərəfindən müşayiət olunurdu. Bolşeviklər gəmidəki müsəlmanları tərki-silah etdilər. Tərki-silah zamanı Nərimanovun, Azərbaycan milli hərəkətinin nümayəndələrinin müdaxiləsi ilə danışıqlar getdi. Danışıqlarda silahların qaytarılması tələb olunurdu. İlk danışıqda Şaumyan buna razılıq vermişdi. Nərimanov müsəlmanların əliyalın, silahsız olduqlarını və ani bir qarşıdurma zamanı onların qırılacağını və bunun da milli qırğın şəklində alacağını bildirmişdi. Az öncə qeyd etdiyim kimi, Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasında Azərbaycan milli hərəkətinin ən görkəmli nümayəndələri iştirak edirdi. Onların bu proseslərin gedişatında, hadisələrə müdaxilə edib, təsir etmək imkanları yox idi. Demək olar ki, müsəlmanların səbir kasası daşmışdı. Hər dəfə ermənilər, bolşeviklər tərəfindən onların milli heysiyyətinə toxunulması son həddə çatmışdı. Məşhur xey-

riyyəçinin oğlunun nəşinin gətirilməsi zamanı nümayiş etdirilən hörmətsizlik və digər hadisələr ermənilərin, bolşeviklərin təxribatı idi. O zaman Şaumyan guya silahları qaytarmaq istəyib, lakin atılan ilk atəşdən istifadə edib. İlk atəşin kim tərəfindən atılması hələ də təsdiqlənməyib. Hərçənd bolşeviklərin iddiasına görə,

Şaumyan açıq-aşkar etiraf edir ki, ilk atəşdən istifadə edərək, bütün cəbhə boyu hücumla keçiblər. Və bunu şüurlu şəkildə ediblər. Dinc, sivil yol ilə hakimiyyəti təmin edə bilmədiklərindən, zor yolu ilə üç gün ərzində Bakıda dinc müsəlman əhalisini qıraraq, həmin qırğınları Lənkəranda, Qubada, Kürdəmirdə, Şamaxıda amansızlıqla davam etdiriblər. Bu qırğın sinfi mübarizə deyildi. Sırf milli məzmununda müsəlmanlara, dinc yerli əhaliyə qarşı törədilmiş qırğın idi və onun qarşısını bolşeviklər ala bilərdilər.

ilk atəş müsəlmanlar tərəfindən atılıb. Şaumyan açıq-aşkar etiraf edir ki, ilk atəşdən istifadə edərək, bütün cəbhə boyu hücumla keçiblər. Və bunu şüurlu şəkildə ediblər. Dinc, sivil yol ilə hakimiyyəti təmin edə bilmədiklərindən, zor yolu ilə üç gün ərzində Bakıda dinc müsəlman əhalisini qıraraq, həmin qırğınları Lənkəranda, Qubada, Kürdəmirdə, Şamaxıda amansızlıqla davam etdiriblər. Bu qırğın sinfi mübarizə deyildi. Sırf milli məzmununda müsəlmanlara, dinc yerli əhaliyə qarşı törədilmiş qırğın idi və onun qarşısını bolşeviklər ala bilərdilər. Qırğınların başlıca səbəbi Azərbaycan muxtariyyətinin gerçəkləşməsinin qarşısını almaq idi. Şaumyan bildirmişdi ki, əgər Azərbaycan muxtariyyəti gerçəkləşərsə, Bakı muxtariyyətin paytaxtı olar. Bu baxımdan qırğınların baş verməsi, bolşeviklər tərəfindən siyasi aksiyaya idi və ermə-

ni daşnakları da Ermənistan xülyasını həyata keçirmək üçün onlara dəstək verirdilər.

– Az öncə qeyd etdiniz ki, müsəlman liderləri Bakıda deyildilər. Bəs müsəlman partiyaları həmin dövrdə yəni mart-aprel hadisələri zamanı fəaliyyət göstərirdilərmə?

– Müsəlman partiyalarından bildiyiniz kimi, Zaqafqaziya Seymində Hümmət partiyası, sosialistlər, Müsavat partiyası və bitərəflər təmsil olunmuşdular. Bakıda da başçısı Nərimanov olmaqla Hümmət partiyası fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan milli hərəkətinin aparıcı xadimlərindən biri olan Əlimərdan bəy Topçubaşov da həmin dövrdə Bakıda idi. Topçubaşov Bakı küçələrində gəzərək, qırğınların qarşısını almağa səy göstərirdi. Amma dediyim kimi artıq proses nəzarətdən çıxmışdı və qarşısını almaq qeyri-mümkün idi. Bu baxımdan Şaumyanın ən yaxın silahdaşı Caparidzenin mövqeyini qeyd etmək istərdim. Bildirim ki, Caparidze özü də müraciət edirdi ki, bu qırğınlar dayandırılсын. Şaumyanın sonrakı proseslərdəki mövqeyini qeyd etmək istərdim. Stalin tərəfindən ona teleqram göndərilmişdi ki, müsəlmanlar mərkəzi sovet hakimiyyətini tanıyacaqları təqdirdə, onlara muxtariyyət vəd edin. Caparidze Həştərxandan kömək gəldiyinə əsasən, müsəlmanlara muxtariyyət verilməsinin vəd oluna biləcəyini bildirirdi. Şaumyan isə bunu hətta deklerasiya şəkilində də müsəlmanlara bildirmədi. Qeyd etmək istərdim ki, o miqyaslı qırğının qarşısını almaq üçün Əlimərdan bəy Topçubaşov ultimatumu qəbul etməyə gedən heyətin rəhbəri idi. Ultimatum qəbul olunduqdan sonra belə böyük miqyaslı qırğınlar törədilmişdi. O dövrdə kömək üçün müraciət olunan yeganə dövlət isə Osmanlı dövləti idi. Həmin dövrdə istər Gəncədə, istər Şamaxıda ayrı-ayrı nümayəndə

heyətləri Osmanlı dövlətinə yardım üçün müraciət etmişdilər. May ayında Nuru paşanın başçılığı ilə Gəncəyə bir hissə gəlmişdi və Şaumyan həmin türk qüvvələrinin qarşısını almaq üçün yürüş haqqında qərar verdi. Sonradan Şaumyanın oğlu Suren Şaumyan bunun yanlış addım olduğunu, Bakı Sovetinin müqəddaratında bu yanlış qərarın böyük rol oynadığını bildirmişdi. O baxımdan qırğınların qarşısını almaq üçün, müsəlman sol partiyalarının cəhdləri hec bir fayda vermədi. Onlar erməni hərbi hissələrinin buraxılmasına dair inqilabi müdafiə komitəsinin qərarının alınmasına nail olmuşdular, amma bu qırğınlardan üç gün sonra baş vermiş bir fakt idi. Müsavat partiyasının görkəmli nümayəndələri burada olmasa da, amma ümumilikdə qüvvələr nisbəti müsəlmanların xeyrinə deyildi. Bu baxımdan müsəlmanların qarşısını almaq mümkün olmadı. Fakt budur ki, müsəlmanlar bu prosesdə müqavimət göstərmək iradəsində olmasalar da, bu niyyətdə idilər. Bu niyyətin qarşılığında isə kütləvi qırğınlarla qarşılaşdılar. Amma biz 1918-ci ilin yayında Bakı uğrunda gedən döyüşlərdə gördük ki, azərbaycanlılar da Osmanlı hərbi hissələri ilə bərabər vuruşublar. Hətta könüllü dəstələr də var idi. Fətəli xan Xoyskinin ifadəsi ilə desək, onlar 50 000 nəfər üzərində qələbə çalmağa nail oldular. Ona görə də bu qırğınlardan bir il sonra, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Azərbaycan" qəzetində "Unudulmamalı bir faciə" adlı məqalə ilə çıxış etmişdi. O göstərirdi ki, insanlar əqliyyatdan çox, hissiyata önəm verdilər. Bu bir təxribat, bolşeviklər üçün lazımlı bir akt idi. Amma bütün hallarda qarşıdurma qaçılmaz idi. Onun miqyasının belə geniş olmasına səbəb isə böyük silahlı qüvvələrin, Azərbaycanın maraqlarına, müsəlman maraqlarına zidd olan qüvvələrin eyni mövqeni paylaşması oldu. Vahid və bölünməz Rusiya tərəfdarı olan qüv-

vələr, menşeviklər, Sovet Rusiyasını qurmaq istəyən, Qafqazı Sovet Rusiyasının tərkibində görmək istəyən bolşeviklər, Böyük Ermənistan yaratmaq istəyində olan erməni milli şurası, Daşnaksütyun eyni mövqedən çıxış etmişdilər.

Gələn ingilis qüvvələri, başda general Tomson olmaqla Azərbaycan hökumətini tanımır, onu türklərin inhiyasından yaranmış bir hakimiyyət hesab edir, Azərbaycan bayrağını bütün binalardan endirir və bu ərazini Rusiya dövlətinin parçası olaraq görürdülər. Belə bir situasiyada Azərbaycan hökuməti öz siyasətini ortaya qoyur, ingilislərlə əməkdaşlıq etməyə razılıq verir, ABŞ prezidenti Vilsona onun prinsiplərindən çıxış edərək, müraciət edirlər. Eyni zamanda sivil, hüquqi dövlət qurmaq yönündə aktiv fəaliyyətə başlayır.

– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin parlamentinin tərkibində daşnakların təmsil olunması bu hadisələr fonunda qərribə görünür. Həmin daşnaklar seçki yolu ilə seçilmişdilər, yoxsa təmsilçilik əsasında fəaliyyət göstərirdilər?

– Həmin daşnaklar parlamentin tam hüquqlu üzvləri idi. 1918-ci ildə Mudros

müqaviləsinə əsasən Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmuş Osmanlı dövləti öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmaq məcburiyyətində qalır. 16 noyabr 1918-ci ildə artıq qalib ingilis qüvvələri müttəfiq qoşunların komandanlığı adı ilə Bakıya daxil olur. Azərbaycan milli qüvvələri öz ordularını Bakıdan çıxarmalı idilər. Və gələn ingilis qüvvələri, başda general Tomson olmaqla Azərbaycan hökumətini tanımır, onu türklərin inhiyasından yaranmış bir hakimiyyət hesab edir, Azərbaycan bayrağını bütün binalardan endirir və bu

ərazini Rusiya dövlətinin parçası olaraq görürdülər. Belə bir situasiyada Azərbaycan hökuməti öz siyasətini ortaya qoyur, ingilislərlə əməkdaşlıq etməyə razılıq verir, ABŞ prezidenti Vilsona onun prinsiplərindən çıxış edərək, müraciət edirlər. Eyni zamanda sivil, hüquqi dövlət qurmaq yönündə aktiv fəaliyyətə başlayır. Hakimiyyətin legitimliyini təsdiqləmək üçün Azərbaycan Milli Şurası noyabrda yenidən bərpa edilir, noyabrın 20-də Azərbaycan parlamentinin açılması haqqında qanun qəbul olundu. Azərbaycan parlamenti bütün milli qüvvələrin, eyni zamanda siyasi qüvvələrin təmsilçiliyi ilə açılmalı idi. Azərbaycan parlamenti 120 nəfərdən ibarət olmalı, 80 nəfəri müsəlman olmaqla yanaşı, milli azlıqların da iştirakı təmin edilməli idi. Rusiya milli şurası və Erməni milli şurası, Daşnaksütyun Azərbaycan parlamentinin açılmasına bu şərtlər daxilində də imkan vermək istəmirdilər. Onlar general Tomsonu inandırmağa çalışırdılar ki, əvvəlcə koalision hökumət təşkil olunmalı, sonra isə parlament açılmalıdır. Fətəli xan Xoyski Tomsonla davamlı danışıqlarından sonra, onu inandıra bildi ki, demokratik, hüquqi dövlətlərdə hökumətlər parlamentdə formalaşır. Parlament tərəfindən təsdiqlənir və parlament qarşısında hesabat verir. Bütün bu danışıqlardan, həmin milli azlıqlar üçün yer ayrıldıqdan sonra, Tomson parlamentin açılmasına icazə verdi. Və beləliklə Azərbaycan parlamenti dekabrın 7-də açıldı. Ermənilər iki fraksiyada təmsil olunurdu. Mart qırğınından sonra ermənilərə parlamentdə yerlərin verilməsi ilk baxışdan çox təzadlı görünürdü. Lakin Azərbaycan dövlətçiliyinin müqəddaratı baxımından, Azərbaycanın istiqlalıyyət aktında bəyan etdiyi prinsiplərə sadıqlıyını nəzərə alaraq, onlara da yer verildi. Bir nüansı da qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan Milli Şurası bu parlament haqqında qanun qəbul edəndə, bildirdi ki,

biz artıq milli muxtariyyət, milli dövlətçilik, yalnız Azərbaycan türkünün təmsil olunduğu dövlət deyil, bütün Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların iradəsini həyata keçirməli olan bir dövlət qururuq. Parlament də bu dövlətin ali qanunvericilik orqanıdır. Burada təmsilçiliyi parlamentdə düşmək üçün yetərli olmayan xalqların nümayəndəliyinə belə yer verilməşdir. Məsələn, yəhudilər, gürcülər, polyaklar, almanlara, eləcə də ruslara və ermənilərə. Onlara Azərbaycan koalision hökumətində nazir postu da verilmişdi. Qeyd edirəm ki, onlar parlamentdə çox fəal çıxışlar etsələr də, bunlar Azərbaycan dövlətçiliyinin maraqlarına söykənməyən çıxışlar idi. Lakin onların təxribatlı çıxışlarının qarşısı parlament üzvləri tərəfindən alınır. Azərbaycan Cümhuriyyətində hökumət və parlament səviyyəsində təmsil olunmaqlarına baxmayaraq, ayrıca nümayəndə heyəti kimi Paris konfransına yola düşmüşdülər. Qeyd edirəm ki, onlar iddialarında “Böyük Ermənistan” sərhədlərindən çıxış edirdilər. Həmin dövrdə Erməni Federasiyası kimi yaranan dövlət Ararat respublikası oldu. Hətta milli hökumət İrəvan şəhərini siyasi mərkəz kimi onlara güzəştə getmişdi. Bunun qarşılığında isə onlar Qarabağın dağlıq hissəsinə iddialarından imtina etmişdilər. Bu fakt həm Batum danışıqlarında, həm də Avalovun xatirələrində də yer alıb. Həmçinin bizim siyasi sənədlər arxivində saxlanılan protokollarda da bu öz əksini tapıb. Bütün bunlara rəğmən, Azərbaycan və Ararat Respublikaları arasında diplomatik münasibətlər mövcud idi. Hər iki respublikada səfirliklər var idi. Bu səfirliklər arasında münasibətlər Azərbaycana qarşı Ermənistan Respublikasının təcavüzkar siyasəti davam etdiyindən, demək olar ki, notalar mübadiləsi xarakterini daşıyıb. Tarixi sənədlər də göstərir ki, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti dövlət səviyyəsində keçirilən siyasət idi. Ermənistan

Qafqaz evinin yaradılmasına mane olurdu. Başda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla, Azərbaycan milli hərəkətinin aparıcı xadimləri Qafqaz konfederasiyasını, Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi baxımdan ən optimal model hesab edirdilər. Lakin Ermənistanın separatçı mövqeyi nəticəsində nə həmin dövrdə konfederasiya baş tutdu, nə də mühacirətdə Qafqaz paktı imzalananda ermənilər burada iştirak etdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə 1920-ci ildə 23 aydan sonra bolşevik təcavüzü nəticəsində süqut etdi.

– **Maraqlı müsahibəyə görə minnətdaram.**

Gündüz Nəsimov, 1905.az

06.04.2018

Solmaz Rüstəмова-Tohidi: “Azərbaycan Demokratik Respublikasının sovet işğalı ilə əlaqədar 1918-ci il qırğınları ilə bağlı siyasi qərar verməyə vaxtı çatmayıb”

“...Bizim bəzi tədqiqatlarda düzgün olmayan rəqəmlər var. Məsələn, Qubada 167 kənd dağıldığı halda, çox yerdə 122 rəqəmi gedir. Yaxud Şamaxıda 7 min nəfərin öldürüldüyü bildirilir. Halbuki yalnız Şamaxı şəhərində 8-10 min nəfər, 110 kəndində isə 10.341 nəfər qətlə yetirilib. Gördüyünüz kimi, Şamaxıda 18-20 min nəfərədək insan erməni silahlıları tərəfindən qətlə yetirilib. Beləliklə, deyə bilərik ki, hadisələr zamanı 50 min nəfərə yaxın azərbaycanlı öldürülüb...”

Müsahibimiz Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun baş elmi işçisi, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Solmaz Rüstəmovə-Tohididir.

– 1918-ci il soyqırımının baş verməsinin əsas səbəbləri hansılardır?

– Birinci Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz cəbhəsində erməni silahlı qüvvələrinin rus qoşunlarına həqiqətən “fəal yardımına”, həmçinin Türkiyə və Cənubi Qafqaz ərazilərində dinc əhaliyə qarşı müstəqil, daha fəal çıxışlarına baxmayaraq, rus-erməni ittifaqı ağır itkilərdən və qanlı faciələrdən savayı nə Rusiya dövlətinə, nə Türkiyə və Cənubi Qafqaz xalqlarına, o cümlədən ermənilərin özlərinə də heç nə vermədi. 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının süqutu ilə Cənubi Qafqazın tarixində daha geniş miqyaslı münaqişə və müharibələr, həqiqətən böyük tarixi sarsıntılarla səciyyələnən yeni dövr başlandı. Dünya müharibəsi başlandıktan keçən üç il ərzində ermənilər bilavasitə öz məqsədlərinə – erməni muxtariyyətinin Rusiya tərəfindən tanınmasına nail ola bilməsələr də, bu məsələdə qərb siyasətçilərinin və ictimaiyyətinin fikrini öz xeyirlərinə effektiv şəkildə hazırlamağa nail olmuşdular. Bu nailiyyət sonrakı illərdə ermənilərin Türkiyədə olmasa da, hər halda Cənubi Qafqazda, öz qonşularının torpaqları hesabına dövlətlərini yaratmasında mühüm rol oynayacaqdı. Lakin, müharibə hələ davam edirdi və erməni millətçiləri Türkiyənin geniş ərazilərində “Böyük Ermənistan” yaratmaq ümidlərindən hələ əl çəkməsələr də, artıq dərk edirdilər ki, yaranmış şəraitdə bu planların reallaşması olduqca çətinləşmişdir. Bu məqam, onları öz fəaliyyətlərini Cənubi Qafqaza – həmin məqsədin həyata keçirilməsi üçün daha əlverişli şəraitin olduğu regiona keçirməyə vadar etdi. Belə ki,

1918-ci ilin mart ayına qədər ermənilər öz əsas niyyətlərindən birini – hələ mövcud olmayan erməni dövləti üçün Cənubi Qafqazın cənub-qərbində – Qarsda, İrəvan quberniyasında, Zəngəzurdə, Göyçədə, Yelizavetpol quberniyasının bir sıra qəzalarında və Qarabağda dinc sakinlərin – azərbaycanlıların sıxışdırılması, zorla qovulması və kütləvi surətdə qırılması yolu ilə böyük ərazilərin yerli əhalidən təmizlənməsini həyata keçirə bilmişdilər. 1917-ci ildə Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra erməni və gürcü hərbi hissələrinin Qafqaz cəbhəsindən qaşqın və nizamsız şəkildə geri çəkilməsi nəticəsində, buna qədər daima türk torpaqlarında yaşayan və ya rus ordusu tərəfindən ələ keçirilən türk vilayətlərində müvəqqəti məskunlaşmış yüz minlərlə erməni əhalisi yenidən Qafqaza üz tutdu. “Daşnaksütyun”un silahlı dəstələrinin idarə etdiyi və cəbhədən qaçmış minlərlə erməni əsgəri tərəfindən dəstəklənən qəzəblənmiş, ümitsiz vəziyyətə çatdırılmış erməni əhalisinin nəhəng axını yerli – dinc, silahsız müsəlman əhalisinin üzərinə hücum çəkərək çox qısa müddət ərzində onu öz əzəli torpaqlarından qovdu. Məsələn, 1918-ci ilin mart ayınadək təkcə İrəvan quberniyasının 199 kəndi ermənilər tərəfindən talan edildiyindən yerli azərbaycanlılar tərəfindən məcburi şəkildə boşaldılmışdı. Yuxarıda göstərilən bütün quberniya, qəza və kəndlərdə silahlı erməni dəstələrinin, həmçinin bütün bədbəxtliklərinin günahını türklər və azərbaycanlılarda görəndə və bu səbəbdən hər şeyə hazır olan erməni qaçqınların mövcud olması azərbaycanlıların məskunlaşdığı ərazilərin təmizlənməsi üzrə erməni millətçilərin planlarının həyata keçirilməsini xeyli yüngülləşdirmişdi. Bu baxımdan qətiyyətlə demək olar ki, gələcək Erməni dövlətçiliyinin ərazi fundamenti məhz bu dövrdə qoyulmuşdu. 1918-ci il martın 29-da əlli nəfərə yaxın Azərbaycan hərbi qulluqçusunu tərkisilah etməklə bolşeviklər və daşnaklar azərbaycanlıları cavab tədbiri görməyə təhrik etdilər. Yaranmış qarşıdurmadan bəhanə

kimi yararlanan birləşmiş silahlı qüvvələr – daşnak zabıtlərinin başçılıq etdiyi, 70 %-i erməni cəbhəçilərdən ibarət 6 minlik Bakı Sovetinin Qızıl Ordusu və “Daşnaksütyun”un 3-4 minlik milli hissələri Bakıda dinc azərbaycanlı əhalini qırmağa başladı. Təkcə bir həftə ərzində 12 mindən artıq insan, silahsız türk-müsəlman əhali qətlə yetirildi. Elə həmin günlərdə Şamaxı şəhəri və onun ətraf kəndləri yandırıldı. Daha sonra növbə Quba, Kürdəmir və Lənkərana çatdı.

– Qurbanların nisbətən dəqiq sayı barəsində nə demək olar?

– Bunun üçün mənə, ən yaxşı mənbə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının protokollarıdır. FTK-nın həmin sənədlərinə görə, yalnız Bakıda 11 min nəfər qətlə yetirilib. Mənim 1918-ci il qırğınları ilə bağlı kitablarımda həmin rəqəmlər var. Həmçinin, vurulmuş maddi zərəri də göstərmişəm. Bizim bəzi tədqiqatlarda düzgün olmayan rəqəmlər var. Məsələn, Qubada 167 kənd dağıldığı halda, çox yerdə 122 rəqəmi gedir. Yaxud Şamaxıda 7 min nəfərin öldürüldüyü bildirilir. Halbuki yalnız Şamaxı şəhərində 8-10 min nəfər, 110 kəndində isə 10.341 nəfər qətlə yetirilib. Gördüyünüz kimi, Şamaxıda 18-20 min nəfərədək insan erməni silahlıları tərəfindən qətlə yetirilib. Beləliklə, deyə bilərik ki, hadisələr zamanı 50 min nəfərə yaxın azərbaycanlı öldürülüb. Hələ Göyçay və Cavad qəzalarına dair sənədləri təzəliklə Fransadakı arxivlərdən tapmışam. Yaxın zamanlarda onları da çapa hazırlayacağam. Zəngəzur və Qarabağla bağlı sənədlər isə hələ araşdırılmayıb. Hərçənd komissiya həmin ərazilərdə Şamaxıdakı kimi işləyə bilməyib. On minlərlə insan isə epidemiya zamanı həlak olub.

– Bəs həmin sənədlər Fransa arxivlərinə necə gedib, çıxıb?

– Həmin sənədləri və fotoları 1919-cu ildə, Paris Sülh Konfransında iştirak edən Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə göndəriliblər. Bəzən deyirlər ki, onlar gedəndə özləri ilə götürüblər həmin sənədləri. Amma Ə.Topçu-

başov 1918-ci ilin sonlarında yola düşüb. Komissiya onda hələ işi-ni bitirmədiyindən, o, şəkil və ya sənədləri özü ilə apara bilməzdi. Əlimərdan bəy çox ağır bir həyat sürməsinə rəğmən, bir sənədi də itirməyib və onun ölümündən xeyli sonra həmin sənədlər Fransanın elmi idarələrindən birinin arxivinə təqdim edilib.

– Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti siyasi qərar qəbul edibmi?

– Əvvəla deyim ki, bu komissiyanın materialları bu gün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki onların yığılması və qorunması dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilib. Sənədlər yalnız hüquqi baxımdan deyil, həm də tarixi və siyasi əhəmiyyət daşıyır. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında 1918-ci il 15 iyul tarixində qərar qəbul edilib. 7 nəfərlik FTK-nın sədri hüquqşünas Ələkbər bəy Xasməmmədov idi. Həmin qurum da isti-isti təhqiqat apararaq sənədlər tərtib edib. Lakin hansısa siyasi qərar qəbul etməyə hökumətin vaxtı çatmadı. Hökumət hadisələrə hüquqi qiymət verməyə macal tapsa da, sovet işğalı sayəsində siyasi qiymət verə bilmədi. Bəzi araşdırmaçılar yanlış olaraq yazırlar ki, sovet işğalı nəticəsində təhqiqat komissiyasının işi yarımçıq qalıb. Halbuki 1919-cu il noyabrın 1-də komissiya öz işini başa çatdırmışdı. Komissiya erməni millətçiləri tərəfindən müsəlman əhalisinin kütləvi surətdə məhv edilməsini və külli miqdarda maddi ziyanın vurulmasını əks etdirən böyük həcmdə material topladı. Komissiya il yarım çalışandan sonra, işini başa vurub və onun üzvləri öz işlərinə qayıdılar. Komissiyanın sənədləri isə məhkəmə orqanlarına göndərilib. Başqa sözlə, ilkin məqsəd azərbaycanlı əhalinin qətlə yetirilməsində iştirak edən cinayətkarları məhkəmə cəzasına məhkum etməkdən ibarət olub. 1920-ci ilin əvvəllərində Müstəqil Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanınması haqqında qərar verdikdən sonra, təzyiqlər nəticəsində Azərbaycan Parlamenti fevralda amnistiya qanunu

qəbul etdi. Həmin qanuna əsasən milli ədavət zəminində cinayət törətmiş bütün şəxslər təqib və cəzadan azad olundu, FTK-nın icraatında olan bütün cinayət işlərinə xitam verildi. Hətta girov müqabilində buraxılmış şəxslərin verdikləri məbləğlər də yaradıldı. Lakin bir daha vurğulayıram ki, FTK-nın sənədləri son dərəcə qiymətli və unikal sənədlərdir.

1920-ci ilin əvvəllərində Müstəqil Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın müstəqilliyini de-facto tanınması haqqında qərar verdikdən sonra, təzyiqlər nəticəsində Azərbaycan Parlamenti fevralda amnistiya qanunu qəbul etdi. Həmin qanuna əsasən milli ədavət zəminində cinayət törətmiş bütün şəxslər təqib və cəzadan azad olundu, FTK-nın icraatında olan bütün cinayət işlərinə xitam verildi.

– Arxivlərdə çox işləmişiniz. 1905-ci il soyqırımı ilə bağlı faktlar varmı?

– Əlbəttə var. Həm də həddindən artıq çox sənəd var. Sadəcə olaraq həmin sənədlər öz tədqiqatçılarını gözləyir.

– Solmaz xanım, sonda bu sahənin tədqiqatçısı kimi 1905.az saytına Sizin arzu və tövsiyələrinizi eşitmək istərdik.

–Həm 1905, həm də 1918-ci il hadisələri ilə bağlı nə qədər çox sayt olsa, nə qədər çox material olsa, bir o qədər yaxşıdır. Həm də 1905-ci il hadisələri bizdə daha az araşdırılıb, ona görə də bu baxımdan mən sizin saytın fəaliyyətini dəstəkləyir və uğurlar arzulayıram.

Gündüz Nəsimov
1905.az
01.05.2014

**Anar İsgəndərov: “Ermənilər zavallı bir obraz
yaradıblar və dünya onları müdafiə edir”**

“...Gəncədə yaradılan Komissiyaya kifayət qədər qeyri-azərbaycanlı hüquqşünas dəvət olunmuşdu. Xüsusi olaraq qeyd edim ki, onlar da öz növbələrində çox vicdanla çalışırdılar. Azərbaycanın tanımadıqları bölgələrinə, kəndlərinə səfərlər etdilər. Ümumilikdə 36 cild sənəd hazırlandı. Bu sənədlərin hər bir hissəsi ayrı-ayrılıqda Bakıda, Şamaxıda və Qubada törədilən soyqırırma həsr olunmuşdu. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dünyada ermənilərin bizə etdiklərini sübut etmək üçün bu sənədlər qədər dəqiq, etibarlı ikinci bir mənbə yoxdur...”

Həmsöhbətimiz Bakı Dövlət Universitetinin mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müdiri, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Anar İsgəndərovdur.

– Anar müəllim, məlumdur ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası hələ Gəncədə olarkən, 1918-ci ilin mart-aprel hadisələrini araşdırmaq üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmışdı. Bu komissiyanın fəaliyyətini necə dəyərləndirirsiniz?

– Milli hökumət Azərbaycan xalqının tarixi üçün çox əhəmiyyətli qərarlar qəbul edib. Bu qərarlardan biri də 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, 1918-ci ilin mart ayında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Qərbi Azərbaycanda, ümumilikdə Azərbaycanın bütün bölgələrində azərbaycanlı əhaliyə qarşı erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən soyqırım həyata keçirilib. Halbuki baş verənlərin dünyada təbliğatı tamamilə başqa formada gedirdi. Guya öldürülən ermənilər, öldürənlər isə azərbaycanlılardır. İyulun 15-də yaradılan komissiyanın əsas məqsədi də hadisələrin əsil mahiyyətini dünyaya çatdırmaqdan ibarət idi. Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə keçirilən iclasda Ələkbər bəy Xasməmmədov Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri seçildi. Sonralar o, Məhkəmə Palatasının sədri oldu. Qeyd edirəm ki, komissiyanın üzvlərinin sayı və tərkibi çox maraqlı idi. Çünki komissiya üzvlərinin əksəriyyəti qeyri-azərbaycanlılar idi. Bu nə ilə bağlı idi? Təəssüf ki, dünən də, elə bu gün də bizim söylədiklərimizə deyil, bizimlə yanaşı qeyri millətin nümayəndələrinin söylədiklərinə həqiqət

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində həyata keçirilən soyqırımla bağlı tədqiqat işləri aparırdı. Qərbi Azərbaycan adlandırdığımız, lakin o zaman Ararat Respublikası deyilən ərazidə təhqiqat aparmaq mümkün deyildi. 1920-ci ilin əvvəllərinə qədər Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası hadisələrdə ittiham edilən 300 nəfər erməniyə qarşı cinayət işi qaldırılmasına müvəffəq oldu.

kimi yanaşır, onlara inanır, dediklərini qəbul edirlər. Gəncədə yaradılan Komissiyaya kifayət qədər qeyri-azərbaycanlı hüquqşünaslar dəvət olunmuşdu. Xüsusi olaraq qeyd edirəm ki, onlar da öz növbələrində çox vicdanla ça-

lışırdılar. Azərbaycanın tanımadıqları bölgələrinə, kəndlərinə səfərlər etdilər. Ümumilikdə 36 cild sənəd hazırlandı. Bu sənədlərin hər bir hissəsi ayrı-ayrılıqda Bakıda, Şamaxıda və Qubada törədilən soyqırıma həsr olunmuşdu. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dünyada ermənilərin bizə etdiklərini sübut etmək üçün bu sənədlər qədər dəqiq, etibarlı ikinci bir mənbə yoxdur. Ermənilər məsələni siyasiləşdirir, dünya da onlara hörmətlə yanaşır və kömək etmək üçün onların yalanlarını əsas tutur. Həmin yalanları dünyada ifşa etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əvəzsiz mənbədir. Doğrudur, hələ də dünya bu sənədləri görmək istəmir, amma nəticə etibarilə görəcək. Çünki haqqı heç cür inkar etmək olmaz. Bu baxımdan 1918-ci ildə yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının türk-müsəlman əhəlisinə qarşı, ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımını öyrənmək üçün hazırladığı sənədləri çox yüksək qiymətləndirirəm. Və nə yaxşı ki, bu sənədlər sovet dövründə, bəzi

arxiv idarələrinə ermənilərin rəhbərlik etmələrinə rəğmən, qorunub saxlanılıb, bu günə kimi gəlib çatıblar.

– **Həmin dövrdə, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədən bəzi şəxslər, məsələn Andronik, Dro, Njde Ermənistanda müəyyən postlar tuturdu. Dro hətta Sovet Ermənistanında da vəzifə sahibi idi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası bu adamların məsuliyyətə cəlb olunması məsələsini qaldırmışdı mı?**

– Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində həyata keçirilən soyqırımla bağlı tədqiqat işləri aparırdı. Qərbi Azərbaycan adlandırdığımız, lakin o zaman Ararat Respublikası deyilən ərazidə təhqiqat aparmaq mümkün deyildi. 1920-ci ilin əvvəllərinə qədər Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası hadisələrdə ittiham edilən 300 nəfər erməniyə qarşı cinayət işi qaldırılmasına müvəffəq oldu. Əlbəttə, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının özü cinayət işi qaldıra bilməzdi. Komissiya araşdırıb, cinayətləri müəyyənləşdirdikdən sonra, həmin sənədləri hüquq- mühafizə orqanlarına təqdim edirdi. Azərbaycanlılara qarşı cinayət törətmiş 300 nəfər erməni haqqında iş qaldırıldı və onlar həbs olundu. Həmin şəxslərdən biri də Stepan Lalayev idi. 11 yanvar 1920-ci ildə Paris Sülh Konfransı Azərbaycanı de-fakto müstəqil dövlət kimi tanıdı. Azərbaycan həm Qərb cəmiyyətinə öz demokratik imicini, həm də xoş niyyətini nümayiş etdirmək üçün amnistiya elan etdi və həmin 300 erməni azad edildi. Amma Stepan Lalayev amnistiyaya qədər həbsdə öldüyündən, 299 erməni azad olundu. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası Andronik, Dro, Njde və başqaları haqqında cinayət işi qaldıra bilməzdi. Çünki Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası təhqiqat apardığı ərazilərdəki hadisələrlə bağlı cinayət işləri qaldırırdı. Amma bununla belə, Andronikin, Njdenin,

Bütün dinlərin və din xadimlərinin ən böyük vəzifəsi xalqlar və insanlar arasında barışıq yaratmaqdır. Erməni kilsəsi isə əksinə, həmişə dövlətin missiyasını öz üzərinə götürür, insanlar arasına nifaq salır. Azərbaycan torpaqlarının 20% -nin işğal olunmasının və 1 milyondan artıq azərbaycanlının didərgin düşməsində də əsas rol erməni kilsəsinə aiddir. 1905-1907-ci illərdə, 1918-ci ildə də, 1980-ci illərin sonlarında da ermənilərlə azərbaycanlılar arasında nifaqın yaranmasına erməni kilsəsi xeyir-dua verib.

Dronun Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlər məlumdur. Ən ağır cinayətləri Dro və Andronik törədib. Dro və Njde isə həm də ermənilərin ideoloqları idi. Qeyd edim ki, Qaregin Njdenin sonralar xatirələri çıxıb. Njde 1884-cü ildə Naxçıvanda anadan olub və 1955-ci ildə ABŞ-da dünyasını

dəyişib. Xatirələrində yazır: “1919-cu ildə italyanlar faşizmi yaratdılar. Amma istəklərinə nail ola bilmədilər. 1923-cü ildə nasizm yarandı və 1933-cü ildə isə hakimiyyətə gəldi. Faşizm istəyinə çatı bilmədi. Ermənilərin də bir siyasi kursu var. Bu siyasi kursun uğur qazanması üçün, dünyadakı bütün türklər məhv edilməlidir. Hər bir erməni ömrünün sonuna qədər türklərə nifrət ruhunda tərbiyə olunmalıdır. Və bu nifrət bütün türklərin məhv edilməsinə yönəlməlidir”. Njde kimi ideoloqlar dünyada türk qövmini, türk xalqını görmək istəmirlər. Buna görə də qadına, qocaya, uşağa rəhm etmədən, bütün türkləri məhv etməyə və bu ərazidə “Böyük Ermənistan” qurmağa çağırırlar. Erməni ideoloqlarının bütün həyatları boyu bizə münasibətləri bax, belə olub. Üstəlik kilsə də bu missiyanı “uğurla” yerinə yetirib. Dünyada heç bir din, heç bir din xadimi bu cür missiyanı öz üzərinə gö-

Hərçənd Qərbi Azərbaycanda öldürülən insanların sayı, Şimali Azərbaycanda öldürülənlərdən qat-qat çoxdur. Əsas fərq isə o idi ki, Qərbi Azərbaycanda bu hadisələrdən əziyyət çəkən insanlara kömək edəcək kimsə olmayıb.

türmür. Bütün dinlərin və din xadimlərinin ən böyük vəzifəsi xalqlar və insanlar arasında barışıq yaratmaqdır. Erməni kilsəsi isə əksinə, həmişə dövlətin missiyasını öz üzərinə götürür, insanlar arasına nifaq salır.

Azərbaycan torpaqlarının 20% -nin işğal olunmasının və 1 milyondan artıq azərbaycanlının didərgin düşməsində də əsas rol erməni kilsəsinə aiddir. 1905-1907-ci illərdə, 1918-ci ildə də, 1980-ci illərin sonlarında da ermənilərlə azərbaycanlılar arasında nifaqın yaranmasına erməni kilsəsi xeyir-dua verib.

– 1918-ci il soyqırımından danışanda, biz daha çox Qubada, Şamaxıda və Bakıda baş verən hadisələri qabardırıq. Bununla biz Zəngəzurda, İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağdakı faciəli hadisələri arxa plana keçirmirik ki?

– Mən belə deməzdim. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri əsasən Bakı, Şamaxı və Qubanı əhatə edir. Buna görə də 1918-ci il soyqırımından danışanda biz daha çox bu sənədlərə və həmin ərazilərə istinad edirik. Hərçənd Qərbi Azərbaycanda öldürülən insanların sayı, Şimali Azərbaycanda öldürülənlərdən qat-qat çoxdur. Əsas fərq isə o idi ki, Qərbi Azərbaycanda bu hadisələrdən əziyyət çəkən insanlara kömək edəcək kimsə olmayıb. Şimali Azərbaycanda heç olmasa, azərbaycanlılar bir-birilərinə dayaq dururdular. Qərbi Azərbaycandakı vəziyyətin ağırlığı isə Osmanlı ərazisində əllərində silah erməni dövləti yarada bilməyənlərin, silahsız azərbaycanlı əhaliyə divan tutması ilə şərtlənirdi. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycanda törədilmiş qırğın daha

dəhşətli idi. Qeyd edim ki, Qubada, Şamaxıda, Bakıda baş vermiş soyqırımla bağlı yazılar, əsərlər kifayət qədər çoxdur. Amma təəssüf ki, hələlik Qərbi Azərbaycanda baş vermiş soyqırımla bağlı yazılar azlıq təşkil edir. Düzdür, akademik nəşrlərdə Qərbi Azərbaycanda baş vermiş soyqırım məsələsi araşdırılır.

– 1915-ci il hadisələri ilə bağlı hələ Kənan Evrenin dövründən Türkiyə hökuməti arxivlərini açmağa hazır olduğunu bildirir. Sizcə, ermənilər niyə bu fakta etinasız yanaşırlar?

– Qondarma erməni soyqırımını məsələsi tarixi məsələ deyil, siyasi məsələdir. Hansı tarixçinin fikri bu günə qədər dinlənilib? Bu siyasi məsələ olduğuna görə, onlar arxivlərdə araşdırma aparmaq fikrindən çox uzaqdırlar. Çünki arxivdə onların iddia etdiklərinin tam əksi var. Ona görə də onlar bütün bu məsələləri siyasi cəhətdən, dövlət başçıları ilə, parlamentlərdə həll etməyə üstünlük verirlər. Onlar heç vaxt arxiv sənədlərinin çözülməsinin tərəfdarı olmayıblar. Bu tarixi məsələ olsaydı, təbii ki, həmin işlərlə tarixçilər məşğul olardı. Ermənilərin ən böyük uğuru o oldu ki, onlar uydurduqları yalanı siyasi institutlara, siyasi idarələrə ötürə bildilər. Təbii ki, bu yalan ayrı-ayrı dövlətlərə də sərf edir. Bu məsələni tarixçilər müzakirə etsəydilər, burada birmənalı olaraq məğlub tərəf ermənilər olacaqdı.

– Anar müəllim, ermənilər daim xristian kartından məharətlə istifadə edirlər. Sizcə, Qarabağ probleminin həllinin yubanmasında da bu amil rol oynayırmı?

– Əlbəttə. Ermənilərin ən böyük arzusu “dənizdən-dənizə” “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaqdır. Bu ərazinin isə bir hissəsi Azərbaycan torpaqlarıdır. Ermənilər Azərbaycan torpaqlarının 20 %-ni işğal ediblər. Amma dünyaya bəyan

ediblər ki, guya tarix boyu soyqırma məruz qalan və torpaqları əlindən alınan xalq ermənilərdir. Ermənilər zavallı bir obraz yaradıblar və dünya onları müdafiə edir. Ermənilər özlərinə arxa, kömək tapmaqla, Qarabağ probleminin həllini ildən-ilə gecikdirirlər. Bu mənada məsələyə hansı müstəvidə yanaşsaq, dünyada ermənilərin müdafiə olunması, Qarabağ probleminin həll olunmasına, çözülməsinə problem yaradır.

Gündüz Nəsimov, 1905.az
18.12.2014

Qabil Əliyev: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədə yaşayan bütün xalqlara münasibətdə demokratik mövqə nümayiş etdirirdi.”

“...Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) və Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası (Dağlı Respublikası) yaradıldıqdan sonra Azərbaycanın dağlı xalqlarına maliyyə, iqtisadi, diplomatik və hərbi yardımları davamlı və sistemli xarakter aldı...”

Müsahibimiz tarix üzrə elmlər doktoru, professor Qabil Əliyevdir.

– Qabil müəllim, həm Zaqafqaziya Seymi yaradılanda, həm də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətləri yaradılanda yəqin ki, ilk məsələlərdən biri Osmanlı ilə münasibətlərin qurulması idi?

– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, eləcə də Ermənistan Respublikasının qurulması Tiflisdə gerçəkləşib. Bu o dövrün reallıqlarından doğmuşdu. Çünki Çar Rusiyası zamanı Tiflis Qafqazın inzibati mərkəzi idi. Qafqazın idarəçilik orqanları da həmin şəhərdə yerləşirdi. Öncə canişinlik, sonra xüsusi komitə, Zaqafqaziya Komissarlığı, Seym yarandı. Fevral inqilabından sonra Rusiyanın gələcəyi ilə bağlı ölkənin ictimai dairələrində ciddi fikir ayrılığı var idi. Konstitusiyalı monarxiya, respublika, federativ respublika, yoxsa unitar respublika olacağı ilə bağlı qəti fikir yox idi. Diqqət yetirirsinizsə, fevral inqilabından sonra yaranmış hökumət də bunların heç biri ilə bağlı qərar verə bilmədiyindən, adını müvəqqəti hökumət qoydu. Rusiyanın gələcəyini seçiləcək Müəssislər Məclisi həll etməliydi. Oktyabr çevrilişindən sonra bolşeviklər hakimiyyətə yiyələndi. Amma hakimiyyətdə olan menşevik, eser və kadetlər, digər siyasi dairələr tələb etdi ki, Müəssislər Məclisi çağırılsın. Noyabrın sonunda Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirildi. Qafqaza da bəlli kvota ayrıldı. Qafqazdan, eləcə də Rusiyanın müxtəlif yerlərindən seçilənlər Petroqrada yığışıb, Rusiyanın gələcəyini müəyyənləşdirməli idilər. Yanvarın 5-də Rusiyadakı deputatlar Petroqrada yığışdı. Qafqazdan olan deputatlar isə Şimali Qafqazda – Dağıstan, Terek vilayətlərin-

də anarxiya, dəmir yollarındakı basqınlar nəqliyyatın işini iflic etdiyindən, Petroqrada gedə bilmədilər. Əslində isə onların bəxti gətirdi. Petroqraddakı Müəssislər Məclisi cəmi bir gün fəaliyyət göstərdi. Çünki seçkilərdə menşeviklər, esərlər çoxluq qazanmışdı. Hakimiyyətdə isə bolşeviklər idi. Bolşeviklər bildirdilər ki, onlar hakimiyyətə gəliblər, xalqı da təmsil edirlər. Əgər onları tanımayacaqlarsa, Məclisi qovacaqlar. Qovdular da. Müəssislər Məclisi yalnız bir gün fəaliyyət göstərdi. Qafqazdan olan deputatlar gedənə kimi teleqram aldılar ki, artıq məclis qovulub. Qafqazdan olan deputatlar 11 gürcü nümayəndəsi idi ki, bunlar da əsasən menşeviklər idi, Azərbaycanlı 10 müsəvatçı, 2 nəfər bitərəf idi, 9 nəfər erməni nümayəndəsi isə əsasən daşnaklardan ibarət idi. Beləcə onlar bir araya gəldilər ki, Qafqazda Sovet Rusiyasını tanımırlar, amma idarə etmək üçün bir qanuni baza yaradılmalıdır. Fevralın 10-da üç qat artırılmış heyətlə Parlament – Zaqafqaziya Seymi işə başladı. Seymin də əsas işi o zaman Osmanlı dövləti ilə münasibətləri qaydaya salmaq idi.

– Amma Osmanlı ilə münasibətlər qurulanda şübhəsiz ki, ümumi Qafqaz mənafeyi ilə yanaşı, Seymə daxil olan deputatlar öz milli mənafeələrini də önə çəkirdilər...

– Təbii ki, Osmanlı dövləti ilə danışıqların gedişində hər xalqın nümayəndəsinin dediyiniz kimi, ümumi Qafqaz mənafeyi və öz milli mənafeyi var idi. Və öz milli mənafeələrini də ümumi Qafqaz mənafeyindən üstün tuturdular. Bu da parçalanmanı labüd etdi. Məsələn gürcülər, ermənilər, azərbaycanlılar Batum sülh konfransında üç fərqli mövqedən çıxış edirdilər. Osmanlı dövləti o zaman Brest sülhünə əsasən Qars, Ərdəhan, Batum bölgələrinin ona verilməsinə nail olmuşdu. Tarixi ədaləti bərpa etmişdi. 1877-1878-ci illər müharibəsi zamanı müsəlmanlardan ibarət bölgələr Rusiyaya keçmişdi və

Erməni qüvvələri tərəfindən möhkəmləndirilmiş Qarsın Kazım Qarabəkir tərəfindən götürülməsi Qafqazda siyasi vəziyyəti və müharibə ritorikasını dəyişdi.

indi Osmanlı həmin bölgələri Rusiyadan geri almışdı. Cənubi Qafqazda yeni yaranmış dövlətlər də Osmanlı dövləti ilə dostluq münasibətləri qurmaq və gələcəkdə Osmanlının Rusiya ilə onlar arasında sabit bufer dövlət olmasını istəyir-

dilər. Osmanlı dövləti Qafqazda yaranmış hökumətlə əlaqələr qurub, öncə onları Brest müqaviləsində iştiraka dəvət etdi. Qafqazın o zamanki erməni, gürcü siyasi xadimləri, liderləri buna getmədilər. Çünki Brest sülhünün şərtlərini qəbul etmək istəmirdilər. Onlar Osmanlı dövləti ilə yeni danışıqlara gedib, Trabzonda ərazi məsələlərində güzəştə nail olmaq istəyirdilər. Osmanlı dövləti də normal əlaqələr qurmaq xatirinə onlarla ən müxtəlif məsələlərin müzakirəsinə hazır olduğunu bildirdi və konfrans işə başladı. Konfransın gedişində nə ermənilər Qarsın verilməsinə razı oldular. Onlar Qarsı "Ermənistan dövləti"nin tarixi mərkəzi adlandırırdılar. Nə də gürcülər Qara dənizin ən mühüm limanlarından olan Batumun Osmanlıya verilməsində güzəştə getdilər. Nəticədə Osmanlı tərəfi hərbi əməliyyata başlayıb onlara müqavilə ilə çatan əraziləri götürdü. Sonra isə hərbi əməliyyatı davam etdirib, əlavə ərazilər də götürdülər ki, bunlar əsasən müsəlmanların yaşadıkları bölgələr idi. Yeri gəlmişkən, Osmanlı dövlətinin irəliləməsi ermənilərin həmin bölgələrdə müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi qırğınların qarşısını aldı. Erməni qüvvələri tərəfindən möhkəmləndirilmiş Qarsın Kazım Qarabəkir tərəfindən götürülməsi Qafqazda siyasi vəziyyəti və müharibə ritorikasını dəyişdi. O vaxt 30 minlik gürcü korpusu və 40 minlik erməni hərbi korpusu var idi. Qarsın türklər tərəfindən alınmasından

sonra, Qafqazın müharibə tərəfdarı olan siyasi xadimləri anladılar ki, Osmanlı ilə hərbi dili ilə danışmaq nəticə verməyəcək. Akaki Çxeneli Osmanlı dövləti ilə sülh yolu ilə anlaşmanın tərəfdarı idi. Əvvəlcədən də təkid edirdi ki, müharibə dövlət mənafeyi baxımından sərfəli deyil, ordunun vəziyyətini də daha real qiymətləndirirdi. A.Çxenelinin başçılığı ilə yeni hökumət yaradıldı və Osmanlı dövləti ilə danışıqları asanlaşdırmaq üçün Azərbaycan nümayəndələri Çxeneli hökumətində daha çox təmsil olundu. Batum konfransı işinə başladı, Seym daha öncədən elan etmişdi ki, Osmanlı dövlətinin tələbləri ilə razılaşır. Amma Osmanlı dövləti Batum konfransında bildirdi ki, bu tələblər Trabzon konfransı üçün keçərlidir. İndi daha ciddi tələblər var. Onu da deyim ki, Osmanlının Qafqazdakı fəaliyyəti Almaniyanın planlarına cavab vermirdi. Çünki Almaniya Qafqazın sərvətlərini, nəqliyyat imkanlarını, xüsusən Bakı neftini ələ keçirməyə çalışırdı. Ona görə gürcülərə təkidlə təklif edirdilər ki, onlara yardım olunacaq, müstəqilliklərini elan etsinlər. Onlar da Almaniya ilə razılaşmadan sonra mayın 26-sı müstəqilliklərini elan etdilər. Tiflisdə müsəlman Azərbaycan Milli Şurasının iclasında mayın 28-də isə Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildi. Bu, həmin dövrün çox sürətlə cərəyan edən çox mürəkkəb hadisələrinin nəticəsi və Azərbaycanın böyük uğuru idi. Həmin vaxt Azərbaycan cəmiyyətində də bu hadisə birmənalı qarşılanmırdı. Bu nə müstəqillikdir, ordusu yox, maliyyəsi yoxdur deyirdilər. Ancaq başlamaq hər zaman ağırlıqdır və çox yaxşı ki, həmin vaxt başlandı. Azərbaycanın müstəqilliyinin bünövrəsi qoyuldu.

– *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında münasibətləri necə xarakterizə edirsiniz?*

– Azərbaycanla Gürcüstan bəhs olunan dövrdə çox mürəkkəb, ziddiyyətli problemlərini gənc respublika rəhbərləri,

demək olar ki, əksər hallarda hər iki xalqın ali mənafeyinə uyğun şəkildə, danışıqlar aparaq qarşılıqlı güzəştlərə getməklə həll etməyə müvəffəq olmuşdular. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “xristian qonşulardan Gürcüstan Cümhuriyyəti ilə çox dostanə münasibət” yaradılmışdı. Batumda Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqları aparan Azərbaycan və Gürcüstanın

Azərbaycanla Gürcüstan bəhs olunan dövrdə çox mürəkkəb, ziddiyyətli problemlərini gənc respublika rəhbərləri, demək olar ki, əksər hallarda hər iki xalqın ali mənafeyinə uyğun şəkildə, danışıqlar aparaq qarşılıqlı güzəştlərə getməklə həll etməyə müvəffəq olmuşdular. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “xristian qonşulardan Gürcüstan Cümhuriyyəti ilə çox dostanə münasibət” yaradılmışdı.

səlahiyyətli nümayəndələri artıq 1918-ci il iyunun 4-də Bakı-Batum ağ neft kəmərinin yenidən işə salınması və normal işləməsinə təmin etmək haqqında saziş bağlamışdılar. Batumda həmçinin Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Osmanlı və Ermənistan nümayəndələri ilə birlikdə Cənubi Qafqaz dəmir yollarına aid vaqon-parovoz parkının bölüşdürülməsi haqqında saziş imzaladılar. Sazişə görə, tərəflər keçmiş Rusiya imperiyasının mülkiyyəti olan vaqon-parovoz parkını hər ölkənin ərazisindən keçən dəmir yolu xətlərinin uzunluğuna mütənasib şəkildə bölüşdürməli idilər. Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdükdən sonra Gürcüstanla müntəzəm əlaqələr saxlanmasını təmin etmək və məsləhətləşmələr aparmaq üçün Cənubi Qafqaz siyasi dairələrində yaxşı tanınan Məmməd Yusif Cəfərovu AXC-nin bu ölkədə diplomatik nümayəndəsi təyin etdi. O və diploma-

tik nümayəndəliyin digər işçiləri iki ölkə arasında çeşidli, o cümlədən də iqtisadi sahədə əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsində çox böyük rol oynadılar. Bakı azad edildikdən sonra isə Gürcüstan hökuməti öz diplomatik nümayəndəsi Nikolay Kartsivadzeni Azərbaycana göndərdi. Gürcüstan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyi 1918-ci il oktyabrın 2-də Bakıda fəaliyyətə başladı. Tiflisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyi və Batumdakı konsulluq bölgədə türk və müsəlman əhalinin problemlərinin həllində də fəal iştirak edirdi. Məsələn, diplomatik nümayəndəlik Azərbaycan hökumətinin tapşırığı ilə 1919-cu il aprelin 5-də Axalsix qəzasının zərər çəkmiş müsəlman əhalisinə 200 min rubl, konsulluq isə 1919-cu ilin mart ayında Batum vilayətindəki Azərbaycan təbəələrinə 10 min rubl, 1919-cu ilin mayında normal fəaliyyət göstərməsi üçün Batumdakı türk məktəbinə 10 min rubl yardım etmişdi. Azərbaycan və Gürcüstan arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq hər iki respublikanın Versal sülh konfransındakı nümayəndə heyətlərinin fəaliyyətində də öz əksini tapmışdı. Həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan nümayəndələri keçmiş Rusiya siyasi xadimlərinin və çar generallarının «vahid və bölünməz Rusiya» iddialarına qarşı ardıcıl mübarizə aparmış, bu istiqamətdə atılacaq addımları müntəzəm müzakirə edərək, əksər hallarda yekdil mövqedən çıxış etmişdilər.

– Qeyd olunan dövrdə İranda düzdür, daha çox ingilislər at oynadırdılar. Amma hər halda İran Azərbaycanın müstəqilliyini necə qəbul etdi?

– İran ilk gündən Azərbaycan adına qarşı çox kəskin etiraz etdi ki, dövlət bu adı götürə bilməz. Çünki Azərbaycan İranın bir bölgəsinin adıdır. Əslində dövlətin adının Azərbaycan seçilməyi müstəqil respublikanın ictimai-siyasi xadimlərinin çox böyük uzaqgörənliyi idi. Çünki İranın iddia etdiyi ək-

sinə olaraq “Azərbaycan” adı artıq monqol dövründən – XIII-XIV əsrlərdən Dərbəndə qədər bütün Azərbaycanı əhatə edən coğrafi anlam idi. Bu coğrafiya şimalı, cənublu Azərbaycanıdır. İndi isə bu ərazinin şimal hissəsində, Rusiya İmperiyasına daxil olan ərazilərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunmuşdu. İranın bu təkidləri müqabilində bir ara diplomatik yazışmalarda “Qafqaz Azərbaycanı” ifadəsi işlədildi, sonra isə buna ehtiyac olmadı. İranın özündə o zaman vəziyyət ağır idi, şah hakimiyyəti zəifləmişdi, üstəlik də siyasi reallıqları anlayırdılar ki, Müstəqil Azərbaycanın bütöv Azərbaycan iddiası yoxdur. Yeni respublika Rusiya İmperiyası hüduhdlarındakı Azərbaycan torpaqlarının idarə edilməsi, oranın mənafeyinin qorunması ilə məşğuldur. İrandakı o xof tədricən götürüldü və sonra da düzdür, bir qədər gec olsa da normal münasibətlər bərqərar oldu.

– Azərbaycan özü iqtisadi vəziyyətdən çətinlik çəkdiyi halda Dağlı Respublikasına böyük köməklik göstərirdi. O barədə danışmağınızı istərdim.

– 1918-ci il mayın 11-də dağlı nümayəndə heyəti Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikasının (Dağlı Respublikası) yaradılması haqqında İstiqlal bəyannaməsi qəbul etdi. Osmanlı dövlətinə və onun müttəfiqlərinə bu haqda rəsmi nota verdilər. Əbdülməcid Çermoyevin və Heydər Bamatovun imzaladığı bu sənədlər Osmanlı dövləti rəhbərliyi tərəfindən məmnunluqla qarşılandı. Alman nümayəndə heyəti isə bu qurumun bütün Şimali Qafqazı əhatə etməsinə qarşı çıxdı, Kuban vilayətində kazaklarla münasibətləri daha önəmli saydığını nümayiş etdirdi. Mayın 24-də Ə.Çermoyevin başçılıq etdiyi Dağlı Respublikası hökuməti Gəncəyə köçdü. Dağlı Respublikası nümayəndə heyəti 1918-ci il iyunun 8-də Batumda Osmanlı dövləti ilə dostluq və əməkdaşlıq müqə-

viləsi imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən, Osmanlı dövləti Dağlı Respublikasına hərbi yardım etməyi və xarici təhlükələrdən müdafiə etməyi öhdəsinə götürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də Şimali Qafqazda Dağlı Respublikası yaradıldıqdan sonra dağlı xalqlarına davamlı şəkildə maliyyə, iqtisadi, diplomatik və hərbi yardımları göstərməyə başladı. 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti özünün çətin vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, Dağlı Respublikasına 50 milyon manat həcmində maliyyə yardımını göstərdi ki, bu da 1919-cu il üçün AXC-nin dövlət büdcəsinin 1/8 hissəsini təşkil edirdi. Azərbaycan xalqının Şimali Qafqazın yerli dağlı əhalisi ilə çoxəsrlik siyasi, iqtisadi və mənəvi əlaqələri 1917-1920-ci illərdə milli müstəqillik uğrunda mübarizə dövründə daha da gücləndi və çoxşaxəli oldu. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları, ictimai-siyasi xadimləri bəhs olunan dövrdə Şimali Qafqaz xalqlarının milli-azadlıq hərəkatını rəğbətlə izləyir və bütün mümkün vasitələrlə onlara yardım edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) və Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası (Dağlı Respublikası) yaradıldıqdan sonra Azərbaycanın dağlı xalqlarına maliyyə, iqtisadi, diplomatik və hərbi yardımları davamlı və sistemli xarakter aldı. Oktyabrın 13-də Ə.Çermoyevin başçılığı ilə Dağlı Respublikası hökuməti Dərbəndə, oktyabrın 24-də isə Temir-xan-Şuraya köçdü. Azərbaycan hökuməti onun normal fəaliyyətə başlaması üçün oktyabrın 8-də 1 milyon manat faizsiz kredit ayırdı. 1 ay sonra Dağlı hökumətinin maliyyə naziri Vassan Gəray Cabagiyev Bakıya gələrək, Azərbaycan hökumətindən yeni – bu dəfə 500 min manat həcmində maliyyə yardımını aldı. Həmin vaxt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dağlı Respublikasına həmçinin təmənnasız olaraq yanacaq, silah-sursat və s. göndərirdi. Nəhayət, 1918-ci il noyabrın 28-də

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Dağlı Respublikası arasında müqavilə bağlandı. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən ticarət və sənaye naziri Behbud xan Cavanşir və maliyyə naziri Məmməd Həsən Hacinski, Dağlı hökumətinin səlahiyyətli nümayəndələri – sənaye və ticarət naziri Bahadur bəy Malaçıxan və yollar, poçt və teleqraf naziri İbrahim bəy Heydərov imzaladılar. Müqaviləyə əsasən, Azərbaycan tərəfi Dağlı hökumətinə 10 milyon manat məbləğində faizsiz kredit verdi. Bütün bu faktlar aydın göstərir ki, Azərbaycan, 1918-1920-ci illərin ağır şəraitində də Şimali Qafqazın yerli dağlı xalqlarına arxa durmuş, bütün mümkün vasitələrlə Dağlı Respublikasına sonadək yardım göstərmişdi.

– Əlbəttə, Azərbaycan dağlı xalqlarının Denikin ordusuna qarşı mübarizəsinə də yardım göstərirdi...

– Məmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində qeyd edir: “Biz çox yaxşı bilirdik ki, Şimali Qafqazın, dağlı xalqlarının milli hüquqlarının qorunması, Azərbaycanın milli hüquqlarının qorunmasının eynidir. Əgər istər bolşevik qırmızı ruslar, istərsə də ağ köhnə Rusiya tərəfdarlarının qarşısını biz Petrovskidə kəsməsək, onlar səhər yeməyini Petrovskidə (indiki Mahaç Qala), günorta yeməyini Bakıda yeyəcəklər”. 1919-cu ilin payızında Şimali Qafqazda dağlı xalqlarının hərbi dəstələrinin Denikin ordusuna qarşı silahlı mübarizəsi geniş miqyas aldı. Azərbaycandan və Türkiyədən gəlmiş könüllülərin fəal iştirak etdiyi hərbi əməliyyatlarda denikinçilərə ağır zərbələr vuruldu. AXC hökuməti bu hərbi əməliyyatların bütün xərclərini ödəyirdi. Hökumət başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli gürcüstanlı həmkarına ünvanladığı məktubda bu məqsəd üçün 30 milyon manat vəsait xərcləndiyini və daha 10 milyon manat ayrıldığını bildirmişdi. Dağlı Respublikası fəaliyyət göstərənə qədər Azərbaycan tərəfi bütövlükdə əlli

milyona qədər ona yardım edib. Bu rəsmi sənədlərdə əks olunub. Bundan əlavə tibbi personal, yanacaq göndərilib. Dağlı hökuməti süquta uğrayanda da Azərbaycan çox çalışdı ki, hökumətin və parlamentinin üzvləri sağ-salamat Azərbaycana keçə bilsinlər. Azərbaycanda onlara qucaq açdılar. Azərbaycan hökumətinə daxil etdilər. Məsələn, Nəsim bəy Yusifbəyli baş nazir olandan sonra dağlı hökumət üzvlərindən biri olan Rəşid xan Qaplanov bizim maarif naziri oldu. Bakı Dövlət Universitetinin açılmasında da Rəşid bəy Qaplanovun xidmətləri var

– Azərbaycanda ingilis hərbi missiyası fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın Böyük Britaniya ilə münasibətləri necə qurulmuşdu?

– 1918-ci ilin noyabrın 17-də ingilis generalı Tomson Bakıya gələndə Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmirdi. Hətta Azərbaycan bayrağını da endirməyi tələb etmişdi ki, belə bir dövlət tanımır. Azərbaycan nümayəndələri İngiltərə ilə münasibətləri çox qısa müddətdə normal məcraya yönəldə bildilər. Fətəli xan Xoyski çox böyük səy göstərdi və həm Tomsonu, həm də İngiltərə hökumətini inandırma bildi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Osmanlı ilə dost olsa da, müstəqil respublikadır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədə yaşayan bütün xalqlara münasibətdə demokratik mövqe nümayiş etdirirdi. 1918-ci il dekabrın 7-də Parlament fəaliyyətə başlayanda 80 yer əhalinin əsas çoxluğu olan azərbaycanlılara, 20 yer ermənilərə, 9 yer ruslara, 1 yer polyaklara, 1 yer də yəhudilərə verilmişdi. Halbuki, nə Gürcüstan, nə də Ermənistan parlamenti əhalinin bütün təbəqələrini təmsil etmirdi. Bunlar hamısı ona imkan verdi ki, Fətəli xan Xoyskinin hökumətini İngilərinin buradakı qoşunlarının komandanlığı qəbul etsin. Nəticədə ingilislər bütün Azərbaycan ərazisində, Qarabağdan And-

ronikin dəstəsinin kənarlaşdırılmasında, Naxçıvanla bağlı məsələdə obyektivliyə daha yaxın mövqe tutmağa başladılar. Azərbaycan nümayəndə heyəti də Denikinə münasibət istisna olmaqla bütün məsələlərdə İngiltərə ilə münasibətləri normal şəkildə yürüdüb.

*Gündüz Nəsimov,
1905.az
18.10.2018*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ QARABAĞ TƏNLİYİNİ NECƏ HƏLL EDİRDİ?

“...İrəvan veriləndə şərt kəsilmişdi ki, onlar Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsinə iddia etməyəcəklər. Qarabağın artıq rəsmi şəkildə dağlıq hissəsi ilə bağlı ilkin sənədlərdə müzakirələr gəldirdi. Hərçənd ki, Nəsib bəy Yusifbəyli parlament iclaslarında çıxış edərkən deyir ki, bizim heç bir Qarabağ problemimiz yoxdur...”

“...Dağlıq Qarabağ ifadəsi də çox maraqlıdır. Bu ifadə siyasi bir termin kimi 1919-cu ildə Cümhuriyyət dövründə meydana gəlib. Qarabağ aran və dağlıq hissədən ibarət idi və ermənilər bu hissəni ələ keçirmək üçün Dağlıq Qarabağ terminini ortaya atdılar. Qarabağın yuxarı hissəsinin yalnız bir qismində ermənilər yaşayırdı...”

Firdovsiyyə Əhmədova

Boran Əziz

Tanınmış tarixçilərimiz tarix üzrə fəlsəfə doktorları Firdovsiyyə xanım Əhmədova və Boran Əzizlə birlikdə bu sualı cavablandırmağa çalışdıq.

Fuad Babayev: Belə bir təsəvvür var ki, mərkəzi hakimiyyət zəifləyən kimi ermənilərin əl-qolu açılır, fəallaşır və iddialar irəli sürməyə, qırğınlar törətməyə başlayırlar. 1918-1920-ci illərdə belə olub. Çar Rusiyasının süqutundan dərhal sonra ermənilər Qarabağda da fəallaşdılar. 99 illiyini geyd etdiyimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki Qarabağ probleminin konturları barədə nə demək olar?

Firdovsiyyə Əhmədova: Bu çox lazımlı mövzudur. Bu mövzu araşdırılıb və bundan sonra da araşdırılacaq. Azərbaycan Cümhuriyyətinə miras qalmış ağır problemlərdən biridir Qarabağ problemi. Qarabağ problemi leksikona Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kimi daxil olub. Problemin kökü Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etməsindən, Türkmənçay, Gülistan müqavilələrindən qaynaqlanır. Yəni bu problem Rusiyanın Qafqazı istila etməsindən sonra başlayıb. Çünki Rusiyanın kütləvi şəkildə erməniləri İrandan və Türkiyədən köçürməsi faktiki olaraq onları Qafqazda bir əhali faktoruna çevirdi. Ona görə də XX əsrin əvvəllərində ermənilərin ərazi iddialarını gürcülər və azərbaycanlılar tarixi əzəllilik prinsipinə söykənərək cavablandırırdılsa, ermənilər real məskunlaşma prinsipindən çıxış edirdilər. Çünki bu prinsip onlara sərf edirdi. Məsələn, ermənilər Tiflis şəhərinə bir paytaxt kimi iddia edirdilər. Tiflis quberniyasının ərazisinə iddia edirdilər. Hətta deyirdilər ki, torpaqlar real məskunlaşma prinsipi ilə bölünsə, Tiflis şəhəri Gürcüstanın iddia etdiyi dövlətçiliyin sərhədlərindən kənarda qalar. Qeyd etdi-

niz ki, tarixi fürsətdən ermənilərin həmişə məharətlə istifadə edə bilmələri haqqında təsəvvür formalaşmışdır. Bu təbii ki belədir, amma bu o demək deyil ki, ermənilər məhz həmin tarixi fürsətdə çevik hərəkət etməyə başlayırlar. Sadəcə olaraq onlar həmin prosesə hazırlıqlı gəlirlər. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ermənilər separatçı bir hərəkətə başladılar Rusiya imperiyası ərazisində. Rusiya imperiyasında heç bir xalq müstəqillik, hər hansı bir muxtariyyət iddiasında deyildi, amma ermənilər bu iddiaya düşmüşdülər. Nəyə görə? Çünki onları kütləvi şəkildə köçürəndə Rusiya dövləti ermənilərə bu ərazidə nəşə yaratmaq, hansısa qurum vəd etmişdi. Elə ona görə də qısa bir müddətdə erməni vilayəti yaradıldı. Amma bu onları qane eləmədi. Sonra isə həmin vilayət də ləğv edildi. Faktiki olaraq ermənilərə vəd edilən bir şey olmadığından, XIX əsrin sonlarında ermənilər, xüsusilə də onların ruhaniləri deyirdilər ki, indiki rus çarı onların padşahı deyil. 1882-ci ildə Dondukov-Korsakovun belə bir ifadəsi var ki, hansısa cəfəng Hayastan haqqında fikirlər dolaşır, amma bunun reallığı yoxdur, indi XIX əsrin sonudur. Amma reallıq ondan ibarət idi ki, ermənilər təşkilatlanır, Daşnaksütyun partiyası böyük Ermənistan xülyasını ortaya atır və məsələnin həlli üçün terroru bir vasitə kimi görməyə başlayır. Ermənilərin bu separatçılıq hərəkəti Rusiya məmurları üçün, Rusiya hakimiyyəti üçün ciddi bir problemə çevrilmişdi. Elə bir vəziyyət yarandı ki, 1903-cü ildə erməni kilsəsinin əmlakı ilə bağlı Rusiya çarı qərar verdi. Ermənilər bu qərara qarşı elə bir fəal etiraz sərgilədilər, rus məmurlarına qarşı elə terror aktları həyata keçirdilər ki, çar məcbur oldu öz fərmanını ləğv etməyə. 1905-ci il Rus-yapon müharibəsi tarixi fürsət oldu və Rusiya hakimiyyətini güzəştə getməyə məcbur elədi. Birinci Dünya müharibəsinə ermənilər Rusiya hökumətinə xidmət göstərmək imkanı kimi baxırdılar. Müqabilində isə rus çarından nələrisə

gözləyirdilər. Ermənilərin ərazi iddiaları çox geniş idi. Amma Cənubi Qafqaz respublikaları elan edilən dövrdə ermənilər Osmanlı dövlətinə ərazi iddiası irəli sürə bilmirdilər. Çünki həmin dövrdə regionda Osmanlı imperiyası yeganə hərbi gücə malik olan bir dövlət idi. Digər dövlətlərin də burada marağı var idi, amma onların "imkan"ları hərbi ekspedisiyalar səviyyəsində idi. Britaniya bura girə bilməmişdi, Almanıyanın iştirakı himayəçilik səviyyəsində idi. Amma Osmanlı dövləti hərbi qüvvəsi ilə regiondaydı. Cümhuriyyət elan olunan günün səhərişi İrəvan şəhəri siyası mərkəz kimi verilmişdi Ararat Respublikasına. Yeri gəlmişkən, ilkin sənədlərdə heç Ararat Respublikası da yox Erməni Federasiyası kimi gedirdi ("Armyanskaya Federasiya"). İrəvan verildəndə şərt kəsilmişdi ki, onlar Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsinə iddia etməyəcəklər. Qarabağın artıq rəsmi şəkildə dağlıq hissəsi ilə bağlı ilkin sənədlərdə müzakirələr gedirdi. Hərçənd ki, Nəsib bəy Yusifbəyli parlament iclaslarında çıxış edərkən deyir ki, bizim heç bir Qarabağ problemimiz yoxdur. Amma problemin kökü var və onun hardan qaynaqlandığını da bildik.

Fuad Babayev: Boran müəllimin "Azərbaycan qaçqınları 1918-20-ci illərdə" məqaləsini internetdə gördük. Məqalədə belə bir cümlə var: "Ermənilər polkovnik Purimov və komissar Dronun başçılığı ilə dörd gün ərzində, yəni 17-20 fevral 1918-ci ildə İrəvan quberniyasının 211 kəndini yerlə-yeksan etmişdilər. Təkcə İrəvan quberniyasında azərbaycanlılar yaşayan 211 kənd məhv edilmişdir."

Boran Əziz: Həmin mətnə bir qədər yanlış veriblər. Əslində məhv edilmiş yox, dağıdılmış olmalıdır. Və ya həmin kəndlərdə yaşayan azərbaycanlılar öz yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur ediliblər.

Firdovsiyyə Əhmədova: Rəsmi ancaq Zaqafqaziya Seyminin

müsləman fraksiyasında 80 kənd göstərilir.

Boran Əziz: Seym iclaslarında 80 rəqəmi də var, 211 rəqəmi də.

Firdovsiyyə Əhmədova: Solovyovun 1920-ci ildəki rapor-tunda göstərilir ki, keçmiş İrəvan quberniyasında 250 kənd tamamilə məhv edilibdir.

Boran Əziz: Tamamilə məhv edilibdir, fikrini qəbul etmək çətindir.

Fuad Babayev: Bu rəqəmlərin özü 1918-20-ci illərdə cüm-huriyyətin qarşılaşdığı şərti olaraq Qarabağ problemi adlan-dırılması mümkün olan problemin nə gədər ağır olduğundan xəbər verir. Bu problemin başqa parametrləri hansılardır?

Boran Əziz: Bəzən Avropa, Rusiya mətbuatında iddia olu-nur ki, azərbaycanlılar arasında etnik, dini dözümsüzlük və s. var. Birmənalı şəkildə bütün arxiv sənədlərində, araşdırma aparan müəlliflərin əsərlərində də aydın görünür ki, tarixən onların dediyi kimi qarşıdurma olmayıb. Nə Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu sülaləsinin hakimiyyəti dövründə, Baharlıların və yaxud Bayandurların dövründə, nə də ki, Səfəvilər dövründə. Ermənilər əksinə, burda xüsusi bir mövqeyə malik olublar. Hət-ta ermənilərin 1441-ci ildə Cahanşahın dövründə Üçkilsəyə kö-çürülməsi, orada torpaq almaları və s. məlumdur. Sadəcə ola-raq Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənmək siyasətindən doğan nəticə kimi ermənilərlə azərbaycanlılar arasında bu ziddiyət yaranmışdı və Rusiya bundan istifadə etmişdi. I Pyotrun döv-ründə bu siyasətin konturları cızıldı, II Yekaterinanın dövründə Qarabağda ermənilərə dövlət yaradılması ideyası irəli sürüldü və bizim tədqiqatçıların əsərlərində, səhv etmələrsə Güntəkin xanımın da əsərində bu məsələ qoyulub. 1783-cü ildə II Yekate-rina sevincək "Ermənilərə dövlət tapdım" deyir. Sual verdikdə isə "Harada?", cavab verir ki, "Qarabağda". Deyirlər ki, orda

axı erməni yoxdur. Cavab verir: “Əsas yer tapmaqdır”. Yəni bu siyasət birdən-birə yaranmayıb. Amma ən maraqlı məsələ və bu siyasətin reallaşmasına əngəl I İbrahimxəlil xanın Sisianovla bağladığı müqavilə idi. Çünki bu Rusiya ilə bağlanan yeganə siyasi müqavilədir ki, Rusiya dövləti özü də təsdiq edirdi ki, Qarabağ Azərbaycana məxsusdur. Çünki əks təqdirdə müqavilə məlikliklərlə bağlanardı. Ona görə də Kürəkçay müqaviləsinin çox böyük əhəmiyyəti oldu. Amma Mədətovun və Yermolovun buradakı siyasəti nəticəsində Mehdiqulu xanın məcburiyyət qarşısında qalıb qaçması bu əraziyə yenidən ermənilərin köçürülməsi üçün şərait yaratdı. Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə Rusiya Qarabağa erməniləri köçürmək üçün hüquqi bir sənəd əldə etdi. Dağlıq Qarabağ ifadəsi də çox maraqlıdır. Bu ifadə siyasi bir termin kimi 1919-cu ildə Cümhuriyyət dövründə meydana gəlib. Qarabağ aran və dağlıq hissədən ibarət idi və ermənilər bu hissəni ələ keçirmək üçün Dağlıq Qarabağ terminini ortaya atdılar. Qarabağın yuxarı hissəsinin yalnız bir qismində ermənilər yaşayırdı. 1923-cü ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarında da Qarabağ muxtariyyətinin yaranması haqqında qərar verildəndə Muxtar Dağlıq Qarabağ yazılmışdı. Bu məsələlər əlbəttə ki, Cümhuriyyət dövrünə qədər hazırlanmışdı. Təbii ki, burada ermənilərin mövqeyinin gücləndirilməsinə Rusiyanın dağılmasından sonra bura gələn ingilis və amerikalılar da kömək edir, onlara yardım göstərirdilər. Yardımlar ilə bağlı kifayət gədər materiallar da çap olunub. Qarabağ məsələsi Cümhuriyyət dövründə meydana gələndə artıq yalnız Cümhuriyyətin daxili işi deyildi. O dövrdə də Amerika, İngiltərə, Birinci Dünya müharibəsinin qalib dövlətləri hər vasitə ilə öz dindaşlarına bu məsələdə yardım etməyə çalışırdılar.

Fuad Babayev: Belə bir təsəvvür var ki, az qala 100 il bun-

dan əvvəl, AXC dövründə daha çox Şamaxıdakı soyqırım, Quba, Göyçay hadisələri təhqiq edilib. Qarabağ bir qədər diqqətdən kənar qalıb. Bu fikirlə razısınız mı?

Firdovsiyyə Əhmədova: Bəli. Çünki Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının o ərazilərdən bəhs edən sənədlər toplusu kitab halında işıq üzü görüb. Və bu təbliğ olunur. Amma bu o demək deyil ki, Qarabağ bölgəsində 155 kənddə qırğınlar olmayıb. Zəngəzur da Qarabağın tərkib hissəsi idi. Zəngəzur indi Ermənistan Respublikasının ərazisidir, amma tarixi baxımdan onu Qarabağ general-qubernatorluğunun tərkibinə daxil olmuş inzibati ərazi vahidi kimi ayıra bilmərik. Zəngəzurdə 115 kənddə qırğınlar olub. Qırğınlar kütləvi şəkildə həmin əraziləri də əhatə etmişdi. Lakin biz indi Azərbaycan Respublikasının yaşadığı problemi, Dağlıq Qarabağda ermənilərin ərazi iddiası ilə gündəmə gələn problemin köklərini müzakirə edirik. Cümhuriyyət dönəmi ilə maraqlanan oxucu soruşa bilər ki, bu problem var idisə, bəs necə oldu ki, həll edilmədi və bu miras XX əsrin sonlarında yenə qabardı. Bayaq İrəvanla bağlı təsadüfi demədim ki, Qarabağın dağlıq hissəsi ilə bağlı erməni iddiaları ilə əlaqədar kəskin şərt qoyulmuşdu. Amma az sonra, 1918-ci ilin iyununda ermənilər böyük bir xəritə iddiası ilə çıxış etməyə başladılar.

Fuad Babayev: Söhbət “Böyük Ermənistan”ın xəritəsindən gedir?

Firdovsiyyə Əhmədova: Bəli, böyük xülyəvi Ermənistanın xəritəsindən gedir söhbət. Bu xəritədə Qarabağın da dağlıq hissəsi və digər böyük, geniş ərazilər də Ermənistan ərazisi kimi göstərilirdi. Həmin dövrdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə nümayəndə heyətinin sədri kimi İstanbulda idi, orada bir beynəlxalq konfrans baş tutmalı idi. Rəsulzadə diplomatik nümayəndəliklərlə xeyli görüşlər keçirmişdi. Azərbaycan hökumətinin başçısı

Fətəli Xan Xoyski ilə 31 iyul 1918-ci il tarixli bir yazışmasında Rəsulzadə yazırdı ki, ermənilər burda aktiv fəaliyyətdədirlər, böyük bir xəritə, ərazi iddiaları ilə çıxış edirlər. Rəsulzadənin məktubuna cavab olaraq Fətəli Xan Xoyski yazır ki, əgər ermənilər Qarabağın yuxarı hissəsinə iddia etsələr, biz onlara İrəvanı güzəştə getməkdən imtina edəcəyik. Amma razılaşırsalar, Qazax qəzasından kursiv ilə göstərilən hissələri onlara güzəştə gedə bilərik. İndiki mövcud sərhədlər daxilində ərazi mübadiləsi ilə bağlı məsələlər bizə qəribə gələ bilər. Amma nəzərə alaq ki, Rusiya istilasını elə bir ikivariantlı inzibati ərazi sistemi yaratmışdı ki, Azərbaycan torpaqları qeyri-azərbaycanlıların idarə etdiyi inzibati ərazi vahidlərinə daxil olmuşdu. Ona görə çar Rusiyası devrildikdən sonra belə bir ağır miras qalmışdı. Bu baxımdan Rəsulzadənin Türkiyədə apardığı danışıqlarda belə ifadələr işlədilir ki, türk elementlərinin (azərbaycanlıların) yaşadıkları əraziləri daha çox Azərbaycanın hakimiyyəti altında saxlamaq, erməni elementlərinin toplaşdıqları əraziləri isə Ararat Respublikası ilə mübadilə etmək lazımdır. Söhbət bu səviyyədə ağır bir müstəvidə keçmişdi, çünki bir əsrlik miras qalmışdı. Konkret olaraq Qarabağın dağlıq hissəsi ilə bağlı həmin dövrdə məsələ kəskinliyi ilə dayanmır. Hərçənd burada bir faktor var – Andronik guya özünü Ararat Respublikasının nəzarətindən azad elan edərək böyük bir qanlı yürüşə başlamışdı. Bizim bu gün yaşadığımız Qarabağ məsələsi o dövrdə daha ağır və kəskin xarakter ala bilərdi. Bir amil bunun qarşısını ala bildi. Bu Qafqaz İslam Ordusunun azadlıq missiyası idi. Biz tarixdə ən çox Qafqaz İslam Ordusunun Bakı əməliyyatından danışıırıq. Orda bir Dağıstan və Qarabağ hərəkəti də vardı.

Boran Əziz: Bəli, Nəsir Yucər də bunu gözəl verib.

Firdovsiyyə Əhmədova: Elədir. Burada bir maraqlı məqam var. Birinci Dünya müharibəsi sona çatırdı və Osmanlının məğ-

İndiki mövcud sərhədlər daxilində ərazi mübadiləsi ilə bağlı məsələlər bizə qəribə gələ bilər. Amma nəzərə alaq ki, Rusiya istilası elə bir ikivariantlı inzibati ərazi sistemi yaratmışdı ki, Azərbaycan torpaqları qeyri-azərbaycanlıların idarə etdiyi inzibati ərazi vahidlərinə daxil olmuşdu. Ona görə çar Rusiyası devrildikdən sonra belə bir ağır miras qalmışdı.

lubıyyəti qaçılmaz idi. Oktyabrın 30-da Mudros müqaviləsi imzalandı. Qoşunlar çıxarılmalı idi. Və Cəmil Cahid bəy teleqram vurur ki, Qarabağda Andronik və o erməni qüvvələri meydana sulayır. Onlar belə bir marşrut seçmişdilər ki, Zəngəzurda insanları qıra-qıra gedib, Şuşada birləşməli idilər. Onda Qarabağ doğrudan da iti-

rilmiş torpaqlar olacaqdı bizim üçün. Sadəcə qısa bir müddətdə Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkəti faktiki olaraq noyabrın 7-də, yəni bir həftə ərzində daxil oldu Qarabağa, ermənilər də məcbur oldular barışıq missiyası ilə çıxış etməyə. Belə bir situasiya yarandı, ona görə də Qarabağ məsələsi hələ 1918-ci ilin payızında Qafqaz İslam Ordusunun həmin hərəkəti nəticəsində ermənilərin istəyinə uyğun həlini tapmadı. Azərbaycan hökuməti də çox kəskin notalarla çıxış edirdi, Andronikin mövqeyi ilə bağlı. "Azərbaycan" qəzetində də bu barədə yazılar gedirdi.

Boran Əziz: Həm ingilislərə, həm də amerikalara etiraz məktubları da var. Və bunlar da təbii ki, təsir göstərirdi. Burda bir məsələ də var ki, Cümhuriyyət rəhbərliyi 1918-ci ilin mart qırğınından sonra bu məsələni sülh yolu ilə necə həll etmək barədə uzun-uzadı müzakirələr aparmışdı. Seymədə müsəlman fraksiyasının iclasında da bunlar səsləndirilmişdi. Ermənilər açıq şəkildə bildirirdilər ki, siz hakimiyyət məsələsini Bakıda

bizə güzəştə gedin, onlar da köməklik etsinlər, daşnak-bolşevik birləşməsinin həyata keçirdiyi qırğınların qarşısını almaqda. Cümhuriyyətin yaradıcıları o dövrdə silahsız, köməksiz bir halda idilər, ona görə də bunu sülh yolu ilə necə həll etməklə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürürdülər.

Firdovsiyyə Əhmədova: 1918-ci ilin yazında təbii ki, müsəlman fraksiyası nəinki, kömək etmək, heç Zaqafqaziya Seyminə məsələni müzakirəyə çıxarıb, Zaqafqaziya hakimiyyəti tərəfindən dəstək almaq imkanına malik deyildi.

Boran Əziz: Bir neçə dəfə müzakirə olunandan sonra hətta gürcülər ən yaxşı halda komissiya yaratmaqla kifayətləndilər. Tələb olunurdu ki, cəzalansın bu adamlar. Adları, soyadları məlumdur. Heç olmasa, insanlara qarşı kəndlərdə qırğın, dağıntı törədən hərbi hissələr cəzalandırılsın. Gürcülərin də yaxından köməyi ilə ermənilər demək olar ki, səhnədən ayrılır və bu hərbi hissələrə toxunulmur.

Firdovsiyyə Əhmədova: Beynəlmiləl hakimiyyət istəyirdilər Bakıda. Təbii ki sonradan "Azərbaycan" qəzeti artıq nəşr ediləndə, 1918-ci ilin payızında Andronikin əməlləri ilə bağlı böyük məqalələr getdi, qırğınlar haqqında məlumat verildi. Amma real olaraq Qarabağın müqəddəratı ilə bağlı qəbul olunan sənəd 1919-cu ildə Xosrov Paşa Sultanovun rəhbərliyi ilə Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması oldu. Bu elə bir hadisə idi ki, Azərbaycan cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün çox düşünülmüş, hələdici, konkret addım idi. Ən yaxşısı da o idi ki, Cavanşir, Cəbrail, Şuşa və Zəngəzur qəzası da məhz bu qubernatorluğa daxil edilmişdi. Çünki biz Zəngəzur qəzasının müqəddəratını da sonrakı proseslərdə gördük ki 1919-cu ilin noyabrın 23-dəki sazişi birtərəfli şəkildə Ermənistan tərəfi pozur. Söhbət ondan gedirdi ki, hər iki tərəf qoşunları Zəngəzurdan çıxarsın. İngilislərin burada rolu

var idi. Bizim qoşunlar çıxarılır, amma Erməni Ararat Respublikasının nizami qoşunları kütləvi qətləmlər törətdilər Zəngəzurdə. 1919-cu ilin dekabrında gələn teleqramlarda Zəngəzur üçün yazırdılar ki, “Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun”. Ümumiyyətlə, “Azərbaycan” qəzetində yazılar belə başlıqla gedirdi: “İrəvandan başlayaraq müsəlmanlar məhv olur”. Teleqramlar bu vəziyyətdə idi. 1919-cu ilin əvvəllərinə qədər Ermənistan Respublikası konkret olaraq Qarabağla bağlı bəyanat ilə çıxış etmir dövlət səviyyəsində. Andronik, başqa qüvvələr isə dağıdıcı hərəkətlərini davam etdirirdi.

Fuad Babayev: Mənim üçün çox maraqlıdır, 1918 və 1988-ci illər arasında hansı paralellər var? Hansı taktiki ardıcılıqdan istifadə edirdilər və bu kampaniyalar arasında oxşarlıq nədədir? Ermənilik 1918-də və ermənilik 1988-də...

Boran Əziz: Əvvəla deyim ki 1918-ci ildə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası qısa bir müddət ərzində, yol, maşın probleminə rəğmən bir iş görüb, materialları topladı. Bu sənədlərin hər birində imza və Fövqəladə Tədqiqat Komissiyasının möhürü var. Təəssüf ki, 1980-ci illərin ikinci yarısının sonundan başımıza gələn hadisələr sənədləşdirilməyib. İndiki imkanlar daxilində bu daha asan idi. Hətta o faciələri gözü ilə görən, bunu yaşayan insanların ətraflı ifadələri alınsa da, o qədər dağınıqdır ki. Operatorlardan tutmuş istintaq aparən adamlara qədər böyük bir dəstə yaradılmalıdır ki, bunların sənədləri toplansın. Belə olacağı təqdirdə gələcəkdə bu hadisələri təhrif etmək mümkün olmayacaq.

Fuad Babayev: Amma oxşarlıqlar var hər halda. Taktiki və strateji məsələlərin bir-birini əvəz etməsində.

Firdovsiyyə Əhmədova: Oxşarlıqlar var. Bu paralelliklər var ki, onları diqqətlə tədqiq edib nəzərə alsaq ermənilərin hansı situasiyada hansı taktikanı seçə biləcəkləri, hansı metoddan

istifadə edəcəklərini proqnozlaşdırmaq olar. Çünki bir əsr bu ənənədən onlar istifadə ediblər. Ermənilərin törətdikləri qırğınların miqyası, amansızlığı, metodları bunlar eyni ilə əsrin əvvəlində də, sonunda da təkrar olunub. Və yaxud da ermənilərin hər hansı bir tarixi fürsətdə davranışları, bayram, yaxud hansısa bir hadisə ilə bağlı azərbaycanlıların başlarının ən qarışıq vaxtında hücum taktikası seçmələri, gizlin qara işlərini görmələri ənənəvi bir haldır, dəyişməzdir. Və son dərəcə amansızlığı ilə diqqəti cəlb edir. Ermənilərin hər hansı bir bağladığı sazişə və yaxud şifahi razılaşmaya əməl edəcəkləri həmişə sual altında olub. Bunun tarixçəsini biz görmüşük ən azından Cümhuriyyət dövründə və sonrakı dövrlərdə. Ermənilərin ərazi iddialarından indiki danışıqlar prosesində də birdəfəlik əl çəkəcəklərini güman etmək sadələşmədir. Yenə də real siyasi şərtlər, geosiyasi təzyiqlər və s. daxilində hər hansı bir kompromisə gedəcəklərsə buna da müvəqqəti xarakterli baxmaq lazımdır, çünki bir əsrlik tarix bunu bizə göstərib.

Hazırladı: Gündüz Nəsimov, 1905.az
28.05.2017

**Natiq Məmmədzadə: “Cümhuriyyət xadimləri
etatist idilər.”**

“... Nazirlərin partiya mənsubiyyətindən asılı olaraq hökumətin iqtisadi kursu da müəyyən dəyişikliklərə məruz qalırdı. Əlbəttə, hökumət sağçı və ya sol yönümlü ola bilər, yaxud mərkəzçi mövqedə dayanar, amma 23 ay ərzində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi kursunu səciyyələndirən əsas cəhət ondan ibarət idi ki, hökumət kabinetləri iqtisadiyyat üzərində dövlət nəzarətinin tətbiq edilməsinin tərəfdarı idi...”

Suallarımızı AMEA-nın Tarix İnstitutunun şöbə müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Natiq Məmmədzadə cavablandırdı.

– Natiq müəllim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin apardığı iqtisadi siyasətin mahiyyəti nədən ibarət idi?

– Əslində bu dərin, geniş bir sualdır. Bu sualı cavablandırmaq üçün ilk növbədə Cümhuriyyətin elan olunduğu dövrdəki siyasi-iqtisadi şəraitə nəzər salmaq lazımdır. Birinci Dünya müharibəsi yekunlaşmaqda idi, Rusiyada böyük siyasi-inqilabi sarsıntılar baş verirdi, üstəlik Azərbaycanın özü erməni təcavüzünə məruz qalmışdı, soyqırımlar bu dövrdə baş vermişdi. Cümhuriyyəti elan edənlər həqiqətən belə taleyüklü bir məqamda tarixi addım atdılar. Bu addımın çətinliyini dərk etmək üçün bircə fakt göstərmək kifayətdir: cümhuriyyət başqa bir ölkənin ərazisində, Tiflisdə bəyan olunmuşdu. Bakı düşmən Bakı Sovetinin əlində olduğundan, Gəncə müvəqqəti paytaxt elan edildi. İqtisadi məsələ təbii ki, dövlət yarandığı gündən onun mövcudluğunun, fəaliyyətinin özəyi, fundamentidir. Bu baxımdan iqtisadiyyatı düzgün istiqamətdə inkişaf etdirmək lazım idi. Cümhuriyyətin yarandığı dövrdə, 1918-ci ilin mayı-iyununda vəziyyət elə idi ki, iqtisadiyyat dağılmışdı. Bir mühüm məsələni də son vaxtlar bəzi alimlərimiz danır, ondan yan keçir, amma bu faktdır ki, həmin dövrdə çox dərin sosial münaqişələr cərəyan edirdi. İnqilabi vəziyyət, oktyabr çevrilişi, sosialist hərəkatı boş yerdən yaranmamışdı. Həqiqətən də fəhlələrlə sahibkarlar arasında ciddi bir münaqişə mövcud idi. Cümhuriyyət xadimləri dövləti elan etdikdən, hökuməti yaratdıqdan sonra

ümdə məsələlərdən biri də mövcud olan bu problemlərin həll olunması idi. Sosial-iqtisadi kontekstdən yanaşsaq, fəhlə məsələsi, torpaq məsələsinin həlli, ticarəti inkişaf etdirmək sahələrində qanunverici bazanın yaradılması və icrası vəzifəsi hökumət qarşısında dururdu. Ümumiyyətlə, ilk gündən cümhuriyyətin iqtisadi kursu bir dilemma qarşısında idi: hansı kurs seçilməlidir – liberal siyasət, yoxsa sosial yönümlü siyasət? Bu məsələ ətrafında həm mətbuatda, həm də hökumət dairələrində çox geniş mübahisələr gedirdi. Həmin məsələnin hökumətin konkret siyasi fəaliyyətində əks olunması isə ilk növbədə onun partiya simasından, siyasi mənsubiyyətindən asılı idi.

– Məlumdur ki, Cümhuriyyət dövründə beş hökumət fəaliyyət göstərüb. Bu hökumətlərin iqtisadi siyasətini necə xarakterizə etmək olardı?

– Birinci hökumət iyun böhranı ilə bağlı tez dağıldı, demək olar ki, fəaliyyət göstərmədi. Fətəli Xan Xoyskinin başçılıq etdiyi ikinci hökumət sırf sağçı hökumət idi. Yəni daha çox sahibkarların, iri kapitalın mövqeyini, onların mənafeyini güdürdü. Hökumətin strukturunda Əmək Nazirliyinin olmaması, Zaqafqaziya Seymi tərəfindən sosialist xarakteri daşıyan aqrar qanunun qüvvədə qalmasının Azərbaycan ərazisində qadağan edilməsi, Bakı Soveti tərəfindən neft sənayesinin milliləşdirilməsinin ləğvi də bunu sübut edir. 1918-ci ilin dekabrında parlamentin fəaliyyətə başlamasından sonra yaradılmış və Fətəli Xan Xoyskinin başçılıq etdiyi üçüncü hökumət isə sol mərkəzçi mövqedə dururdu. Təsadüfi deyil ki, bu hökumətin tərkibindəki ən görkəmli simalardan biri əmək naziri Aslan bəy Səfərkürdski idi. Bu sol-mərkəzçi koalisiya 1919-cu ilin sonlarına qədər fəaliyyət göstərdi. Yəni 1919-cu ilin aprelində işə başlayan Nəsib bəy Yusifbəylinin başçılıq et-

diyi dördüncü hökumət də mahiyyət baxımından sol-mərkəzçi koalisiya idi. 1919-cu ilin sonlarında isə Nəsim bəy Yusifbəylinin sədrliyi ilə artıq geniş koalisiya yaradıldı. Demək istəyirəm ki, nazirlərin partiya mənsubiyyətindən asılı olaraq hökumətin iqtisadi kursu da müəyyən dəyişikliklərə məruz qalırdı. Əlbəttə, hökumət sağçı və ya sol yönümlü ola bilər, yaxud mərkəzçi mövqedə dayanar, amma 23 ay ərzində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi kursunu səciyyələndirən əsas cəhət ondan ibarət idi ki, hökumət kabinetləri iqtisadiyyat üzərində dövlət nəzarətinin tətbiq edilməsinin tərəfdarı idi. Bizim indi düşündüyümüz liberal siyasət fikirlərindən uzaq idi, etatist bir mövqedə dururdu. Ümumiyyətlə, Cümhuriyyətin qarşısında belə bir məsələ dururdu – etatist siyasət kapitalist dövlət inhisarı kontekstində qurulmalıdır, yoxsa sosialist nəzəriyyəsinin reallaşdırılması istiqamətində formalaşdırılmalıdır. Cümhuriyyət xadimləri etatist idilər. Və bu səbəbdən də onlarla iri sahibkarlar arasında qarşıdurma mövcud idi. Cümhuriyyətin faciəsi ondan ibarət idi ki, dövlət siyasəti həm solçu qüvvələr tərəfindən, həm də sahibkarlar, iri kapital tərəfindən qəbul edilmirdi. Cümhuriyyət hökuməti isə çalışırdı ki, hər iki tərəfin maraqlarını, həm solda, həm də sağ tərəfdə olanların maraqlarını ifadə etsin, birləşdirsın, barışdırsın.

– **Hökumət neft faktorundan da istifadə edə bilirdimi?**

– Ümumiyyətlə, neft çox qəliz məsələdir.

– **Bəlkə elə ona görə iri kapitalla hökumət arasında bir ziddiyyət var idi?**

– O da var. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, əvvəl neft məsələsi demək olar ki, türklərin nəzarəti altında idi, sonradan isə ingilislərin nəzarəti altında oldu. 1919-cu ilin avqustunda ingilis qoşunları artıq buradan çıxdı. Yalnız bundan

*Azərbaycan Cümhuriyyətinin tanınması
şərəfinə hökumət və parlament üzvlərinin
xatirə fotosəkli. Yanvar, 1920-ci il*

sonra Cümhuriyyət müstəqil olaraq bu siyasəti apara bilərdi və təbii ki, aparmağa çalışırdı. Ancaq məlum hadisələr, artıq 1920-ci ilin əvvəllərindən şimal təhlükəsi üzündən ağır vəziyyət yaranmışdı. İndi bəzən deyirlər ki, Cümhuriyyət tutaq ki, aqrar məsələni həll və başqa məsələləri həll etmədi. Amma cəmi 23 ay ərzində bütün bu məsələləri həll etmək mümkün deyildi. Buna baxmayaraq, belə bir qısa dövr ərzində həqiqətən tarixi nailiyyətlər əldə olunmuşdu. Müstəqil maliyyə sisteminin formalaşdırılması, dövlət bankının yaradılması, dövlət quruculuğunun özü, həmin bu nazirliklərin yaradılması, görkəmli siyasi xadimlərin bu istiqamətdə konkret addımları, sosial sahədə, ticarət sahəsində həyata keçirilən tədbirlər – bütün bunlar mühüm nailiyyətlər idi.

– Yeni pul nə vaxt tədavülə buraxıldı?

– Aydın məsələdir ki, Cümhuriyyətin ərazisində bir neçə valyuta, pul mübadilədə idi. Hətta çar dövründən qalan pullar, müvəqqəti hökumətin buraxdığı pullar, Zaqafqaziya Seyminin bonları, hətta Bakı Soveti dövründə Bakı şəhər özünüidarə orqanı tərəfindən buraxılan pullar – bonlar tədavüldə idi. Sonra isə əsas valyuta Cümhuriyyət tərəfindən buraxılan Bakı bonları oldu. Milli valyutanın tədavülə buraxılması planlaşdırılırdı. Artıq 1919-cu ilin sonlarından adını belə qoymuşdular -Azərbaycanın dövlət pul nişanları. Amma faktiki olaraq bunlar həmin o Bakı bonları idi. 1920-ci ilin aprelində maliyyə naziri Rəşid bəy Qaplanov qərar qəbul etdi ki, neftin alqı-satışı yalnız Azərbaycan pulları ilə aparılsın və Zaqafqaziya bonlarından tam şəkildə imtina olunsun. Lakin XI Qızıl Ordunun işğalı nəticəsində bu məsələni, eləcə də iqtisadi siyasətlə bağlı bir çox başqa məsələləri reallaşdırmaq mümkün olmadı.

– Nətiq müəllim, hökumət kabinetində tez-tez böhranla-

İndi bəzən deyirlər ki, Cümhuriyyət tutaq ki, aqrar məsələni həll və başqa məsələləri həll etmədi. Amma cəmi 23 ay ərzində bütün bu məsələləri həll etmək mümkün deyildi. Buna baxmayaraq, belə bir qısa dövr ərzində həqiqətən tarixi nailiyyətlər əldə olunmuşdu. Müstəqil maliyyə sisteminin formalaşdırılması, dövlət bankının yaradılması, dövlət quruculuğunun özü, həmin bu nazirliklərin yaradılması, görkəmli siyasi xadimlərin bu istiqamətdə konkret addımları, sosial sahədə, ticarət sahəsində həyata keçirilən tədbirlər – bütün bunlar mühüm nailiyyətlər idi.

rın baş verməsi iqtisadi səbəblərdən irəli gəlirdi, yoxsa siyasi səbəblərdən?

– Həm iqtisadi, həm də siyasi səbəblərdən. Amma elə böhranlar var idi ki, daha çox iqtisadi məsələlərin təsiri ilə baş verirdi. 1919-cu ilin fevral böhranı bunlardandır. “İttihad” partiyası parlamentdə qəti şəkildə məsələni elə qoymuşdu ki, hökumət xalqa qarşı

iqtisadi siyasət yürüdü, sahibkarları müdafiə edir. Fətəli Xan Xoyski maraqları birləşdirməyin, barışıq yolunun mümkünsüzlüyünü gördüyündən, 1919-cu ilin fevralında istefa vermişdi. Konkret həmin böhran ilk növbədə iqtisadi vəziyyətlə, sosial münaqişənin artması ilə bağlı idi.

– “Müsavat” partiyasının özünün iqtisadi proqramı var idimi?

– Əlbəttə var idi və mən deyərdim ki, bu proqram daha çox sosialist yönümlü bir proqram idi. Heç də təsadüf deyil ki, 1917-ci ildə “Müsavat” partiyası sosialist partiyaları ilə çox fəal şəkildə əməkdaşlıq edirdi. Çünki “Müsavat” partiyası da sosialist partiyaları kimi tələb edirdi ki, səkkiz saatlıq iş günü tətbiq olunsun, istehsalatda fəhlə nəzarəti tətbiq

edilsin, torpaqlar kəndlilərə paylanılsın. Amma “Müsavat”ın içində bir neçə qanad var idi: sağçı, mərkəzçi və solçu qanad. Aqrar məsələ nəyə görə həll olunmadı? Ona görə ki, sahibkarlar və onların maraqlarını ifadə edən siyasi qüvvələr tələb edirdilər ki, bu torpaqların bir qismi elə sahibkarların əlində qalsın və ya onların əllərindən alınması müqabilində sahibkarlara kompensasiya ödənilsin. Halbuki, başqa layihələr də var idi. Məsələn, sosialist Səməd bəy Ağamalıının başçılıq etdiyi parlament komissiyasının layihəsi, 1919-cu ilin ikinci yarısında əkinçilik naziri, “Əhrar” partiyasının nümayəndəsi Aslan bəy Qardaşovun hazırladığı aqrar layihə nəzərdə tuturdu ki, dövlət torpaq fondu yaradılsın və bütün torpaq onun nəzarəti altında olsun. Başqa sözlə desək, bütün torpaqlar dövlətin ixtiyarına keçsin. Mübahisə doğuran əsas məsələ ondan ibarət idi ki, sahibkarların əlindən torpaq alınsa, sonra onlara pul, kompensasiya ödənilsin, ya yox. Bu problemin aradan qaldırılmaması, onunla bağlı çox kəskin, qızgın siyasi mübahisələr nəticəsində aqrar məsələnin həllini reallaşdırmaq mümkün olmadı.

– Ümumiyyətlə, neçə partiya təmsil olunmuşdu parlamentdə?

– Əslində nəzərə alınmışdı ki, parlament 120 nəfərdən ibarət idi. Amma de-fakto parlamentin iclaslarında 120 nəfərin hamısı müntəzəm olaraq iştirak etmirdi. Hətta parlament yaradılandan sonra 1919-cu ilin əvvəllərində 79 nəfər iştirak edirdi. Parlamentdə “Müsavat” partiyası, onlarla müttəfiq olan bitərəf demokratlar qrupu, sağçı mövqedən çıxış edən, daha çox klerikal əhval-ruhiyyəli insanların, qrupların maraqlarını ifadə etməyə çalışan “İttihad” partiyası təmsil olunmuşdu. Bunlardan əlavə, Sosialist Bloku çox güclü bir qüvvə idi. Bu bloka Sosial-Demokrat və “Hümmət” partiyalarının üzvlə-

ri daxil idi. 1919-cu ildə “Əhrar” partiyası ölkənin partiya sisteminə qoşuldu. “Əhrar” partiyası öz proqramına görə daha çox “Müsavat” partiyasına yaxın idi. Əhrarçılar sosializmin və liberalizmin ideyalarını öz proqramında birləşdirməyə çalışırdılar. Milli azlıqlar Slavyan-Rus İttifaqı, Milli azlıqlar, Erməni və “Daşnaksütyun” fraksiyalarında cəmləşmişdilər. Çox paradoksal bir məsələ ondan ibarətdir ki, Cümhuriyyətin bu siyasi partiyalar məkanında, partiya sistemində həm sistemli siyasi qüvvələr, həm də qeyri-sistemli, yəni Cümhuriyyətin mövcudluğunu, müstəqilliyini tanımayan siyasi qüvvələr fəaliyyət göstərirdi. Tutaq ki, ümumrusiya siyasi partiyalarının Azərbaycan şöbələri, məsələn, sosial-inqilabçılar - eserlər və ya parlamentdə təmsil olunan vahid, bölünməz Rusiya ideyasını ifadə edən Slavyan-Rus Cəmiyyəti. Yəni bu qeyri-sistemli qüvvələr yalnız bolşeviklərdən ibarət deyildi. Hər halda Azərbaycan Cümhuriyyəti o qədər demokratik dövlət idi ki, hətta onu tanımayan siyasi qüvvələrin də dövlətin fəaliyyətində iştirakını təmin etməyə çalışırdı.

Gündüz Nəsimov

1905.az

18.02.2018

Elçin İbrahimov: “1918-ci il iyun ayının 21-də verilən ilk qərar bütün bəyannamələrin, protokolların doğma dildə, milli dildə çapı ilə bağlı idi”

“...Cümhuriyyət elan olunandan heç bir ay keçməmiş, yəni 1918-ci il iyun ayının 21-də verilən ilk qərar bütün bəyannamələrin, protokolların Dövləti lisan türk dilində yəni doğma dildə, milli dildə çapı ilə bağlı idi. Cümhuriyyətin dil siyasətinin kökü ondan başlayıb...”

Müsahibimiz filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, türkoloq Elçin İbrahimovdur.

– Elçin müəllim, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: dil məsələləri” kitabı hansı zərurətdən yarandı? Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində bu mövzu kompleks şəkildə tədqiq edilib?

– Əlbəttə, Cümhuriyyət dövrünün dil məsələləri böyük alimlərimiz tərəfindən araşdırılıb. Azərbaycan dilçilik elminin sütunlarından olan akademik Ağamusa Axundov AXC dil məsələlərini əsərlərində tədqiqata cəlb edib. Biz də kitabımızda bizdən əvvəl aparılan bütün araşdırmalara istinad etmişik. Amma Azərbaycan dilçiliyində, Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dil məsələləri adlı bir kitab çap olunmayıb. Bizim kitabın yaranma zərurəti də məhz Cümhuriyyətdən əvvəl, Cümhuriyyət dönəmində və ondan sonrakı dövrdə istifadə olunan dili, dil situasiyasını, dil proseslərini, Məclisi-Məbusanın (parlament – red.) dilini Azərbaycan oxucusuna çatdırmaq idi. Yəni bu məsələlər Azərbaycan tarixşünaslığında, Azərbaycan dilçiliyində zaman-zaman araşdırılıb, amma kompleks kitab şəklində onu ilk dəfə tədqiqata biz cəlb etmişik. Həmçinin bu il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət səviyyəsində yüz illiyinin keçirilməsi ilə bağlı iki böyük sərəncam oldu. Sərəncamların biri Cümhuriyyətin yüz illiyinin keçirilməsi ilə, digəri isə bu ilin Azərbaycanda Cümhuriyyət ili elan olunması ilə bağlı idi. Bundan sonra ölkədə bir çox işlər görüldü. Amma bu kitabı hələ 2008-ci ildə Cümhuriyyətin 90 illiyi ilə bağlı yazmaq düşündürdüm. Mənim dissertasiyam türkdilli xalqların ortaq dil məsələlərinə həsr olunub. O

Bütün bəyannamələrin, kargüzarlığın, protokolların hamısının milli dildə yaradılması məsələsi, daha doğrusu milli dildə qəzetdə çap olunması heç də asan məsələ deyildi və həmin dövr üçün çox müterəqqi bir addım idi. Hökumətin bu qərarı deklarativ xarakter daşıyırdı. Dövlət idarələrində milli dili bilən kadrlar yox idi, həmin dövrdə rus dili işləndiyinə görə orada çalışan şəxslər üçün hökumət dil kursları təşkil edir. Məhz bunları aradan qaldırmaq üçün hökumət yeni bir qərar qəbul edir. Bütçəsi olmadığı halda insanların şəxsi ianələri hesabına bu kursların təşkili üçün 351 min manat pul ayırır.

vaxt Milli Arxiv İdarəsində araşdırma aparanda əlimə Azərbaycan Demokratik Respublikasının fondu keçdi. Həmin fondada işləyən zaman bu sənədlərin bəzisi ilə tanış oldum. O zaman bu sənədlərin çoxu heç mətbuatda da yox idi. Düşündük ki, bu sənədlər yüz illiklə bağlı Cümhuriyyətə töhfə olar və biz bunu

dəyərli bir araşdırma kitabı kimi ərsəyə gətirərik.

– **Elçin müəllim, Cümhuriyyət dövrünün dil siyasəti özündə nələri ehtiva edir?**

– Bir maraqlı məsələyə diqqət çəkmək istərdim. Diqqət etsək görərik ki, Cümhuriyyət elan olunandan heç bir ay keçməmiş, yəni 1918-ci il iyun ayının 21-də verilən ilk qərar bütün bəyannamələrin, protokolların Dövləti lisan türk dilində yəni doğma dildə, milli dildə çapı ilə bağlı idi. Cümhuriyyətin dil siyasətinin kökü ondan başlayıb. Biz bilirik ki, həmin dövrdə rus dili çox geniş şəkildə istifadə olunurdu. Amma bütün bəyannamələrin, kargüzarlığın, protokolların hamısının milli dildə yaradılması məsələsi, daha doğrusu, milli dildə qəzetdə

çap olunması heç də asan məsələ deyildi və həmin dövr üçün çox mütərəqqi bir addım idi. Hökumətin bu qərarı deklarativ xarakter daşıyırdı. Dövlət idarələrində milli dili bilən kadrlar yox idi, həmin dövrdə rus dili işləndiyinə görə orada çalışan şəxslər üçün hökumət dil kursları təşkil edir. Məhz bunları aradan qaldırmaq üçün hökumət yeni bir qərar qəbul edir. Büdcəsi olmadığı halda insanların şəxsi ianələri hesabına bu kursların təşkili üçün 351 min manat pul ayırır. Dövlətin fəaliyyət sahələrində Azərbaycan milli dil siyasətini tətbiq etmək üçün ödənişsiz kurslar təşkil edir.

– Bəs dövlət dilinin adı ilə bağlı qərar necə qəbul edildi? Cümhuriyyət qurucuları arasında dövlət dili, kargüzarlıq işlərinin aparılması kimi məsələlərdə fikir ayrılığı mövcud olub?

– Əslində bu çox maraqlı və aktual sualdır. Bu kitabı hazırlayanda Cümhuriyyət dövrünün arxiv materiallarının stenoqrafik hesabatına da baxdım.

– Söhbət Bakıda olan arxivlərdən gedir?

– Bəli, Milli Arxiv İdarəsində və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində tədqiqat aparılıb. Cümhuriyyətlə bağlı ensiklopediyalar, stenoqramlar, parlament sənədləri, böyük alim Şirməmməd Hüseynovun “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər kitabı incələnib. Dediğiniz konkret məsələ ilə bağlı hər hansı bir fikir ayrılığına rast gəlməmişəm. Bəlkə də onların şəxsi xatirə və yazılarında belə bir fikir ayrılığı ilə bağlı məqam ola bilər. Amma mən konkret olaraq Dövləti lisanı türkün qəbul olunması məsələsində fikir ayrılığına heç bir yerdə rast gəlmədim. Amma dilimizin türk dili adlandırılmasının düzgün olmamasını bir çox alimlərlə mübahisəmizdə əsaslandırmışam. Ona görə düzgün deyil ki, bizim dilimiz onsuz da

türk dilidir. Fərz edək ki, dövlət dilimiz Azərbaycan dili deyil, türk dili adlanır və biz Türkiyə türkcəsindən türk dilinə tibbi terminlər lüğəti hazırlayırıq. Bu kənardan necə səslənir? Məlumdur ki, bütün türk dünyasının (oğuz qrupu, qıpçaq qrupu, qarluq qrupu və s. – E.İ.) istifadə etdiyi böyük bir türk dili ailəsi var və bunu türk dili adlandırırıq. O türk dilini ölkəmizdəki dilimizə şamil etməyimiz düzgün deyil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyəti müddətində Parlamentin 270 iclası olub. Parlamentdə 270 qanun layihəsinə baxılıb. Bilirsiniz ki, orada müxtəlif partiya və fraksiyalar (hakim Musavat, Əhrrar, Daşnaksütyun, sosialistlər, bitərflər və s. – E.İ.) təmsil olunurdu. Bir çox məsələlərdə ciddi fikir ayrılıqları yaranıb, iclaslar yarımçıq buraxılıb, hətta bir-birilərinə qarşı təhqirlər də olub. Amma parlamentdə 3 məsələdə – ordunun yaradılması, dil məsələsi, bir də Bakı Darülfünunun (Bakı Universiteti – E.İ.) açılması məsələsində heç bir fikir ayrılığı olmayıb. Hər üçündə Parlamentin bütün üzvləri yekdil qərarla olublar. Cümhuriyyət dövrünün daxili işlər naziri olmuş Behbud bəy Cavanşir “Azərbaycan” qəzetində (1919, fevral, 12-ci say – E.İ.) dərc edilmiş müsahibəsində deyir ki, biz zamanla dövlətdə ən yüksək səviyyədə işləyən və milli dilimizi bilməyən kadrları aşağı vəzifələrə çəkməliyik. Çünki milli dili bilmədən dövlətin yuxarı vəzifəsində çalışmaq düzgün deyil. Bundan başqa müdafiə nazirimiz Səməd bəy Mehmandarovun hərbi rütbələrin, hərbi geyimlər üzərində olan adların və hərbi komandaların hamısının milli dildə olması ilə bağlı qərarı var.

– Aydınadır. Elçin müəllim, 1918-ci il 27 iyun tarixli Dövlət dili haqqında qərarla dövlət işlərində türk dili ilə yanaşı rus dilinin tətbiqinə icazə verilməsi nə ilə bağlı idi? Bu icazə Parlamentdə də şamil edilmişdi?

– Bəli, şamil edilirdi. Ancaq müəyyən müddətə qədər, yəni milli dili bilən kadrların yetişməyinə qədər müsadə edilirdi. Müsahibənin əvvəlində qeyd etdik ki, hökumətin yaranmasından düz bir ay sonra qəbul olunan qərarla göstərilir ki, dövlət idarələrində Dövləti lisan türklə bağlı həm də rus dilinin istifadəsinə müsaidə edilsin.

– Bu icazənin nə vaxta qədər verilməsi qərarla öz əksini tapır?

– Bəli, göstərilir. Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan olunduğu qərardan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir “Azərbaycan” qəzetinə verdiyi müsahibədə dövlətin dil siyasətinin əsaslarını bu cür şərh etmişdi: “Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar”.

Mən kiçik haşiyə çıxmaq istəyirəm. Hökuməti quranların Cümhuriyyətlə bağlı böyük düşüncələri var idi. Xaricə oxumağa tələbə göndərən hökumət milli kadrların ən yüksək səviyyədə yetişməsi üçün böyük planlar qururdu. Amma cəmi 23 ay mövcud olacaqlarını düşünmürdülər. 27 iyun qərarından irəli gələn məsələlərə diqqət çəkmək istəyirəm. Məktəblərin milliləşdirilməsi, milli dərsliklərin çapı və rayon kitabxanalarına göndərilməsi üçün büdcəsi zəif olan Cümhuriyyət hökuməti bir milyon manat vəsit ayırmışdı. Yəni demək istədiyim odur ki, Cümhuriyyətin dillə bağlı olan qərarından irəli gələn məsələlər kəskin idi. Konkret desək parlamentdə rus dilində çıxışlar olub. Parlamentin arxiv sənədlərində göstərilir

ki, hər kəs burada milli dildə çıxış etməlidir. Amma buna baxmayaraq dediyimiz kimi o qısa zaman içərisində dili öyrənmək elə də asan məsələ olmadığına görə qeyri millətlərdən olanlara rus dilində çıxışa icazə verilirdi. Məsələn, parlamentdə Vinqradov (Slavyan-rus cəmiyyətinin parlamentdə təmsil olunan nümayəndəsi – red.) çıxışını rus dilində edirdi. Amma stenoqrafik hesabatlarda bunların hamısının çıxışının qarşısında mötərizədə rusca sözü yazılırdı. Yəni rus dilində çıxış edib.

– **Azərbaycan dilində tərcüməsi də verilirdi?**

– Yox tərcüməsi verilmirdi. Onun rusca çıxışı sənədlərdə yoxdur.

– **Rusca olduğu üçün sənədlərə düşməyib?**

– Ola bilsin başqa sənədlərə düşüb. Amma bizim baxdığımız materialların içərisində biz onların çıxışlarına rast gəlmədik. Cümhuriyyət dövrünün dil məsələlərindən danışanda mən xüsusi olaraq əlifba ilə bağlı olan bir məsələni vurğulamaq istəyirəm. Cümhuriyyətin dil məsələlərinin özəyini əlifba məsələsi təşkil edirdi. Əlifba məsələsi Cümhuriyyət hökumətində çox ciddi şəkildə müzakirə olunur. Hətta mətbuatda bununla bağlı Həsən bəy Ağayev, Fərhad Ağazadə çox kəskin çıxış edirlər. Bu vəziyyətin daha da kəskinliyini görən hökumət əlifbayla bağlı komissiya yaratmaq haqqında qərar qəbul edir. Maarif nazirliyində, Xudadad bəy Məlik-Aslanova göstəriş verilir ki, komissiya yaradılsın və komissiyada əlifba layihələrinə baxılsın. Komissiyaya 3 əlifba layihəsi təqdim olunur. Komissiya Abdulla bəy Əfəndizadənin “Son türk əlifbası” adı verilən əlifba layihəsini bəyənir. Bu əlifba layihəsinin “Son türk əlifbası” adı ilə çap olunmasına hökumət icazə verir. Bu məsələlər 1919-cu ilin fevral ayında olub. Amma təəssüflər olsun ki, layihənin icrasına hazırlıq prosesi, hazırlıq məsələ-

sində olan müəyyən gecikmələr və Cümhuriyyətin süqutu ilə bu məsələ öz həllini tapmadı. Yəni məsələ layihə olaraq qaldı. Kitabımızda Abdulla bəy Əfəndizadə layihəsini olduğu kimi vermişik. Cümhuriyyət dövründə

Hazırda istifadə etdiyimiz latın əlifbası məhz Cümhuriyyət dövründə hazırlanan əlifbanın əsasında yaradılıb.

qəbul olunan bir çox qərarlar sonrakı mərhələdə də öz təsirini göstərdi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda ən qızğın, ən ciddi mübahisə və müzakirə olunan məsələlərdən biri də əlifba məsələsi oldu. Qurultayın ən ciddi dörd iclası da əlifba məsələsinə həsr edilib. Sonda səhv etmirəmsə, 126 və ya 127 səslə türklər üçün “Birləşdirilmiş türk əlifbası” adlanan ortaq bir əlifba qəbul olunur. Bu əlifbanı biz Cümhuriyyət dövründə Abdulla bəy Əfəndizadənin hazırladığı əlifba ilə müqayisə etsək, onların eyni olduğu qənaətinə gələrik. Başqa bir maraqlı məsələ odur ki, bu əlifba türk dünyasında 1928-ci ildən 1939-cu ilə qədər 11 il istifadə olunub. Türk dünyasında 11 il istifadə olunan əlifbanın əsası məhz Cümhuriyyət dövründə Abdulla bəy Əfəndizadə tərəfindən hazırlanıb.

– Həmin dövrdəki latın əlifbası ilə indi istifadə etdiyimiz əlifba identikdirmi?

– Altı hərf fərqi var idi. Bugünkü əlifba ilə müqayisə edəndə görürük ki, x, ə, g, k hərfləri fərqli idi, sağır nun (ñ) məsələsi var idi. Onu da qeyd edim ki, sağır nun bizim əlifbamızda 1956-cı ilə qədər olub. Hazırda istifadə etdiyimiz latın əlifbası məhz Cümhuriyyət dövründə hazırlanan əlifbanın əsasında yaradılıb.

– Bu kitabla bağlı bizim toxunmadığımız hansı məsələlərə siz özünüz aydınlıq gətirmək istərdiniz?

– Bu kitabda Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Fətəli xan Xoy-

skinin, Əliheydər Qarayevin, Əhmədbəy Ağaoğlunun, Səməd bəy Mehmandarovun parlamentdəki bəzi çıxışları yer alıb. Nəşrdə oxucuya Məmməd Əmin Rəsulzadənin Bakı Universitetinin açılması ilə bağlı çıxışı, Fətəli xan Xoyskinin, Səməd bəy Mehmandarovun, Əlimərdan bəy Topçubaşovun hərblə, tibblə, xaricə göndərilən tələbələrə bağlı çıxışları təqdim olunaraq təhlil olunur. Cümhuriyyətin təhsil, tədris, dil və əlifba ilə bağlı qəbul olunan qərarları orijinal şəkildə kitabda oxucularımıza çatdırılır. Dövrün dil mənzərəsinə, dil situasiyasına səyahət olunur. Stenoqrafik hesabatlarla, çıxışlara baxanda biz həmin dövrdəki ziyalılarımızın dilinə, ləhcəsinə Osmanlıcının təsir etdiyini də görə bilirik. Bu da təbii ki, dövrün tələbi idi. Çünki həmin dövrdə əksər ziyalılarımız Osmanlıda təhsil almışdı. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə bağlı tədqiqat aparan Əbdüləzəl Dəmirçizadə və başqa alimlərimizin də qeyd etdiyi kimi Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan dili ilk qanuni əsasını tapdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü zamanca kiçik olsa da, xalqımızın çoxəsrlik tarixində bütöv bir dövr təşkil edir. İki ilin xüsusi bir dövr kimi qeyd olunması, əsrlərdən ibarət olan dövrlər silsiləsində ona ayrıca yer verilməsi zahirən qeyri-adi görünsə də, təsadüfi deyil; xalqımızın ictimai, siyasi, mədəni həyatındakı bu bənzərsiz dövrün oynadığı rolla, gördüyü və görmək istədiyi işlərin yüz illərin görə bilmədiyi işlərə bərabər olması ilə bağlıdır. O, nəinki xalqımızın, ümumən qoca şərqin tarixinə daxil olmuş ilk demokratik respublika, Azərbaycan Milli Şurasının elan etdiyi ilk parlamentli respublika olmuşdur. 23 aylıq müddət ərzində görülən işlər hökumətin hansı şəkildə və necə həssaslıqla çalışmasından birbaşa xəbər verir. Əsası və təməli əsrin əvvəllində – 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümunəsində qoyulan böyük “azərbaycançılıq” ideyası öz tarixi,

qanunauyğun varisini çağdaş, suveren, demokratik Azərbaycan Respublikasının təmsalında tapmışdır. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısamüddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə etmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır.

Təmkın Məmmədli, 1905.az
23.10.2018

**Ziyad Əmrahov: “1918-ci ilin dekabr ayının 7-dən
1920-ci ilin 27 aprelinə kimi Parlamentin gündəliyinə
270-dən çox qanun layihəsi çıxarılıb.”**

“...Parlament seçkilərini keçirməyə vaxt çatmadı. Məncə bütün bunlara görə 23 ay fəaliyyət göstərən Cümhuriyyəti günahlandırmağa dəyməz. Çünki beynəlxalq güclərin bu regionda böyük təsiri olduğu dövrdə yenicə ayaq üstündə durmağa çalışan Cümhuriyyət hökumətindən həddindən artıq nəyisə gözləmək düşüncəmə görə bir az yanlış olardı...”

Müsahibimiz tarix üzrə fəlsəfə doktoru Ziyad Əmrahovdur.

– Cümhuriyyət parlamentinin tədqiq olunması barədə danışaq.

– Azərbaycan tarixşünaslığında Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti məsələsi indiyə kimi ayrıca bir tədqiqat mövzusu olmayıb. Düzdür, Cümhuriyyət tarixi araşdırılarkən, parlamentin tarixinə də bu və ya digər şəkildə toxunulub. Cümhuriyyət tarixi ilə bağlı əsərlərdə parlamentin formalaşması, parlament haqqında qanun, parlament üzvlərinin sayı kimi məsələlərə yer verilib. Amma ayrıca olaraq parlamentarizm tarixi və Cümhuriyyət parlamenti araşdırılmayıb.

– Cümhuriyyət tarixi ilə maraqlanan zaman görürük ki, həmin dövrdə seçki olmayıb. Seçki keçirilmədiyi təqdirdə Cümhuriyyət Parlamenti hansı prinsiplə formalaşdı?

– Mən sizin verdiyiniz bu suala bir az geniş cavab vermək istərdim. Cümhuriyyət parlamentinin üzvləri, parlamenti formalaşdıran Cümhuriyyət liderləri Rusiya Dövlət Dumasında böyük parlamentarizm təcrübəsi qazanmışdılar. 1905-ci il oktyabr ayının 17-də Çar Rusiyası tərəfindən verilmiş söz, mətbuat və yığıncaq azadlığı (red. – “17 oktyabr manifesti”) buna şərait yaradan amillərdən idi. Bu səlahiyyətlərdən istifadə edən həmin dövrün Azərbaycan ziyalıları Çar Rusiyasının Dövlət Dumalarında təmsil olunmaq hüququndan istifadə etdilər. Zaman-zaman Çar Rusiyasının Dövlət Dumasına etimadsızlıq göstərərək onu qovmasına rəğmən azərbaycanlı ziyalılar 4 dəfə bu qanunverici orqanda təmsil olundu. Bunların içərisində biz Əlimərdan bəy Top-

çubaşovu, İsmayıl xan Ziyadxanovu göstərə bilərik. Yəni bu ziyalılar Dövlət Dumalarında püxtələşmişdilər, zəngin parlamentarizm təcrübəsi qazanmışdılar. 1917-ci ilin fevral ayında Çar Rusiyasının devrilməsindən sonra Azərbaycanda, Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması üçün şərait yetişdi. 1917-ci ilin mart ayında Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi təsis olunur. Bir müddətdən sonra Zaqafqaziya Komitəsi Zaqafqaziya Komissarlığına çevrilir. Amma 1917-ci ilin oktyabrın 25-də bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyəti çevriliş yolu ilə ələ alması Cənubi Qafqazdan Rusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələrin orada təmsil olunma hüquqlarını sıfıra endirdi. Belə olan halda Rusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş həmin üzvlər Tiflisdə toplaşaraq Cənubi Qafqazın gələcək idarəçiliyini əllərinə almaq haqqında qərar qəbul edirlər. Artıq biz 1918-ci ilin fevral ayının 14-də Xüsusi Zaqafqaziya Komissarlığından Zaqafqaziya Seyminə keçidin əsasının qoyulduğunu görürük. Zaqafqaziya Seymində Cənubi Qafqazın o zaman müstəqil olmayan üç dövlətinin nümayəndələri fraksiya şəklində təmsil olunurdular. Burada 44 nəfər azərbaycanlıdan ibarət milli fraksiyanın çox gərgin və demək olar ki, məhsuldar fəaliyyətini görürük. Amma təəssüflər olsun ki, Zaqafqaziya Seymi daxilində vahid fikir olmadığına görə o 1918-ci ilin may ayının 26-da artıq dağılır. May ayının 26-da Gürcüstan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra Zaqafqaziya seyminin Azərbaycan türklərindən ibarət olan Müsəlman fraksiyası artıq təxirəsalınmaz qərarlar qəbul etməyə məcbur olur. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası may ayının 27-də Tiflisdə toplaşaraq özünü Azərbaycan Milli Şurası elan edir və bu zaman Müvəqqəti Milli Şuranın sədrinin seçilməsi məsələsini gizli səsvermədə müzakirə edir. Bu dövrdə Batumda Osmanlı hökuməti ilə dip-

lomatik siyasi danışıqlar aparan Məmməd Əmin Rəsulzadə yekdilliklə həmin Milli Şuranın sədri seçilir. Bir qədər sonra isə axşam iclasında Fətəli xan Xoyski icraedici orqan olan ilk Azərbaycan hökumətinin sədri seçilir. 1918-ci ilin may ayının 28-də artıq bu Milli Şura Azərbaycanın müstəqillik məsələsini qəti şəkildə ortaya qoydu və artıq Seym tərkibində fəaliyyət göstərmənin mümkünsüzlüyünü o dövrdə Seymin müsəlman fraksiyalarının üzvlərinə çatdırdı. Daha sonra Milli Şuranın 17 iyun 1918-ci il tarixli qətnaməsində Milli Şuranın buraxılması, Müəssislər Məclisinin çağırılması nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarların birincisində qeyd olunurdu ki, Müəssislər Məclisi 6 aydan gec olmayaraq çağırılmalıdır və ikinci halda Müvəqqəti Azərbaycan hökuməti iqtisadi-siyasi məsələlərdə hakimiyyəti heç kimə güzəştə gedə bilməz. Hökumət yalnız bu Müəssislər Məclisi qarşısında məsul olmalıdır. Yəni Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilməsə də Milli Şuranın 17 iyun tarixli qərarı ilə qanunverici orqana seçkilərin əsasları haqqında qanun layihəsi işlənib hazırlanmışdı.

– **Yəni hüquqi baza formalaşdırılmışdı.**

– Bəli, hüquqi baza formalaşdırılmışdı. Eləcə də 1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstiqlal Bəyannaməsində Azərbaycanın idarəçilik forması Xalq hakimiyyət formasında təsis olunurdu. Xüsusi olaraq bu maddədə gələcək Azərbaycan parlamentarizminə keçidin əsaslarını, şərtlərini biz görə bilərik.

– **Siz qeyd etdiniz ki, Milli Şura 44 nəfərdən ibarət idi. Bəs digər deputatlar hansı əsaslarla Parlamentdə təmsil olunurdu?**

– 1918-ci ilin sonlarına doğru Azərbaycandakı ictimai-siyasi hadisələrin taleyi daxili amillərlə yanaşı, daha çox xarici amillərdən asılı idi. Hökumət 1918-ci il sentyabrın 15-də ar-

*Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin
iclası. 1919-cu il*

tıq Gəncədən Bakıya köçmüşdü. Məhz bu dövrdə parlamenti formalaşdırmağa vaxt çatmadığına görə Fətəli xan Xoyski Müəssislər Məclisini formalaşdırmağı Milli Şuraya həvalə edilməsini təklif edir. 1918-ci ilin iyun ayının 17-də fəaliyyətini dayandırmış Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da Bakıda Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı altında öz fəaliyyətini yenidən bərpa edir. 1918-ci ilin noyabr ayının 16-dan-20-nə kimi Milli Şuranın üzvləri qapalı, həm də açıq iclaslar keçirirlər. Noyabr ayının 20-də Milli Şuranın növbəti iclasında isə Azərbaycan Parlamentinin formalaşdırılması haqqında qərar verilir. Noyabrın sonlarına doğru biz Məmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan və rus dillərində Azərbaycan xalqına müraciətinə rast gəlirik. Həmin müraciətdə açıq-aydın qeyd olunur ki, Milli Şura müharibə dövrünün çətinlikləri, ölkədə yaranmış vəziyyətin ağırlığını nəzərə alaraq parlamentin çağırılmasını öz üzərinə götürür. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci ilin 20 noyabr tarixli məlum qərarında artıq Parlamentin üzvlərinin sayının 120 nəfərdən ibarət olması nəzərdə tutulurdu. Belə olan halda sual yaranırdı ki, Milli Şuranın 44 nəfərlik keçmiş üzvləri 120 nəfərlik parlamenti hansı əsaslarla formalaşdırmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular? Burada birbaşa seçki sistemi yox idi. Parlament haqqında qanuna nəzər saldıqda məlum olur ki, əhalinin say baxımından parlamentdə təmsili məsələsi gündəmə gəlir. Qafqaz təqviminin məlumatlarına görə həmin dövrdə Cənubi Qafqazda iki milyon yarıma yaxın əhali yaşayırdı ki, bunun da 1 milyon 700 min nəfəri Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Beləliklə, 1 milyon 700 min Azərbaycan türkünün yaşadığı Cənub Qafqazda hər 100 min nəfərə bir deputat olmaq şərti ilə 80 yer azərbaycanlılara ayrılır. Milli Şuranın 44 nəfər üzvü yerində qalmaq şərti ilə əlavə olaraq Parlamentə azər-

baycanlılar daxil olur. Sözügedən Qafqaz təqviminin digər məlumatlarına əsasən Cənubi Qafqazda 500 minə yaxın erməninin yaşadığını görürük ki, həmin o 500 min erməni də Parlamentdə təxminən 21 yerlə təmsil olunmaq hüququ əldə edir. O dövrdə Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlara da o cümlədən – Gürcü milli komitəsindən 1, Yəhudi milli komitəsindən 1, alman nümayəndələrindən

də 1 nəfərə parlamentdə təmsil olunmaq hüququ verilirdi. Nəhayətdə Parlamentin 120 nəfərdən ibarət olduğunu biz bu qanun layihəsində görürük.

– Amma dövrü mətbuatdan məlumdur ki, parlamentin üzvlərinin 120 nəfərdən ibarət olması nəzərdə tutulsa da, o tam heyətlə fəaliyyət göstərməyib. Bəzi mənbələr iclaslara 92, bəziləri isə 96 deputatın qatıldığını qeyd edir.

– Mən bir az öncə qeyd etdim ki, 1918-ci ilin sonlarına doğru dünyada gedən siyasi proseslər Azərbaycanın daxili məsələlərinə də çox təsir edirdi. 1918-ci il oktyabr ayının 30-

1 milyon 700 min Azərbaycan türkünün yaşadığı Cənub Qafqazda hər 100 min nəfərə bir deputat olmaq şərti ilə 80 yer azərbaycanlılara ayrılır. Milli Şuranın 44 nəfər üzvü yerində qalmaq şərti ilə əlavə olaraq Parlamentə azərbaycanlılar daxil olur. Sözügedən Qafqaz təqviminin digər məlumatlarına əsasən Cənubi Qafqazda 500 minə yaxın erməninin yaşadığını görürük ki, həmin o 500 min erməni də Parlamentdə təxminən 21 yerlə təmsil olunmaq hüququ əldə edir. O dövrdə Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlara da o cümlədən – Gürcü milli komitəsindən 1, Yəhudi milli komitəsindən 1, alman nümayəndələrindən də 1 nəfərə parlamentdə təmsil olunmaq hüququ verilirdi.

da Birinci Dünya Müharibəsinin əsas iştirakçılarından olan Osmanlı İmperiyası məğlub olmuşdu. Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə artıq o Bakını tərk etməli idi. Noyabr ayının 17-də Tomsonun başçılığı ilə ingilis nümayəndələrinin Bakıya daxil olması ilə bir sıra qüvvələr Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Məsələn Erməni və Rus milli şuraları Azərbaycan parlamentinin çağrılmasına qarşı çıxış edir və bildirirdilər ki, Rusiya Federasiyasının ayrılmaz tərkib hissələridirlər. Hətta 1918-ci il noyabr ayının 18-də onlar Tomsonla bir neçə dəfə gizli şəkildə görüşərək onu inandırmışdılar ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun gələcəkdə çağrılacaq parlamenti rus və erməni milli şuralarına qarşı ayrı-seçkilik edəcək. Təbii ki, onlar da Böyük Ermənistan şüarından və yaxud böyük və ayrılmaz Rusiya ideyasından ayrılı bilmirdilər. Ona görə Azərbaycanı müstəqil şəkildə görmək istəmirdilər. Hətta Tomson özü də Fətəli xan Xoyski ilə görüşündə xüsusi olaraq qeyd edir ki, erməni və rus milli şurası ilə görüşdə ona bildiriblər ki, Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi hökuməti tanımırıqlar. Yalnız Məhəmmədhəsən Hacınski və Mirzə Əsədullayevin quracağı koalisiyalı hökumətdə təmsil oluna bilərlər. Bu təbii ki, Azərbaycan Milli Şurasının dekabr ayının 3-nə təyin olunmuş parlamentin açılışı haqqında fikirlərini sanki alt-üst edir.

Belə olan halda Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il dekabr ayının 1-də Bakıda özünün qapalı üçüncü, açıq beşinci iclasını keçirməyə məcbur olur. Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə keçirilən həmin iclasda Milli Şura bu məsələləri olduqca həssaslıqla qarşılayır. Tomsonla danışıqlar üçün o zamankı Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə hətta xüsusi göstərişlər verilir. Fətəli xan Xoyski bir neçə dəfə Tomsonla görüşərək bu məsələləri müzakirə edir.

Milli Şuranın 1918-ci ilin dekabr ayının 3-də keçirilən növbəti iclasında Fətəli xan Xoyski Tomsonla görüşünün nəticələri haqqında belə məlumat verir: “Tomson Azərbaycanda yeganə hakimiyyət kimi yalnız koalisiyalı hökuməti tanıya biləcəyində israr edir. Bu koalisiyada erməni və rus milli şuralarının üzvlərinin də təmsil olunması xüsusi vurğulanır.” Xoyskinin “Azərbaycanda bu hökumətdən kənar hansısa hökuməti dəstəkləyirsinizmi”, sualına isə Tomson öncə qeyd etdiyim kimi Mirzə Əsədullayevin və Məhəmmədhəsən Hacınskinin adını çəkir. Daha sonra Xoyski qeyd edir ki, o artıq Tomsonu inandıra bilibmiş ki, bu hökumət heç də Osmanlı İmperiyasının diktəsi ilə qurulmayıb. Bu özünün dövlət atributları olan müstəqil hökumətdir.

– **Amma faktiki olaraq parlament üzvlərinin sayını 120 nəfərə çatdırmaq mümkün olmadı.**

– Bəli. 1918-ci ilin dekabr ayının 3-də Fətəli xan Xoyski qeyd edir ki, artıq Azərbaycan Parlamentinin təsis olunması haqqında qanundan irəli gələn bütün məsələlər hazırdır. Bölgələrə məlumat göndərilib. Beləliklə, dekabr ayının 7-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin keçmiş Nikolayevski (indiki İstiqlaliyyət küçəsində, Əyazmalar İnstitutunun binası – red.) küçəsində yerləşən qızlar məktəbinin binasında Parlamentin təntənəli şəkildə açılışı olur. Parlament haqqında qanunda nəzərdə tutulmuş 120 deputatın hamısının iclaslara qatılması ilə bağlı onu qeyd etməliyəm ki, rus və erməni milli şuraları parlamentin açılışında iştirak etməkdən imtina edirlər. Bundan başqa Azərbaycanın quberniya və qəzalarından olan deputatlar da Parlamentin açılışına gəlib çata bilməmişdilər. 1919-cu ilin martında rus və erməni milli şuraları Azərbaycan hökumətinə məktub yazaraq müraciət edirlər ki, artıq Azərbaycan parlamentində təmsil olunmaq üçün özlərini

hazır hiss edirlər və yaxşı olardı ki, bu məsələ parlamentin müzakirəsinə çıxarılsın. Ona görə də artıq 1919-cu ilə doğru parlamentdə təxminən 96 deputatın təmsil olduğunu gördük. Amma bununla belə 1920-ci ilin aprel ayının 27-nə qədər parlamentdə nəzərdə tutulan 120 deputat tam halda iclaslarda olmayıb.

– **Söhbət əsnasında bir fikir diqqətimi cəlb etdi. Tomsonun Məhəmmədhəsən Hacınski və Mirzə Əsədullayevin başçılıq edəcəkləri hökuməti tanıyacağı fikri nə ilə bağlı idi?**

– Azərbaycan hökumətinin ilk kabineti təşkil olunarkən biz Fətəli xan Xoyskinin millətçilik və dövlətçilik atributları ilə bağlı radikal addımlar atdığını görürük. 1918-ci ilin iyun ayından etibarən Gəncədə Fətəli xan Xoyskinin başladığı bu islahatları ermənilər həzm edə bilmirdilər. Onlar düşüncüdürlər ki, Fətəli xan Xoyskinin milli dövlətçilik uğrunda atdığı addımlar ermənilərə gələcəkdə ziyan vura bilər, ümumiyyətlə onları Azərbaycandan kənarlaşdırır bilər. Ermənilər bunu açıq şəkildə etiraf etməsələr də fikrimcə, Mirzə Əsədullayevin və Məhəmmədhəsən Hacınskinin üzərində dayanmaqları bu amillərlə bağlı ola bilər. Məhəmmədhəsən Hacınskini birinci hökumət kabinetində tam olaraq müşahidə edə bilmirik, amma sonrakı kabinetlərdə biz onun barışdırıcı mövqedə dayandığını görürük.

– **Nisbətən loyal.**

– Bəli. 1920-ci ildə beşinci hökumət kabinetinin istefasından sonra (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beşinci hökumət kabineti 22 dekabr 1919 – 30 mart 1920 – red.) növbəti hökumət kabinetinin formalaşdırılması məsələsi ortaya çıxanda Məhəmmədhəsən Hacınskinin bir qədər ləng tərpənməsi və kabinetin formalaşmasını yubatması artıq həmin o

işartılardan xəbər verirdi.

– **Parlamentdə hansı partiyalar təmsil olunurdu?**

– Biz parlamentdə 11 fraksiyanın təmsil olunduğunu görürük. Burada əsas söz sahibi Müsavat partiyası idi. Parlamentdə təxminən 40-a yaxın müsavətçi təmsil olunurdu. İkinci yerdə İttihad partiyası, daha sonra Sosialistlər və Əh-rar fraksiyaları gəlirdi. Bundan başqa Milli azlıqlar fraksiya-sı, Daşnaksütyun partiyası, erməni fraksiyası da parlament-də təmsil olunurdu.

– **Cümhuriyyət parlamentində təmsil olunan partiyala-rın siyasi mövqeyini necə xarakterizə etmək olar?**

– Arxiv sənədlərini öyrənəndə görürük ki, hər partiya özünün nizamnaməsi, məramnaməsi haqqında parlamen-tin iclaslarında mütəmadi çıxışlar edib. Erməni fraksiyası parlamentdə hər zaman çıxışlarında “Böyük Ermənistan” ideologiyasını əlində bayraq edirdi. Müsavat fraksiyası mil-lətçilik, milli dövlət atributları, dövlətçilik əsaslarının möh-kəmləndirilməsi, torpağın kəndlilərə paylanması məsələsini, yəni bütövlükdə milli dövlətlə bağlı bütün məsələlərin ha-mısını öz nizamnamələrində açıq şəkildə müzakirəyə çıxarırdı. Biz bunu İttihad fraksiyasında da görürük. Amma İttihad fraksiyası parlamentin sonrakı iclaslarında 1919-cu ilin xüsu-silə mart ayında birinci hökumət böhranı yaranandan sonra Müsavatla tam əks mövqedə dayanır. Onlar qeyd edirdi ki, Müsavat irəli sürdüyü torpaq məsələsi üzərində axıra qə-dər dayana bilmir. Çünki sahibkarların hüquqlarını müdafiə edirdi. Bunu Sosialistlər də bu şəkildə qəti şəkildə qoyurdu-lar. Hətta Sosialistlər fraksiyasının rəhbəri Səməd bəy Ağ-a-malıoğlunun 1919-cu ilin noyabr və dekabr aylarında parla-mentdəki çıxışlarına nəzər saldıqda məlum olur ki, o artıq Müsavatı çox kəskin şəkildə tənqid edir. Müsavat daha çox

torpaq məsələsində günahlandırılırdı. Sosialistlər fraksiyası Rusiya ilə daha çox bağlı idi. Sosialistlər fraksiyası Rusiya ilə əməkdaşlığa meyl etmədiyinə görə Müsavat fraksiyasını kəskin tənqid edirdi. Hətta 1920-ci ilin yanvar ayından etibarən Sosialist Səməd bəy Ağamalıoğlu və İttihadçı Qara bəy Qarabəyli parlamentdə çıxışarında məsələni kəskin şəkildə qoyurlar ki, bu Müsavat hökumətini saxlamaqdansa Azərbaycanı sovetləşdirək və bununla da bizim öhdəçiliyimiz bitmiş olsun.

– Sovetləşdirək dedikdə ideoloji cəhətdən sosialist quruluşu nəzərdə tutulurdu, yoxsa Sovet Rusiyasına birləşmək?

Azərbaycanın Sovet Rusiyasına birləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Çünki 1920-ci il yanvar ayının 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Versal Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması artıq Rusiya tərəfini aktivləşdirmişdi. Əvvəlcə Denikin, daha sonra Rusiya xalq xarici işlər komissarı Çiçerin Azərbaycan hökumətinə dəfələrlə nota vermişdi. Notada o Azərbaycan hökumətini Denikinlə mübarizəyə səsləyirdi. Azərbaycan hökuməti isə bundan çəkinərək Rusiya Xalq Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi cavab notasında yazırdı ki, Denikin, Kolçak, ağqvardiyaçılar Rusiyanın daxili işidir. Bizim məsələmiz Rusiyanın daxili işlərinə qarışmaq deyil. Biz sizinlə əməkdaşlığa meyl edə bilərik. Amma o daxili məsələlərinizə qarışa bilmərik. Məmməd Əmin Rəsulzadə çox müdrikcəsinə bu məsələlərə olduqca kəskin şəkildə cavab verirdi. Amma parlamentin sonrakı iclaslarına nəzər saldıqda görürük ki, elm, təhsil məsələləri gündəliyə gələndə artıq fraksiyalar arasında bu və ya digər şəkildə qarşıdurmalar meydana gəlir. Xüsusən də sosialist Səməd bəy Ağamalıoğlu və İttihaf fraksiyası Müsavatla əks mövqedə dayanırdılar. Əks mövqedə dayanmanın səbəbi nə idi? Müsavat

fraksiyası əsaslandırırdı ki, Azərbaycanda elmin təhsilin inkişafına biz hər bir şərait yaratmalıyıq. Bunun üçün Bakı Dövlət Universiteti açılmalı idi. İttihad fraksiyasının rəhbəri Qara bəy Qarabəyli isə əsaslandırırdı ki, bizim indiki halda kadr potensialımız yoxdur və kadr potensialını biz əgər Rusiyadan, Avropadan gətirəcəyiksə burada türkçülük ideologiyası sarsıla bilər. Biz o zaman ruslara xidmət etmiş olarıq. Məmməd Əmin Rəsulzadə isə kəskin şəkildə bildirirdi ki, məsələ onların dedikləri kimi deyil. Razumovskinin rektor təyin edilməsi belə düşünməyə əsas vermir ki, Azərbaycanda Rusiyanın bir əlavəsi yaradılır. Bu Azərbaycanın gələcəyinə hesablanmış bir addımdır.

– Bayaq erməni fraksiyasının “Böyük Ermənistan” şüarı ilə çıxış etdiyini söylədiniz.

– 1919-cu ilin artıq may ayından etibarən biz Daşnaksütyun fraksiyasının rəhbəri Arşak Malxazyanın və Xoren Amaspurun parlamentdə aktivlik göstərdiyini görürük.

– Daşnaksütyun və Erməni fraksiyasının mövqeyi bir-birindən nə ilə fərqlənirdi?

– Bunların mövqeyi ideoloji baxımından eynilik təşkil edirdi. Baxmayaraq ki, onlar ayrı-ayrı fraksiyalar idi, amma ideologiya baxımından, strategiya baxımından eyni hədəfə vururdular. “Böyük Ermənistan” ideologiyasını səsləndirirdilər, “Böyük Ermənistan” hədəf idi. Gəlin, faktlara nəzər salaq. 1919-cu ilin noyabr ayının 1-dən etibarən Qarabağda ermənilərin törətdikləri qırğınlarla bağlı Azərbaycan parlamentariləri Zəngəzurdan və Qarabağdan mütəmadi olaraq Parlamentə məktublar göndərirdilər. Məktublarda qeyd olunurdu ki, bu qırğınların iştirakçıları birbaşa ermənilərdir və bunun da başında Andronik dayanır. Amma bu məsələnin Parlamentdə müzakirəsi zamanı Amaspür və Malxazyan de-

yirdilər ki, Andronik Ermənistanın səlahiyyətli deyil. O, bir asidir. Onunla heç bir əlaqə yoxdur və bu məsələləri himayə etmirlər. Təbii ki, ermənilərin məqsədi Qarabağda və Zəngəzurda etnik təmizləmə aparmaq və bu əraziləri Ermənistanla birləşdirmək idi. Bunu parlamentin bu hadisələri yerində araşdırmaq üçün göndərdiyi komissiyanın nəticələri də sübut edirdi.

– Parlamentdə hökumət böhranlarını necə səciyyələndirərdiniz?

– Mənim düşüncəmə görə bunun səbəbi Cümhuriyyət hökumətinin demokratik əsaslara daha çox önəm verməsi idi. Digər amil xarici təsirlə bağlı idi. Məsələn, birinci hökumət kabinetindən sonra 1918-ci ilin noyabr ayının 17-də Tomsonun başçılığı ilə Bakıya gələn ingilis heyəti israr edirdi ki, hökumət formalaşdırılarkən mütləq koalisiyaya üstünlük verilməlidir. Belə olan halda biz sizi həm də beynəlxalq arenada dəstəkləyə bilərdik. Amma bu o demək deyildir ki, koalisiyalı hökumətdə təmsil olunan fraksiyalar dövlətə qarşı, dövlətçiliyə qarşı, Cümhuriyyətin zəifləməsinə qarşı mübarizə aparmalı idilər. Amma Sosialistlər və İttihad fraksiyası üçüncü, eyni zamanda rus və erməni milli şuralarının üzvlərinin dördüncü hökumət kabinetində təmsil olunduğunu görürük. Onlar isə dəfələrlə Parlamentdə hökumətə qarşı çıxırdılar və hökumət kabinetində də dövlətə qarşı kəskin fikirlər səsləndirirdilər. 1918-ci ilin mart soyqırımlarından heç altı ay keçməmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentində erməni fraksiyasına yer ayrıldı. Bu, parlamentin humanizmdən irəli gəlirdi. Amma ermənilər və eyni zamanda rus milli şurası bunu layiqincə qiymətləndirə bilmirdi. Həm də partiya fraksiyaları arasında artıq yekdil fikir yox idi. 1919-cu ilin mart ayından etibarən bu partiya fraksiyaları arasında yek-

dil fikir olmaması özünü açıq şəkildə göstərdi. Məsələn sosializm ideologiyasını təbliğ edən Sosialistlər Rusiyaya birləşməyin tərəfdarı idilər. Bax bu məsələlər həmin dövrdə hökumət böhranlarına bu və ya digər şəkildə təsir edirdi.

1918-ci ilin dekabr ayının 7-dən 1920-ci ilin 27 aprelinə kimi Parlamentin gündəliyinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılıb. Bunlardan demək olar ki, 200-ə qədəri qəbul olunmuşdu.

– Parlamentdə mübahisəli, qəbulu çətin olan qanun layihələrini misal göstərmək olarmı? Torpaqla bağlı aqrar siyasətə toxundunuz. Başqa hansı hansı taleyüklü məsələlər mübahisəli olub? Müzakirəyə çıxarılıb amma qəbul olunmayıb.

– 1918-ci ilin dekabr ayının 7-dən 1920-ci ilin 27 aprelinə kimi Parlamentin gündəliyinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılıb. Bunlardan demək olar ki, 200-ə qədəri qəbul olunmuşdu. Amma qonşu dövlətlərlə hərbi əməkdaşlıq, ikitərəfli əməkdaşlıq kimi taleyüklü məsələlərin öhdəsindən Azərbaycan hökuməti və parlamenti gələ bilmədi. Çünki bu həm də Azərbaycanın birbaşa problemi deyildi. Qarşı tərəf Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürürdü. Söhbət Rusiya və Ermənistandan gedir. Amma təəssüflər olsun ki, torpaq məsələsi, yəni aqrar məsələ ümumilikdə öz həllini tapa bilmədi. 1919-cu ilin martında Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnamə verilsə də Parlament seçkilərini keçirməyə vaxt çatmadı. Məncə bütün bunlara görə 23 ay fəaliyyət göstərən Cümhuriyyəti günahlandırmağa dəyməz. Çünki beynəlxalq güclərin bu regionda böyük təsiri olduğu dövrdə yenicə ayaq üstündə durmağa çalışan Cümhuriyyət hökumətindən həddindən artıq nəyisə gözləmək düşüncəmə görə bir az yanlış

olardı.

– Sizin fikrinizcə, Cümhuriyyət Parlamentinin araşdırılmasında hansı boşluqlar var?

– Təbii ki, hər hansı araşdırmanın sona qədər aparıldığını iddia edə bilmərik. Cümhuriyyət hökumətinin xarici ölkələrə göndərdiyi siyasi xadimlər, yəni gələcəkdə dövlət xadimi olan o ziyalılardan, tələbə heyətinin taleyi ilə bağlı məsələlərə olduqca az rast gəlirik. Cümhuriyyət hökumətinin 1919-cu ildən sonra Türkiyə ilə əməkdaşlıq məsələlərinin sona qədər araşdırıldığını görə bilmirik. Artıq 1919-cu ildən etibarən böyük dövlətlər Osmanlı İmperiyasının parçalanması strategiyasına əl atmışdılar. Bu Osmanlı İmperiyasında Milli Azadlıq hərəkatının başlanmasına rəvac vermişdi. Biz bunun parlamentdə bu və ya digər şəkildə müzakirəsini görürük. Amma real nəticələri görə bilmirik ki, Cümhuriyyət parlamenti bu istiqamətdə hansı real addımlar atdı? Milli Azadlıq hərəkatına kömək edə bildimi?

– Azərbaycanın ərazisində olan arxiv sənədləri bunu araşdırmağa imkan vermir?

– Azərbaycanda olan arxiv sənədlərdə buna çox az rast gəlirik. Düşünürəm ki, bunların bir qismi Türkiyə arxivlərində saxlanılır. Biz bunların da araşdırılmasına cəhd göstərməliyik. Bu dövrün əsas araşdırılmamış məsələləri kimi Cümhuriyyət hökumətinin sosial-iqtisadi proqramlarla bağlı irəli sürdüyü təkliflər, neft və neft məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılmasını göstərmək olar. Elm, təhsillə bağlı məsələlərin sona qədər araşdırıldığını görə bilmirik. Məsələn dil haqqında qanun verildi, türk dili dövlət dili elan olundu. Azərbaycanda məktəblər milliləşdirildi. Amma bu məktəblərlə bağlı demoqrafik vəziyyət necə idi. Məktəblərdə əhəlinin demoqrafik göstəriciləri necə idi. Orada milli tərkib qo-

runurdumu?

– **Təhsil alan şagirdlərin, yoxsa pedaqoji heyətin?**

– İstər pedaqoji heyətdə, istərsə də təhsil alan şagirdlərdə. Bunların biz sona qədər araşdırıldığını görə bilmirik. Amma bütövlükdə Cümhuriyyətlə bağlı görülən işləri bu gün məqbul hesab etmək olar.

Təmkın Məmmədli, 1905.az

03.07.2018

**Mahir Qəribov: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
ermənilərin niyyətlərini bilirdi”**

“...23 ay mövcud olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti döyüşlərdə üç böyük qələbə əldə etmişdi. Zəngəzurda, Əsgəranda və 1920-ci ildə Şuşada. Bu üç böyük qələbə o dövrdə ermənilərin işğalçılıq siyasətinin qarşısını almışdı...”

Müsahibimiz tarix üzrə fəlsəfə doktoru Mahir Qəribovdur.

– Mahir müəllim, 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi haqqındakı tədqiqatlarınız barədə danışaq. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluq dövrünə təsadüf edən bu müharibə tarixşünaslığımızda araşdırılıbmı?

Həqiqətən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi mövzusu Azərbaycan tarixi üçün çox taleyüklü bir məsələdir. Çünki Azərbaycan torpaqlarına qarşı, bizim ərazilərimizə qarşı qonşuların ərazi iddiaları var və bu tarixin müxtəlif dövrlərində özünü büruzə verib. Biz elə əsrin əvvəllərinə nəzər saldıqda aydın şəkildə görürük ki, bu məsələlər əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə ermənilər tərəfindən aparılıb. Onlar dənizdən-dənizə “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədi ilə qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları irəli sürüblər və çox təəssüf ki bu siyasət bu günə qədər də mərhələli şəkildə həyata keçirilir. 1918-ci il hadisələrinə baxanda Dağlıq Qarabağ məsələsindən əvvəl ermənilərin Gürcüstana qarşı müharibəsinin şahidi oluruq. Bəzən gürcü dostlarımızla Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında danışanda onlar bildirirlər ki, bu Azərbaycanla Ermənistan arasında olan bir məsələdir, bizi buna qarışdırmayın. Amma onlara 1918-ci ildə Ermənistanla Gürcüstan arasında baş vermiş müharibədən sual verəndə danışmağa başlayırlar. Hətta bununla bağlı onlar sənədli filmlər də hazırlayıblar. Belə filmlərdən biri də “Müharibə” adlanır. Rus dilinə tərcümə edilmiş həmin filmdə müharibə xəritələrlə, faktlarla tamaşaçıya çatdırılır. Biz də 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi haqqında İctimai televiziya

“Qafqaz tarixi– erməni məkri” adlı sənədli film hazırladıq. Bir tarixçi kimi hazırladığım sənədli filmlərdə ona diqqət edirəm ki, efirə gedən material, səslənən fikir sənədə, mənbəyə əsaslansın. Biz bu filmdə xəritələrlə də göstəririk ki, ermənilər hansı istiqamətdən hücum ediblər, hansı əraziləri tutublar və döyüşlər hansı bölgələrdə olub.

– Sizdən əvvəl bu mövzuya müraciət olunubmu, araşdırılıbmı?

Çox geniş şəkildə araşdırılmayıb. Mən də onu vurğulamaq istəyirəm ki, biz Qarabağ məsələsinin səbəblərinə, tarixi kökünə baxanda əslində onun ermənilər tərəfindən işğalçılıq siyasəti olduğunu görürük. Bu işğalçılıq siyasəti bizdən də əvvəl Gürcüstanla qarşı başlamışdı. Biz bu məsələni üzə çıxarmalıyıq. Bildiyimiz kimi 2018-ci il Cənab prezidentin Sərəncamı ilə Cümhuriyyət ili elan olunub.

– Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan sonra Ermənistanla

Gürcüstan arasında başlamış sərhəd münaqişəsinin mahiyyəti nədən ibarət idi? Kaçaznuninin rəhbərlik etdiyi Ararat hökuməti Gürcüstanın hansı ərazilərinə iddia edirdi?

Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan sonra Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan müstəqillik qazandılar. Bu tarixdən

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 114 min kv.km ərazisinə Cənubi Borçalı da daxil idi. Yəni o ərazilər də Azərbaycanın mirası idi, Azərbaycanın torpağı idi. Müstəqilliyin ilk günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcud vəziyyəti dəyişmək cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı.

sonra Ermənistanla Gürcüstan arasında başlanmış sərhəd münaqişəsi daha da gərginləşdi. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 114 min kv.km ərazisinə Cənubi Borçalı da daxil idi. Yəni o ərazilər də Azərbaycanın mirası idi, Azərbaycanın torpağı idi. Müstəqilliyin ilk günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcud vəziyyəti dəyişmək cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski iyunun 14-də Gürcüstan hökumətinin 1918-ci il 5 iyun tarixli qərarına etiraz edərək Gürcüstan hökumətinin xarici işlər idarəsinin başçısına yazırdı: “Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının başdan-başa müsəlmanlardan ibarət olan hissələrinin əhalisinin öz nümayəndələri vasitəsilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibində olmaq arzularını ifadə etdiklərini nəzərə alaraq, mənim hökumətim gürcü hökumətinin yuxarıda qeyd olunan sərəncamına qarşı qəti etiraz edir və ölkələrimiz arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin saxlanması naminə Borçalı qəzasının hüddudlarından qoşun hissələrini çıxarmaq, Azərbaycan ərazisinin yuxarıda qeyd edilən hissələrinin tutulması haqqında sərəncamı ləğv etmək üçün təcili tədbirlər görməyi təkidlə xahiş edir”. Məlumdur ki, daha çox azərbaycanlılar yaşayan ərazilər, xüsusilə Borçalı bölgəsi həmin dövrdə həm Ermənistanın, həm də Gürcüstanın maraq dairəsində idi. 1918-ci ildə mayında elan edilmiş Cümhuriyyətimizin əsas məqsədi azərbaycanlıların daha çox yaşadığı Şimali Azərbaycanı, dövləti qoruyub saxlamaq, sərhədlərini gücləndirmək idi. Bu məqsədlə də Osmanlı dövləti ilə hərbi müqavilə imzaladı və Qafqaz İslam Orsusunun köməyi ilə 15 sentyabrda Bakı daşnak və bolşeviklərdən təmizləndi. O

dövrə Cümhuriyyət Borçalı bölgəsini, azərbaycanlılar yaşayan Gürcüstan ərazisini qorumaq iqtidarında deyildi. Məlimdir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənubi Borçalı bölgəsinin Azərbaycan ərazisi olması barədə Ermənistanə xüsusi olaraq nota verib.

– **Həmin ərazilərin, yəni Cənubi Borçalının və Loru-Pəmbəyin etnik tərkibi və demoqrafiyası haqqında nə demək olar? Ermənilərin bu ərazilərə iddia etməsi nə ilə bağlı idi?**

– İş orasındadır ki, həmin dövrdə o ərazidə yaşayan insanların əksəriyyəti azərbaycanlılar – qarapapaq türkləri idi. Ermənilərə gürcülər yaşayan ərazilərə nisbətən azərbaycanlıların məskunlaşdığı əraziləri işğal etmək daha asan idi. Əsas səbəb bu idi. O dövrdə təbii ki, Gürcüstan ərazisində müxtəlif xalqlar yaşayırdı, orada daha çoxluq təşkil edənlər isə məhz azərbaycanlılar idi.

– **Faiz etibarı ilə onu ifadə etmək mümkündür?**

– Həmin dövrdə Loru-Pəmbək, Alaverdi, Şorali bölgəsində, Şulaverdə, Uzunlarda, Voronsovkada, Qızılhacılıda yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Ermənilərin məqsədi bu torpaqları ələ keçirmək idi. Ona görə də döyüşlər məhz bu ərazilərdə gedirdi.

– **Yəni bu ərazilər etnik tərkib etibarı ilə əsasən azərbaycanlılardan ibarət olmasına baxmayaraq Gürcüstanın tərkibində idi.**

– Məsələ ondadır ki, həmin torpaqlar mübahisəli ərazi idi. Yəni həm Azərbaycanda, həm Gürcüstanda, həm də Ermənistanda Cümhuriyyət yaranmışdı. Amma əraziləri müəyyənləşdirmək baxımından mübahisəli torpaqlar, ərazilər var idi.

– **Mahir müəllim, bu mübahisəli ərazilərlə bağlı Ermə-**

nistan niyə Azərbaycanla deyil, Gürcüstanla müharibə edirdi? Gürcüstana müharibə elan olunmuşdu, yoxsa hərbi əməliyyatların miqyasına görə onu müharibə kimi dəyərləndiririk?

– O dövrdə təbii ki, müharibə elan olunmaq söhbəti yox idi. Amma o əraziləri tutmaq üçün “Dro” ləqəbli Drastamat Kanayanın (Drastamat Kanayan (1883-1956) – ter-

“Dro” ləqəbli Drastamat Kanayanın rəhbərliyi ilə böyük bir ordu hücumu başlamışdı. Müharibənin birinci mərhələsi 1918-ci il oktyabrın 17-də, ikinci mərhələsi isə 1918-ci ilin dekabr ayının 17-də başlayır. Gürcüstan hökuməti 1918-ci ilin dekabr ayının 18-də Ermənistanla ünvanladığı notada bu ölkə ilə bütün əlaqələri kəsir. Bununla Gürcüstan Ermənistanın hücumlarını elan olunmamış müharibəsi kimi qiymətləndirir.

rörçü, hərbi cinayətkar. I dünya müharibəsi zamanı türklərə qarşı vuruşan və dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törədən erməni dəstələrindən birinə başçılıq edib. O, 1920-ci ildə Qarabağda Azərbaycan ordusuna qarşı döyüşlərdə məğlubiyyətə uğrayaraq geri çəkilib. 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan respublikasının hərbi naziri olub – red.) rəhbərliyi ilə böyük bir ordu hücumu başlamışdı. Müharibənin birinci mərhələsi 1918-ci il oktyabrın 17-də, ikinci mərhələsi isə 1918-ci ilin dekabr ayının 17-də başlayır. Gürcüstan hökuməti 1918-ci ilin dekabr ayının 18-də Ermənistanla ünvanladığı notada bu ölkə ilə bütün əlaqələri kəsir. Bununla Gürcüstan Ermənistanın hücumlarını elan olunmamış müharibə kimi qiymətləndirir. Bu müddət ərzində ermənilər azərbaycanlılar yaşayan Şorali, Kobali bölgələrinə də hücum edirlər. Oktyabrın 20-də

Gürcüstanda hakimiyyətdə olan menşevik hökuməti həmin əraziyə zirehli qatar vasitəsilə böyük bir ordu göndərüb və onlar erməniləri geri oturdublar. 1918-ci ilin dekabrındakı döyüşlər daha geniş miqyasda olub. Qeyd edirəm ki, bir gün ərzində o döyüşlərdə 100 gürcü əsgəri həlak olmuşdu.

– Bəs əks tərəfdən həlak olanlar nə qədər idi?

– İlk döyüşdə ermənilər tərəfdən itki çox deyildi. Amma 30 dekabr tarixli döyüşdə ermənilər 230 nəfərə yaxın əsgər itirmişdilər.

– Bu müharibədə yerli azərbaycanlılar da iştirak edirdi?

– Bu müharibədə azərbaycanlılar gürcülərlə birlikdə ermənilərin işğalçılıq siyasətinə qarşı vuruşublar. General Sulikidzenin rəhbərliyi ilə bu döyüşlərdə çoxlu sayda azərbaycanlı şəhid olub. Onlar Tiflisdəki Qardaşlıq qəbiristanlığında dəfn olunub.

– Bu müharibədə yerli azərbaycanlıların iştirakı ilə bağlı fikrinizi bilmək istərdim. Azərbaycanlılar bu müharibədə necə iştirak edirdilər? Onlar könüllülərdən ibarət özünümüdafiə dəstələri idi? Onları təşkilatlandıran var idi?

– Azərbaycanlılar bilirdilər ki, ermənilər həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan torpaqlarına iddialıdırlar və gürcülərlə bir yerdə o döyüşlərdə iştirak edirdilər. Onlar könüllü surətdə döyüşürdülər. Onları təşkilatlandıran yox idi. Çünki, o dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daha çox Qarabağda döyüşlər aparırdı.

– Yeri gəlmişkən, Ermənistan-Gürcüstan müharibəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövqeyi nədən ibarət idi?

– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ermənilərin niyyətlərini bilirdi. Həmin dövrdə Zəngəzurda, Qarabağda döyüşlər gedirdi. Çar Rusiyasının yetişdirdiyi erməni generallar mü-

haribə siyasəti aparırdılar. Amma bölgədə əmin-amanlığın yaradılması, məsələlərin sülh yolu ilə həlli ilə bağlı fikirlər də var idi. Cümhuriyyətin tanınmış ictimai-siyasi xadimləri Gürcüstanın mövqeyini dəstəkləyirdilər. Çox sevindirici haldır ki, 23 ay mövcud olmasına baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti döyüşlərdə üç böyük qələbə əldə etmişdi. Zəngəzurda, Əsgəranda və 1920-ci ildə Şuşada. Bu üç böyük qələbə o dövrdə ermənilərin işğalçılıq siyasətinin qarşısını almışdı. Şuşada Azərbaycan hərbcilərini, Həbib bəy Səlimovu şəxsən tərbiyə edən Səməd bəy Mehmandarov deyirdi ki: "Mən çox döyüşlərdə olmuşam. Amma bu cəsur əsgərlər çox böyük iş gördülər və onlara analarının südü halal olsun". Bunlar bizim hərbi tariximizin şanlı bir səhifəsidir.

– Bölgəni daim maraq dairəsində saxlayan Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa kimi dövlətlər hansı tərəfi dəstəkləyirdilər? İki xristian dövlətdən hansına üstünlük verilmirdi? Yəni məsələyə bu aspektdən yanaşmanızı istərdim.

– Çar Rusiyasının mövqeyi məlum idi.

– Artıq bolşevik Rusiyası da formalaşırdı.

– Bəli. Əvvəlcə Çar Rusiyasının mövqeyi təbii ki, Ermənistanı bir dövlət kimi formalaşdırmaq idi. Çünki hələ I Pyotrun vaxtından onların Rusiyanın cənubunda bir istinadgah yaratmaq fikirləri var idi. Qriboyedovun, Şavrovun əsərləri də bunu sübut edir. Yəni təbii ki, Rusiya birmənalı şəkildə ermənilərin tərəfində idi və onları silahla təmin etmişdi və hətta hazırlamışdı. Əgər o dövrdə azərbaycanlılar hərbi xidmətə çağırılmırdısa, ermənilərdən generallar yetişdirilirdi və onların rus dilini bilməsi bəhanə idi. Əslində azərbaycanlılardan da rus dilini bilənlər var idi. Amma onlara hərbi sənəti öyrənməyə çox da imkan verilmirdi.

– Bəli, yalnız Şıxlinski, Mehmandarov, Naxçıvanski kimi

müəyyən zadəgan nəsillərinin belə bir imkanı vardı.

– Doğrudur. Amma Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin dayandırılmasında məhz İngiltərə və Fransa amili əsas amil oldu. Təbii ki, Fransa və İngiltərə iki xristian ölkəsinin bir-birilə müharibəsini xoş qarşılamırdılar. Məhz onların işə qarışmağı ilə bu müharibə dayandırılır və artıq 1918-ci il dekabrın 31-dən atəşkəs elan edilir. 1919-cu il yanvarın 17-də isə onlar arasında bu ərazinin necə bölünməsi haqqında razılıq əldə olunur. Borçalının şimal hissəsi Gürcüstanın, cənub hissəsi isə Ermənistanın tərkibinə daxil olur. Loru-Pəmbək bölgəsi isə neytral ərazi olaraq qalır. 1921-ci ilin iyun ayında neytral ərazi olan Loru-Pəmbək bölgəsi də Ermənistana verilir.

– Yəni bu dövlətlərin konkret dəstəklədiyi tərəf yox idi. Onların ortaq mövqeyi neytrallığı qorumaq idi.

– Bəli. Onlar məsələyə neytral yanaşırdılar ki, məsələni öz aranızda sülh yolu ilə həll edin. Amma təbii ki, orada azərbaycanlılar yaşadığına görə qəbul edilən qərar bizim xeyrimizə deyildi. Əgər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz mövcudluğunu qoruya bilsəydi ola bilsin ki, həmin ərazilərin də təhlükəsizliyini təmin edəcəkdi. 1920-ci ilin 29 noyabr tarixli qərarı ilə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin sovetləşməyə hədiyyə olaraq Ermənistana birləşdirilməsi də həmin dövrdə Rusiyanın Azərbaycanın əleyhinə olan qüvvələrin mövqeyini dəstəklədiyini bir daha sübut edir. O dövrdə Azərbaycanı qoruya biləcək yeganə qüvvə Türkiyə Cümhuriyyəti hələ yaranmamışdı, onların özlərinin taleyi qeyri-müəyyən idi. Tarixə nəzər salanda Qarabağ müharibəsindən əvvəl ermənilərin işğalçılıq siyasətinin məhz Cənubi Borçalıdan başladığını görürük. Bu gün də bütün dünyada ermənilər Dağlıq Qarabağda xalqların öz müqəddəratını təyin etməsindən danışırlar. Bu necə öz müqəddəratını təyin etməkdir ki, Ermənistan

adlı dövlət var. Bu dövlət yarandığı gündən Gürcüstana ərazi iddiaları irəli sürüb, onunla müharibə edib. Bu faktın özü də sübut edir ki, ermənilərin dediyi öz müqəddəratını təyin etmək deyil, sırf, “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq ideyasına xidmət edən işğalçılıq siyasətidir.

Təmkin Məmmədli, 1905. az
30.10.2018

BİZİM ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV

“...Topçubaşovun səhhəti ilə bağlı çətinlikləri olmasına rəğmən, Lozannada, London-da keçirilən irimiqyaslı konfranslarda iştirak edir. Çalışırdı ki, dünya dövlətlərinə Azərbaycanı tanıtsın, onların maddi və mənəvi dəstəyini alsın, Azərbaycan ayağa qalxsın...”

“...Genuya konfransında Azərbaycan neftinin konsessiya məsələsinə baxılırdı. Genuya konfransına Topçubaşov ünvanladığı etiraz notasında bildirmişdi ki, necə ola bilər ki, Azərbaycan neftinin konsessiyasına Rusiya baxır və Çiçerin də gəlib burada Azərbaycan nefti ilə bağlı danışır. Halbuki onun heç bir ixtiyarı yoxdur...”

Nadir Məmmədli

Afət Səfərova

Qonaqlarımız filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afət Səfərova idi.

Fuad Babayev: Orta statistik oxucu Əlimərdan bəy Topçubaşov haqqında nələri bilməlidir? Hansı informasiyalarla “silahlanmalıdır”?

Afət Səfərova: Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin çox görkəmli bir xadimi olub. Biz hətta deyə bilərik ki, o Azərbaycan dövlətinin qurucularından idi. Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib. Hüquq fakültəsini bitirəndən sonra hətta həmin universitetdə dərs demək üçün təklif alıb. Amma bunun üçün xristianlığı qəbul etməli idi. Əlimərdan bəy təklifdən imtina edib, Bakıya qayıdaraq vəkillik fəaliyyətinə başlayıb. Amma vəkillikdə çox qalmayıb və publisist kimi fəaliyyət göstərüb. 1898-ci ildə “Kaspi” qəzetinin redaktoru olub. Qəzetin naşiri Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. Məhz həmin vaxtdan Əlimərdan bəy Topçubaşovun publisistik yaradıcılığı başlayır. “Kaspi” qəzeti rus dilində çıxırdı. 1905-ci ildə başqa bir qəzet – “Həyat” qəzeti Azərbaycan dilində nəşr olunmağa başlamışdı. 1905-ci ildə çar II Nikolay manifest imzalamışdı və Birinci Dövlət Duması yaradılmışdı. Əlimərdan bəy Topçubaşov duma-yə Qafqaz regionundan deputat seçilmişdi. Dövlət Dumasında müxtəlif fraksiyalar var idi. Məhz Əlimərdan bəy Topçubaşovun təşəbbüsü ilə “Müsəlman fraksiyası” yaradılmışdı. Bu fraksiyada yalnız Qafqaz müsəlmanları deyil, Rusiya ərazisində yaşayan bütün müsəlmanlar təmsil olunurdu.

Fuad Babayev: Və bu missiyanı həyata keçirən bizim həmyerlimiz, etnik azərbaycanlı Topçubaşov idi...

Afət Səfərova: Bəli, onun bütün ümumrusiya müsəlmanları arasında nüfuzu çox böyük idi. Müsəlman fraksiyasından sonra,

“İttifaqi-əl-Müslimin” adlı partiya yaranmışdı. Üç qurultayı keçirilmişdi və Topçubaşov partiyanın lideri kimi yeganə namizəd olmuşdu. Topçubaşov “İttifaqi-əl-Müslimin” partiyasının həm nizamnaməsini, həm də proqramını yazmışdı. Çünki bilirik ki, o həm hüquqşünas, həm də yaxşı jurnalist, publisist idi. Topçubaşovun beləliklə, ictimai fəaliyyəti ictimai-siyasi fəaliyyətə keçir.

Fuad Babayev: Növbəti dumalarda da o, namizəd kimi iştirak edir?

Afət Səfərova: Xeyr, iştirak etmir, daha doğrusu, edə bilmir. Birinci Dövlət Duması cəmi 72 gün fəaliyyət göstərmişdi. 72 gün sonra çar Dumanı qovdu. Buna etiraz olaraq birinci dumanın deputatları Vıborq şəhərində iclas keçirmiş və “Vıborq müraciət-naməsi”ni imzalamışdılar. Həmin sənədə imza atanlardan biri də Əlimərdan bəy idi və buna görə üç ay müddətində Sankt-Peterburqun məşhur “Krestı” həbsxanasına salınmışdı. Bu səbəbdən də o, ikinci, üçüncü və dördüncü dumalara seçilmək imkanı malik deyildi.

Nadir Məmmədli: Amma qayıdıb, Bakı Dumasına üzv seçilmişdi.

Fuad Babayev: Nadir müəllim, əlbəttə, Topçubaşovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki fəaliyyəti daha əhəmiyyətlidir. Amma Afət xanımın dedikləri ilə bağlı bu mərhələyə qədərki dövrlə bağlı nə deyə bilərsiniz?

Nadir Məmmədli: Əvvəla, Topçubaşovların nəsil şəcərəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Nəsil şəcərələri Xorasandan başlayır. Mən uzun müddət Tiflis arxivində, Moskva arxivlərində işləmişəm. Topçubaşovların nəsil şəcərəsi ilə bağlı oraya işləməyə göndərilmişəm. Onun üç babası olub – Hacıağa, Ələkbər, Ağahüseyn. Ağa Məhəmməd şah Qacar gəlib Şuşanı ala bilmədikdə, Tiflisi talayıb, geri qayıdır. Geri qayıdanda onun babalarının üçü-

nü də özü ilə İrana aparıb.

Fuad Babayev: Üç babası deyiləndə, bir az təəccüblü səslənir.

Nadir Məmmədli: Nəsil şəcərəsi baxımından deyirəm, ulu babaları idi bu üç qardaş. Üç qardaşı şah Qacar İrana aparıb. Həmin ərəfədə Gəncə xanı Cavad xan şaha məktubla müraciət edərək, xahiş edir ki, onları qaytarsın. Cavad xan da Qacarlardan idi axı. Doğrudan da onları qaytarırlar. Sonra onların qohumluq əlaqəsi olur və bu qohumluq əlaqəsindən 1790-cı ildə Mirzə Cəfər dünyaya gəlir. Hərçənd ki, bütün tarixi sənədlərin əksəriyyətinə həmin tarix deyil, başqa tarix göstərilir.

Fuad Babayev: 1790-cı ildə anadan olubsa, bəs başqa tarixi sənədlər nəyi göstərir?

Nadir Məmmədli: Tarixi sənədlərdə altı il də arxanı göstərir. Halbuki mən Moskvada sənədləri qaldırmışam, doğum tarixi 1790-cı il göstərilir. Onun Peterburq Universitetinə necə düşməsi barədə də müxtəlif fərziyyələr var. Ağababa Rzayevin Mirzə Kazım bəy haqqında “Dərbənddən başlanan əzablı yol” adlı məşhur bir əsəri var. O da orada yazır ki, Mirzə Cəfər Topçubaşov gürcü çarının oğlu Baqratoni ilə birlikdə və İran səfirliyinin nümayəndəsi ilə Sankt-Peterburqa gəlib. Çarın oğlu o vaxt tanınmış bir adam idi, çünki gürcü, italyan, Azərbaycan, türk dillərində məşhur bir lüğət yazmışdı və tanınırdı. Onlar Sankt-Peterburqa gəlirlər və M.C.Topçubaşov burada qalır, işləyir. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya departamentinə tərcüməçi təyin edilir. 1819-cu ildə Mirzə Cəfər Sankt-Peterburq-da Baş Pedaqoji İnstitutu müəllim dəvət olunur. Uzun müddət orada qalır, işləyir. İndi mən bütün səhvlərə baxıram, yazılanlara baxıram, Topçubaşovun babası haqqında bir mif yaradıblar ki... Hətta yazırlar ki, guya “Dədə Qorqud”u tərcümə edib. Guya bir neçə kitab müəllifidir. Dərs deməyinə, deyib. Ancaq heç bir kitab müəllifi

*Parisə göndərilən Azərbaycan Nümayəndə
Heyəti iş başında. 1919-cu il*

deyil. Sadəcə sırf bir neçə şeir tərcümə edib, tərcümə kitabının müəllifidir. Xoşməramlı, estetik zövqlə bir xeyli şeir yazıb. Hətta Belinski jurnalda onun haqqında ayrıca bir məqalə ilə çıxış edib. Onun yaxşı, istedadlı bir şair olması haqqında məlumat verir. Ancaq “Dədə Qorqud”u tərcümə etməsi absurddur və mümkün olan şey deyil. Çünki hələ 1812-ci ildə alman alimi Dits bu dastan haqqında yazmışdı. 1896-cı ildə Bartov rus dilinə tərcümə etmişdi. Bizdə Azərbaycanda ümumiyyətlə bundan xəbər-əətər yox idi. Yalnız 1925-ci ildə Azərbaycanda tərcümə olunub. Yəni onun “Dədə Qorqud”u tərcümə etməsi düzgün fakt deyil.

Fuad Babayev: Söhbət Əlimərdan bəy Topçubaşovun babasından gədir...

Nadir Məmmədli: Bəli. Məncə, bu da maraqlı faktdır ki, Mirzə Cəfər Topçubaşovu ermənilər öz paylarına çıxırdılar. Hətta Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının bir vaxt tanınmış bir şərqşünası olub, Bazian. Bir müddət burada işləyib. Sonra gedib SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda işləyib. Məsələn, bütün mənbələrdə o, Mirzə Cəfər Topçubaşovu Artur Ter-Zaxarov adlandırır. Artur Ter-Zaxarov haqqında yazarkən yalnız bir yerdə mötərizədə yazıb ki, Mirzə Cəfər Topçubaşov. Biz o vaxt bunun izinə düşdük. Moskvada arxiv sənədlərini araşdırdıq. Hətta məlum oldu ki, başqa bir Mirzə Cəfər də var, amma onun Mirzə Cəfər Topçubaşovla bağlılığı yoxdur. Biri Mirzə Cəfər Rzayevdir, o birisi Mirzə Cəfər Topçubaşovdur. Saxta-laşdırma ona gətirib çıxarıb ki, “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”, Feyzulla Qasımzadənin “Abbasqulu Ağə Bakıxanov” monoqrafiyası və nəhayət Heydər Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixi” adlı məşhur əsərində də Mirzə Cəfər Topçubaşov həmin Mirzə Cəfər Rzayevlə səhv salınıb. Hətta göstərilib ki, Mirzə Cəfər Topçubaşov guya fars dilinin qrammatikası adlı bir kitab yazıb.

Heydər Hüseynov bir az da qabağa gedib, köməkçisini göndərüb Moskvaya, kitabxanadan onun şəklini götürüb. Yüz il ərzində bu məsələ necə qapalı qala bilər? Ağamusa Axundov cəsarətlə məni Moskvaya göndərdi, bütün sənədləri gətirdik, Ağababa Rzayev, Teyyub Ələsgərov və bu işlə kim məşğul olmuşdusa, apardıq verdik, onlara. Ağababa Rzayev baxan kimi mənə dedi ki, biz bu məsələni keçən əsrin 60-cı illərindən bilirdik. Ancaq heç kim açıb-ağarda bilməzdi ki, burada məlumatlar səhvdir. Sonrakı tarixi isə bilirsiniz, Topçubaşovlar Çar İrəqlinin sarayında topçuluq vəzifəsini yaxşı biliblər deyər, topçulara rəhbərlik edirdilər.

Afət Səfərova: Belə bir versiya var ki, soyadları oradan götürülüb. Yəni topçunun başı.

Nadir Məmmədli: Yəni Topçubaşov deyil, Topçubaşı. Fransadakı qəbrində, sinə daşının üstündə, iki oğlu, həyat yoldaşı hamısı orda basdırılıb, yazılıb, Topçubaşı. Yəni Topçubaşov yox, məhz Topçubaşı.

Fuad Babayev: Topçubaşovlar haqqında Siz dediyiniz o saxtalaşdırmada bizim Əlimərdan bəy Topçubaşovun irsini, tariximizdə rolunu, publisistikamızdakı rolunu başa düşməyimizi əngəlləyən məqamlar varmı?

Nadir Məmmədli: Var, əlbəttə var.

Fuad Babayev: Nədir onlar? Söhbət axı onun babasından gedir.

Nadir Məmmədli: Söhbət onun babasından gedir. Vaxtilə babasının işlədiyi universitetdə o gəlir, təhsil alır. Afət xanım düz dedi. Ancaq o hüquq fakültəsini oxumayıb. Tarix-filologiya fakültəsini oxuyub. Sonradan öz şəxsi istəyi ilə keçib hüquq fakültəsinə. Əvəzində ona verilən təqaüd kəsilib. Hətta buna da razı olub. Orada hüquq fakültəsini bitirib. Namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib. Orada qalıb, işləmək üçün xristianlığı qəbul etməli idi, qəbul etməyib. Mirzə Cəfər Topçubaşov da qəbul

etməyib və Bakıya qayıdıb. Bayaq Afət xanım dedi, Duma ilə əlaqəsi kəsildəndən sonra o, Bakı Dumasına deputat seçilib. Və burada fəaliyyətini genişləndirməyə başlayıb.

Fuad Babayev: Lakin artıq Bakı şəhərində, regional müstəvidə.

Nadir Məmmədli: Bəli. Qeyd olunan səbəblərdən artıq Dövlət Dumasına seçilməyi mümkün deyildi və artıq burada fəaliyyət göstərir. Elə həmin ərəfədə də siyasi fəaliyyətə başlayır. Müstəqillik dövründə, Azərbaycanın müstəqilliyinin dünya birliyi tərəfindən tanınmasında onun xidmətləri misilsizdir. Türkiyəyə, Paris konfransına yollanan Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri idi. On beş nəfərlik heyətlə Fransaya getmişdi. Fransada təsəvvür edin, bu ölkənin dövlət rəhbəri ilə görüşü olur. Doğrudur, bu görüş rəsmi deyildi. Böyük dövlətlər Azərbaycana kiçik, xırda bir dövlət kimi baxırdılar və onlar üçün heç bir maraq kəsb etmirdi. Çünki onlar hesab edirdilər ki, Rusiyanın ağqvardiyaçılara məğlub olması qaçılmazdır. Bu məğlubiyyətdən sonra Azərbaycan onlar üçün maraq kəsb edə bilməzdi. Ancaq əksinə oldu. Bolşeviklər ağqvardiyaçıları məğlub etdilər. Beləcə sülh konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini tanımağa məcbur oldu. Fransada Topçubaşovun səhhəti ilə bağlı çətinlikləri olmasına rəğmən, Lozannada, Londonda keçirilən irimiqyaslı konfranslarda iştirak edir. Çalışırdı ki, dünya dövlətlərinə Azərbaycanı tanıtsın, onların maddi və mənəvi dəstəyini alsın, Azərbaycan ayağa qalxsın. Amma təəssüf ki, 1920-ci ilin aprel ayında artıq bolşevik qoşunları Azərbaycanı işğal etdilər.

Fuad Babayev: Afət xanım, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Əlimərdan bəy Topçubaşovun fəaliyyəti haqqında nə demək olar?

Afət Səfərova: Mən onu deyə bilərəm ki, 11 yanvar 1920-ci ildən sonra, yəni Paris sülh konfransında Azərbaycan Xalq

Türkiyəyə, Paris konfransına yollanan Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri idi. On beş nəfərlik heyətlə Fransaya getmişdi. Fransada təsəvvür edin, bu ölkənin dövlət rəhbəri ilə görüşü olur. Doğrudur, bu görüş rəsmi deyildi. Böyük dövlətlər Azərbaycana kiçik, xırda bir dövlət kimi baxırdılar və onlar üçün heç bir maraq kəsb etmirdi. Çünki onlar hesab edirdilər ki, Rusiyanın ağqvardiyaçılara məğlub olması qaçılmazdır.

Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasından sonra Azərbaycan nümayəndə heyəti başqa mühüm məsələlərin həllinə nail olmalı idi. Bu məsələlərin arasında ən böyük problem Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyü məsələsi idi. Yəni hansı ərazilər Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın tərkibində olmalı idi. Mən bir söz qeyd edirəm ki, 11 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə

paralel Gürcüstan Respublikası da de-fakto tanındı. Amma hələ Ermənistanı tanımamışdılar. Nəyə görə? Çünki mövcud Ermənistan Rusiya Ermənistanı deyilirdi, yəni Rusiya imperiyasının tərkibində olan Ermənistan. Onlar Türkiyə məsələsini gözləyirdilər. Daha doğrusu, Türkiyə məsələsinin axırını gözləyirdilər. Osmanlı imperiyası bilirsiniz ki, dağılmışdı və dağılandan sonra bütün bu Antantanın tərkibində olan dövlətlərin hamısı Osmanlı imperiyasından nəsə qazanmaq istəyirdilər. O cümlədən də Ermənistan Şərqi Anadoludakı vilayətləri özünə birləşdirmək istəyirdi. Ona görə də qeyd olunan tarixdə yalnız Azərbaycanla, Gürcüstanı de-fakto tanıdılar. Azərbaycan nümayəndəliyi ərazi məsələsini kəskin qoymuşdu və tərtib olunan xəritədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 114 min kvadrat kilometrədən artıq ərazini əhatə edirdi. Onu hamı təsdiq etmişdi. 1920-ci ildə bir

Topçubaşovun fəaliyyəti çox zəngin idi. Lakin aprel hadisələrindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşları bir anda vətəndaşlığını itirdilər. Elə həmin tarixdən Topçubaşov dövlət xadimindən siyasi mühacirə çevrildi.

təqvim çıxmışdı və orada Azərbaycanın bütün ərazisi, coğrafi, demoqrafik vəziyyəti əks olunmuşdu. Demək istəyirəm ki, Əlimərdan bəy Topçubaşov 1920-ci ilin yanvarından sonra da fəaliyyətini bax bu istiqamətdə görürdü. Amma təəssüf

ki, Əlimərdan bəy Topçubaşovun Azərbaycanda nümayəndə heyətinin başçısı kimi iştirak etdiyi son tədbir San-Remo konfransı olmuşdu. San-Remo konfransı 24, 25 və 26 aprel 1920-ci ildə keçirilmişdi. Orada ərazi problemlərinə və Batum məsələsinə baxılırdı. Batum o vaxt Azərbaycan üçün çox böyük strateji rol oynayırdı. Çünki o vaxt üçün yeganə neft kəməri xətti idi, Bakı nefti bu marşrutla ixrac olunurdu. Ona görə də Topçubaşovun fəaliyyəti çox zəngin idi. Lakin aprel hadisələrindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşları bir anda vətəndaşlıqlarını itirdilər. Elə həmin tarixdən Topçubaşov dövlət xadimindən siyasi mühacirə çevrildi.

Fuad Babayev: Və faktiki olaraq vətəndaşlığı olmayan bir adam oldu.

Afət Səfərova: Amma vətəndaşlığını itirmiş bu adam orada mübarizəsini dayandırmadı. Mübarizəsini davam etdirdi. Bir məsələ də var. 28 aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan nümayəndəliyi ilə dövlət arasında informasiya mübadiləsi itdi. Çünki dövlət yox idi və heç bir məlumat almaq mümkün deyildi. Topçubaşov Bakıda çevriliş olması məlumatını yalnız mayın 3-də aldı.

Gündüz Nəşibov: Amma onda teleqraf aparatı var idi

Afaq Səfərova: Teleqraf aparatı işləmirdi. Yalnız Gürcüstan dövləti, Gürcüstan nümayəndəliyi xəbər verib ki, Bakıda belə bir çevriliş olub və ondan sonra Topçubaşov öz komandası ilə yeni mübarizəyə başlayır. Yəni mühacirət dövrü mübarizəsinə başlayır. Birinci onun addımı Fransa prezidentinə müraciət oldu. Topçubaşov o məktubda qeyd etdi ki, Bakıda çevriliş olub, bolşevik qüvvələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini zor tətbiq edərək deviriblər. Hətta Gəncə üsyanı zamanı da Topçubaşov Gürcüstan nümayəndəliyinə öz etirazını bildirmişdi ki, Gürcüstan hökuməti heç olmasa Gəncə üsyançılarına dəstək verməli, kömək etməli idi.

Nadir Məmmədli: Bir az sadələşən yanaşırdı hər şeyə.

Afət Səfərova: Hər halda belə bir narazılıq olmuşdu. Onu deyə bilərəm ki, bu məktub cavabsız qaldı. Bu məsələdən sonra da başqa yerlərə müraciət etmişdi. Belə bir material da əldə etmişdim ki, Genuyada konfrans keçiriləndə orada Topçubaşovla Nərimanovun görüşü olub. Nərimanov Genuya konfransında Çiçerinin rəhbərlik etdiyi bolşevik Rusiyası nümayəndə heyətinin üzvü idi. Həmin Genuya konfransında Azərbaycan neftinin konsessiya məsələsinə baxılırdı. Genuya konfransına Topçubaşov ünvanladığı etiraz notasında bildirmişdi ki, necə ola bilər ki, Azərbaycan neftinin konsessiyasına Rusiya baxır və Çiçerin də gəlib burada Azərbaycan nefti ilə bağlı danışır. Halbuki onun heç bir ixtiyarı yoxdur. Noyabr ayında Millətlər Cəmiyyətinin iclası keçirilmişdi və ora da öz narazılıqları ilə bağlı müraciətini göndərmişdi. Topçubaşov Avropada gedən bütün iqtisadi konfranslara müraciət etmişdi. Amma çox təəssüf ki, heç bir cavab yox idi. Artıq görünürdü ki, Bolşevik Rusiyası ilə Avropa dövlətləri münasibət qurmağa başlayıb.

Fuad Babayev: Yəni bolşevik Rusiyası real güc kimi qəbul

*Parisə göndərilən Azərbaycan Nümayəndə
Heyəti iş başında. 1919-cu il*

olunmuşdu.

Afət Səfərova: Artıq qəbul olunmuşdu. Türkiyədə Kamalçı hərəkəti başlamışdı, yəni Sevr müqaviləsinə etiraz edən Mustafa Kamal Paşa müharibəyə başlamışdı. Əvvəlcə Yunan-Türkiyə müharibəsi olmuşdu. Sonra şərqdə türk-erməni savaşı olmuşdu və Kamal Paşa uğur qazanmışdı. Bundan istifadə edən bolşevik Rusiyası dərhal Ermənistanda da Sovet respublikası yaradıldığını elan edir. Gürcüstanda isə Sovet Respublikası fevral ayında, 1921-ci ildə elan olunmuşdu. Yəni 1921-ci ildən sonra hamı başa düşdü ki, Cənubi Qafqaz artıq bolşevik Rusiyasının nüfuz dairəsinə daxil oldu. Hətta bu hadisədən sonra da Topçubaşov öz mübarizəsini dayandırmır.

Fuad Babayev: Afət xanım, 1934-cü ildə Topçubaşov bir müddət xəstə yatır və ömrünün son illərini maddi sıxıntı içərisində keçirir, dünyasını dəyişir və Parisdə Sen-Klu qəbirستانlığında dəfn olunur. Belə demək olarmı ki, faktiki olaraq unudulur? Çünki sovet tarixi elmi böyük ehtimalla onunla məşğul olmazdı və onun tutaq ki, başqa bir ölkənin tarixçilərinin diqqətini cəlb edəcək bir fiqur olması da şübhə altındadır. Onunla Azərbaycan tarixi maraqlanmalı idi. Topçubaşovun yenidən araşdırılması prosesi yəqin ki, müstəqilliyimizin ilk illərində başladı?

Afət Səfərova: Bəli. Mən sizə deyim ki, sovet dövründə arxivlərə çox az ailənin girişi var idi. Onların da əksəriyyəti rus alimləri idi. Onlar isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən deyil, öz təbirlərinə desək, "satqın Müsavat hökuməti"ndən yazırdılar.

Nadir Məmmədli: Topçubaşov siyasi fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra başqa işlərlə məşğul olur. Ədalət Tahirzadənin də kitabı var, Azərbaycandan xaricə tələbə göndərilib. 27 nəfər Fransada qalır, qalan hissəsi Almaniyada, İtaliyada və s. O maddi imkanından, qazancından onlara da verir. Hətta Azərbaycan mü-

hacirləri də dolana bilmədikdə, bir problemləri olan zaman ona üz tuturdular. Hətta Ceyhun Hacıbəylinin ona məktubları var. Ondan borc pul, ianə, kömək istəyir.

Fuad Babayev: *Amma Topçubaşovun özünün də maddi qaynağı yox idi axı.*

Nadir Məmmədli: Özü kasıb vəziyyətdə idi, xəstə idi və məktubların birində də C.Hacıbəyliyə yazır ki, nə dövlətin büdcəsi, (dövlət dedikdə mühacirlərin siyasi şurasını nəzərdə tuturdu – N.M.) nə də mənim gücüm çatır. Ona konkret belə cavab verir. Ancaq kənardan adamlar həmişə onu qınayırdılar ki, gedəndə dövlətin pullarını götürüb, aparıb, özü üçün xərcləyib. Şəxsən mən özüm də uzun müddət belə fikirləşmişəm.

Afət Səfərova: Bəli, günahlandırırdılar.

Nadir Məmmədli: Ancaq sonra məlum olur ki, o, varını, yoxunu, həmin tələbələr ki, gəlmişdilər, onlara xərcləyib, özünə baxa bilmirdi artıq.

Afət Səfərova: Üstəlik dövlətin ayırdığı pulları da iş prosesində sərf edirdilər. Onlar xəritə, broşurlar hazırlamışdılar – Qafqaz və Azərbaycan haqqında

Nadir Məmmədli: Nəriman Nərimanov uzun müddət onlara kömək edib. Ancaq Moskvaya vəzifəyə gedəndən sonra əli kəsilib, artıq onlara kömək edə bilməyib.

Afət Səfərova: Bir iş də var ki, Paris sülh konfransında iş gedərkən iki nəfər amerikalı iş adamı ilə Topçubaşov müqavilə bağlayır. Onlar ABŞ-da Azərbaycanı təbliğ etməli idilər. Yəni ona da vəsait ayrılırdı. Elə belə onu heç kim etməzdi.

Fuad Babayev: *Belə deyə bilərikmi ki, soyqırımları təhlil edən, tədqiq edən təhqiqat komisiyasının fotoları və materiallarının Parisə aparılması da Topçubaşovun sayəsində baş tutub?*

Afət Səfərova: Bəli. Solmaz xanım Tohidinin tədqiq etdiyi ma-

terialları Fransaya məhz Topçubaşov aparmışdı.

Nadir Məmmədli: Düzdür. Bilirsiniz o özünü hansı şəraitdə, hansı mühitdə yaşayıb, hansı çarpayıda yatıb?

Fuad Babayev: Parisdə?

Nadir Məmmədli: Parisdən artıq uzaqlaşmışdı. Artıq onun gücü çatmırdı Parisdə ev tutsun.

Afət Səfərova: Yeni gələndə onlar mehmanxanada qalırdılar. Sonra maddi cəhətdən problem olandan sonra yavaş-yavaş gəlib, Parisin kənarlarına çıxmışdılar və ona görə də son günlərini o, ağır şəraitdə yaşamışdı.

Nadir Məmmədli: Topçubaşov Sen-Klu qəbiristanlığında dəfn olunub, dünyanın ən bahalı qəbiristanlıqlarından biridir. Torpağın bir kvadrat metri on min yevrodur.

Fuad Babayev: Mütəmadi olaraq bir neçə on illikdən bir də pul ödənilməlidir.

Nadir Məmmədli: Əgər pul ödəməsən qəbri götürəcəklər. Bu qəbiristanlıqda dəfn olunmağın siyasi əhəmiyyəti var. O vaxt Parisdə olan türk mühacirləri ianə toplayaraq Topçubaşovun qəbri saxlayırdılar. İş burasındadır ki, icarə haqqı ödənilmədikdə də onun qəbrini saxlayırdılar. Çünki bunun siyasi mahiyyəti vardı. 1993-cü ildə Heydər Əliyev Topçubaşovun məzarını ziyarət etdikdən sonra vəziyyət dəyişdi. Ora elə-belə adamlar basdırılmayıb. Təsəvvür edə bilməzsiniz ki, orada kimlər dəfn edilib? Orada dünyanın ən məşhur bəstəkarları, siyasi xadimləri, yazıçıları dəfn edilib. Bura adi qəbiristanlıq deyil. Sen-Klunun bahalı olmasının səbəbi odur ki, bura hər gün yuyulub-təmizlənir, qəbirlər gül-çiçəklə bəzənir. Bura o qədər abaddır, o qədər baxımlıdır ki. Buranı parka çeviriblər. Bu qəbiristanlıq sanki bir mezarlıq abidəsidir. Topçubaşovun qəbirüstü abidəsi də olduqca möhtəşəmdir. Qəbirüstü abidəni heykəltəraş Akif Əsgərov hazırlayıb. Əlimərdan bəyin məzarı baxımlı vəziyyətdədir. Orada ya-

şayan azərbaycanlılar, xüsusən də Cənubi Azərbaycandan olan soydaşlarımız onun məzarını tez-tez ziyarət edirlər. Qəbiristanlığın önündə böyük gül mağazası var, onlarla müqavilə imzalayıb pulu ödəndikdən sonra onlar hər gün məzarların üstünə gül qoyurlar. Əlimərdan bəy Topçubaşovun məzarının orada saxlanması siyasi əhəmiyyət daşıyır. Onun məzarı burada Azərbaycanın bir simvoludur. Köhnə məzar daşı isə bu dəqiqə Ədəbiyyat muzeyindədir.

Gündüz Nəsimov, Aydan Abbaslı
1905.az
26.07.2018

**Nigar Maksvell: “Hesab edirəm ki, tarix elmi riyaziyyatla
sıx bağlıdır.”**

“...Cənubi Qafqaz həmişə ziddiyyətlər qovşağı olub. Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan öz müstəqilliklərinə mürəkkəb yollarla qovuşublar. Bu üç xalqın taleyi o vaxt və indi bir çox məsələlərdə kəsişsə də, o vaxt ümumi məsələlərin həllində vahid rəyə gələ bilməyiblər. Qafqaz münasibətlərində bu gün də ziddiyyətləri kəskinləşdirən elə budur. Yeni sənədlər hesab edirəm ki, bizə tarix elminin üzərində işlədiyi bir sıra münaqişəli məsələlərin həllində kömək edəcək...”

Suallarımızı Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nigar Maksvell cavablandırdı.

– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tariximizdəki rolunu necə dəyərləndirirsiniz?

– Tezliklə xalqımızın müqəddəratında böyük rol oynamış ilk müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasının yubiley tarixini – 100 illiyini qeyd edəcəyik. Çarizmin buxovlarından qurtulan Azərbaycan xalqı müstəqil dövlətini elan etməklə öz azadlığının pik nöqtəsinə qalxa bildi. Rusiya monarxiyasının xarabalıqları üzərində müstəqilliyə doğru yol götürərək, keşməkeşlərdən və sınaqlardan keçərək biz, azərbaycanlılar Şərqdə ilk parlament respublikası yaratmaqla, öz arzumuzu yerinə yetirdik və azadlıq iradəmizi ortaya qoyduq. Ən əsası isə öz dövlətimizi qura bilmək imkanımızın olduğunu sübut etdik. İlk demokratik dövlətin tarixi 23 ayla məhdudlaşsa da, inamla demək olar ki, onun həyatının hər günü, hər saati qeyri-adi dərəcədə əhəmiyyətli hadisələrlə dolu idi. Məhz buna görə də tariximizin bu dövrünü dəqiqələri, saatları ilə öyrənmək lazımdır.

Şərqdə ilk parlament respublikası yaratmaqla, öz arzumuzu yerinə yetirdik və azadlıq iradəmizi ortaya qoyduq. Ən əsası isə öz dövlətimizi qura bilmək imkanımızın olduğunu sübut etdik. İlk demokratik dövlətin tarixi 23 ayla məhdudlaşsa da, inamla demək olar ki, onun həyatının hər günü, hər saati qeyri-adi dərəcədə əhəmiyyətli hadisələrlə dolu

idi. Məhz buna görə də tariximizin bu dövrünü dəqiqələri, saatları ilə öyrənmək lazımdır. Çünki tarixi hadisələr kaleydoskopu daxili və xarici amillərdən asılı olaraq sürətlə dəyişirdi.

– 1991-ci ildə milli müstəqilliyimizin bərpasından sonra tarixçilər qarşısında yaranmış imkanlar barəsində nə deyərdiniz?

– Mənim yaşdım, 60-cı illər nəslindən olan və elmdə ilk addımlarını hələ sovet dövründə atmış tarixçilər üçün elmi işin yeni üsullarına keçmək üçün xüsusilə həssaslıq tələb olunurdu. Təəccüblü deyil ki, biz sovet ideologiya maşını ilə məhdudlaşdırılmış sərt tələblər zamanından əvvəllər heç haqqında düşünə də bilmədiyimiz yeni arxivlərin, yeni mənbələrin və qapıların açılması dövrünə keçirdik. Bu gün, Azərbaycanın müstəqilliyinin dönməz xarakter aldığı bir dövrdə azərbaycanlı tədqiqatçılar qarşısında dünya arxivlərində olan sənədlərin elmi dövrüyyəyə buraxılması baxımından nəhəng perspektivlər açılib. Faktoloji bazanın genişlənməsinin müasir tarixşünaslıqda yeni baxışların formalaşdırılmasına kömək etdiyi qeyd olunmalıdır. Bu gün mənim 40 ildən artıq əməkdaşı olduğum Azərbaycan MEA Tarix İnstitutu Böyük Britaniya, Fransa, Hindistan, Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə və Almaniya arxivlərindən toplanmış sənədlərin böyük bir arsenalını yaradıb. Qürurla demək olar ki, bu layihənin – xarici arxivlərdən sənədlərin yığılmasının əsası Britaniya arxivlərindən toplanmış və akademik Yaqub Mahmudovun redaktəsilə ilə dərc edilmiş toplu ilə qoyulub. Bu topluya mənim on il öncə çalışdığım Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin arxivindən olan sənədlər daxil edilib. Həmin toplu 2011-ci ildə işıq üzü görüb və biz onu Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etməsinin 20 illiyinə həsr etmişik. Prezident İlham Əliyevin müstəqilliyin 20 illiyinin bayram edilməsi ilə bağlı fərmanı dərc ediləndə biz, tarixçilər ilk

toplunu buraxmaqla bu tarixə öz töhfəmizi verdik. Şöbəmizin əməkdaşları Almaniya, Türkiyə, Gürcüstan, Fransada olaraq çoxlu sayda sənəd gətiriblər və onların əksəriyyəti toplularda dərc olunub. 2011-ci ildə ilk toplunun nəşrindən 2 il sonra böyük marağı nəzərə alaraq, biz onu rus dilinə də tərcümə etdik və beləcə oxucu dairəsini daha da genişləndirdik. Topluda dərc olunan sənədlərin bir çoxunda Dehli arxivlərinə istinad olduğundan, biz Dehliyə getmək və orada da işləmək fikrinə gəldik. Mən bu layihəni həyata keçirməyə nail oldum, Dehliyə getdim və bir aya yaxın milli arxivdə işlədim. Həmin sənədlər əsasında hazırlanmış toplu Azərbaycan Demokratik Respublikasının 100 illiyi ilə əlaqədar nəşr olunub.

– Bilirik ki, xeyli müddətdir ki, Böyük Britaniyada tədqiqat işləri aparırsınız. Hazırda nə üzərində çalışırsınız?

– Hazırda mən Böyük Britaniyadayam və son 2 il ərzində bu ölkənin milli arxivindən topladığım materiallardan ibarət yeni toplu üzərindəki işimi başa çatdırıram. Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin, Müdafiə Nazirliyinin, Nazirlər Kabinetinin fondlarından, eləcə də Birinci Dünya müharibəsi və aviasiya fondlarından əldə etdiyim sənədlərin sayı bir neçə mindən çox olduğundan, onları yalnız bir cildə toplamaq mümkünsüz görünür. Biz yubileyə kimi yalnız 1918-ci ili və qismən 1919-cu ili əhatə edən ilk iki cildi nəşr etdirməyi düşünürük. Yeni toplunun yalnız Azərbaycanın 1918-1920-ci illər tarixini deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazın tarixini əhatə edən sənədlərin əksini tapması ilə xarakterik olmağına çalışacağam. Yəni burada Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının tarixi ilə də bağlı sənədlər olacaq. Belə sənədlərə, xüsusilə də Birinci Dünya müharibəsi dövründə Cənubi Qafqaz regionunda ingilis hökumətinin siyasətinə işıq saçıran Britaniya sənədlərinə malik olmaq qonşu Gürcüstan və Ermənistan tarixçiləri ilə tam obyektiv elmi polemikalara gir-

mək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Britaniya fondlarındakı materiallar bir neçə əsas istiqaməti canlandırır. 1917-20-ci illərdə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr Britaniyanın hərbi iştirakı baxımından həmin istiqamətlər üzrə şərh olunur. Cənubi Qafqazda yaşayan və müstəqillik yoluna qədəm qoyan xalqların taleyi bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Bu xalqlar müstəqilliyə doğru ilk addımlarını Qafqaz dövlətçiliyi çərçivəsində atmış, sonradan isə hərəsi öz dövlətçilik yolunu tutmuşdu. Azərbaycanın müstəqillik illərində alimlərimiz nəhəng sayda yeni və maraqlı sənədlərə istinad etməklə maraqlı əsərlərlə tarixşünaslığımızı zənginləşdiriblər. Bu illər ərzində həmin sənədlər əsasında qurulmuş ədəbiyyat nəşr edilib. Buna görə də bu və ya digər aspekt qiymətləndirmə kateqoriyasına malikdir. Gürcü və erməni alimləri də bunu ediblər. Problem ondadır ki, biz erməni ədəbiyyatını pis bilirik. Təəssüf ki, erməni mənbələrinin əksəriyyəti erməni dilində yazıldığından, geniş oxucu kütləsinin ona əli çatmır. Bəlkə burada da onların öz məqsədləri var – öz mənbələri ilə bölüşmək istəməirlər, çünki hansısa dərəcədə özlərinin əleyhinə yönələ bilər. Ona görə də bu və digər problemi işıqlandırarkən qiymətləndirmə kateqoriyası öz mənbələrinin xarakterindən asılı olaraq şəklini dəyişə bilər. Bu baxımdan “sənədlərin müharibəsi” adlı təhlükə yaranar.

– **“Sənədlərin müharibəsi” deyərkən nəyi nəzərdə tutursunuz?**

– Mən “sənədlərin müharibəsi” termininin nə olduğunu şərh edirəm. Azərbaycandakı 1918-ci ilin faciəli mart hadisələrini götürək. Bu haqda Azərbaycan tarixçiləri çoxlu yazıb və nəşr ediblər. Biz artıq dünyaya sübut etmişik ki, 1918-ci ilin martında Azərbaycan xalqına qarşı edilənlər soyqırımdan başqa bir şey deyil. 2009-cu ildə Solmaz Rüstəmovə-Tohidinin “Mart 1918-ci il. Bakı” sənədlər toplusu işıq üzü görüb. Ardınca onun

Quba və Şamaxı haqqında analoji topluları nəşr olundu. Hamıya məlumdur ki, bu kitablar hələ Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının aşkar etdiyi Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinə qarşı törədilən kütləvi qətlər və onların əmlakının yağmalanması hallarına dair sənədlər əsasında. Yeri gəlmişkən, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri yalnız tanınmış azərbaycalılar deyildi, burada digər millətlərin nümayəndələri də təmsil olunmuşdu və həmin topluların obyektivliyi şübhə doğurmur. Bu topluların nəşrindən bir neçə il əvvəl, 2003-cü ildə İrəvanda “Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 1918-1920-ci illərdə erməni qırğınları” adlı erməni dilində sənədlər toplusu nəşr edilib və erməni əhalisinə qarşı azərbaycanlılar və türklər tərəfindən “icra edilmiş” zorakılıq faktlarına dair sənədlər verilib. Toplu erməni dilində nəşr edildiyindən, təbii ki, daha az oxucunu əhatə edir, yalnız bir neçə sənəd rus dilində çap olunub. Buyurun, bu, “sənədlərin müharibəsi”nə dair mənim birinci nümunəmdir. Yəni tərəflərdən biri sənədlər təqdim edir, digər tərəf isə ona əks olaraq öz sənədlərini irəli sürür. Başqa bir misal kimi mən türk tarixçisi Mehmet Perincikin 2011-ci ildə Moskva-da nəşr olunmuş “Erməni məsələsi Rusiya dövlət arxivlərindən 120 sənəddə” kitabını göstərə bilərəm. O, öz kitabında Rusiya dövlət arxivlərindən “erməni soyqırımı”nı təkzib edən sənədləri göstərir, müxtəlif ölkələrdən olan tarixçilərin müxtəlif cür şərh etdikləri tarixi hadisələrin üzərinə işıq salır. Rusiya dövlət arxivlərində “erməni məsələsi” ilə bağlı mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilməsində vacib rol oynayacaq belə sənədlər mövcuddur. Bəs həqiqət haradadır? O nəyə əsaslanır? Bir çox erməni müəlliflərinin topluları yalnız oxucu dairəsini məhdudlaşdırmır, yuxarıda qeyd etdiyimiz və bizim də yaxşı bildiyimiz kimi, onlar üçün sərfəli olan sənədləri doğrayır, özləri üçün sərfəli

Bir çox erməni müəlliflərinin topluları yalnız oxucu dairəsini məhdudlaşdırmır, yuxarıda qeyd etdiyimiz və bizim də yaxşı bildiyimiz kimi, onlar üçün sərfəli olan sənədləri doğrayar, özləri üçün sərfəli olan hissələri rus dilinə tərcümə edir, öz nöqtəyi-nəzərlərini qorumağa çalışırlar. Ümumi kontekstdən çıxarılmış ifadələr, cümlələr, bəzən isə böyük abzaslar sənədin ümumi konsepsiyası ilə bağlı deyil və absurd məzmun yaradır. Tarixdə belə faktlar yetərincədir.

olan hissələri rus dilinə tərcümə edir, öz nöqtəyi-nəzərlərini qorumağa çalışırlar. Ümumi kontekstdən çıxarılmış ifadələr, cümlələr, bəzən isə böyük abzaslar sənədin ümumi konsepsiyası ilə bağlı deyil və absurd məzmun yaradır. Tarixdə belə faktlar yetərincədir. Məhz Azərbaycan və erməni arxivlərindən kənardan əlavə olunmuş sənədlərin sayı əlimizdə yetərincədir və onlara qarşı dəlil gətirmək ermənilərə çox ağırdır.

Lakin inkar etmək olmaz ki, öz məzmunu ilə bizim ekspertləri də düşündürən sənədlər də mövcuddur. Etiraf etməliyik ki, biz obyektiv olmalı, mümkün elmi dəlillər qurmaqla, əsil elmi debatlarla girməyə çalışmalıyıq.

– Qonşu ölkənin tarixçiləri ilə qarşılaşırsınızmı və onlarla debatlara girirsinizmi?

– Elmi fəaliyyətim dövründə dəfələrlə beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişəm və tariximizin 1917-20-ci illər dövrü ilə bağlı ermənilərin məruzələri ilə rastlaşmışam. Qısaca və ümumi bir söz deyə bilərəm: demək olar ki, heç vaxt əsil elmi müzakirəyə girə bilməmişik. Onların qeyd etdikləri sənədlər ya saxtalaşdırılıb, ya da dediyim kimi, ümumi kontekstdən çıxarılıb və bunu onlar yeganə həqiqət kimi qələmə verirlər. Beləcə müzakirələri dalana dirəyir və yaxud buna çalışırlar. Tarixçilərimi-

zin sübut və dəlillərini isə bir qayda olaraq inamsızlıq, düşmənçilik və anlaşılmalıqla qarşılayırlar. Hesab edirəm ki, tarix elmi riyaziyyatla sıx bağlıdır. Bir tarixi məsələnin həlli, digərinin həllindən ortaya çıxır, yanlış həll isə ifadə olunanlar zəncirini qıra bilər. Bəzən fikir səni tutur və ardınca aparır. Dünya arxivlərində işləyəndən sonra əlimə elə müxtəlif sənədlər keçir ki, onları dərinləndən təhlil etsən, tutuşdursan, tədqiqatçı təxəyyülünün səni hara aparıb çıxaracağını təsəvvür etmək belə çətindir. Təsəvvür edin, informasiyanı elə dərinləndən təhlil və müqayisə etmək lazımdır ki, düşgün tarixi “pazl”ı öz yerinə qoya biləsən. Bu prosesdə hesab edirəm ki, əsas deviz obyektivlik olmalıdır.

– Arxivlərdə aşkar etdiyiniz materiallar tarixçilərimizin tədqiqat işlərində hansı rolu oynayacaq?

– Tarixşünaslığa yeni, indiyə kimi nəşr olunmamış Britaniya sənədlərinin daxil edilməsi tarixin həmin dövrünə dair biliklərimizi dərinləşdirməyə imkan verir. Bu sənədlərin hamısı üçün ümumi olan nədir? Rəsmi xarakter daşıyan bu materialların hamısının təfsirində bir “imperiya zövqü” var. Sənədlərin hamısında siyasi, ideoloji təsir duyulur. Bütövlükdə Britaniya arxivləri Cənubi Qafqaz tarixinin haqqında danışdığımız dövrünün müxtəlif tərəflərini oxumağımıza imkan verən yeni səhifələrini qarşımızda açır. Xüsusilə bu sənədlər qrupunda “erməni məsələsi”nin Britaniya təfsirində dair çoxsaylı məlumatları qeyd etmək olar. “Sənədlər müharibəsi” baxımından bu, çox maraqlıdır. İşlədiyim fondlardakı sənədlərin bir çoxunda erməni izi duyulur. Bu sənədlər britaniyalıların yalnız özləri tərəfindən deyil, ermənilər tərəfindən, həm yenicə yaradılmış Ararat Respublikası, həm də Böyük Britaniyada yaşayan erməni diasporu tərəfindən verilmiş məlumatlara əsasən tərtib olunub. Həmin dövrdə Böyük Britaniyadakı erməni diasporunun nə qədər güclü olduğunu mən bilmirdim. Bu sənədləri şərh edərkən elmi

obyektiv yanaşma şübhəsiz ki, Azərbaycan və Ararat respublikaları arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, regionun müsəlman əhalisinə qarşı daşnaklar tərəfindən törədilmiş soyqırım mövzusunı daha dərinlən öyrənməyə imkan verər. Ən başlıcası isə bu sənədlər Böyük Britaniya hökumətinin Cənubi Qafqazdakı vəziyyətin sülh yolu ilə nizamlanmasındakı cəhdlərini təhlil etməyə imkan verir. Əlbəttə, onların buradakı rolu kiçik deyildi. Onlar bu regionda sülhü qoruyurdular və neçə ki, burada idilər, açıq hərbi əməliyyatlar getmirdi. Üç respublikanın qarşılıqlı münasibətlərində, onların dövlət quruculuğu siyasətinin həyata keçirilməsində arbitr rolu oynayırdılar və bu sənədlər göstərir ki, Britaniya komandanlığı dafələrlə öz mövqelərini dəyişiblər. Mənim tapdığım sənədlərin bəzilərində britaniyalıların gah azərbaycanlıları, gah da erməniləri təcavüzkar kimi göstərmə söyləri görünür. Bu sənədlərin həm də zəif mexanizmə malik olduğu duyulur. Sənədlər haqqında çox danışmaq olar, onlar öz məzmunu etibarilə çox qiymətli və maraqlıdır. İrəlində bizi çox işlər gözləyir, həmin sənədlər nəşr edildikdən sonra tədqiqatçılarımız qarşısında indiyədək öyrənilməmiş yeni perspektivlər açılacaq. Cənubi Qafqaz həmişə ziddiyyətlər qovşağı olub. Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan öz müstəqilliklərinə mürəkkəb yollarla qovuşublar. Bu üç xalqın taleyi o vaxt və indi bir çox məsələlərdə kəsişsə də, o vaxt ümumi məsələlərin həllində vahid rəyə gələ bilməyiblər. Qafqaz münasibətlərində bu gün də ziddiyyətləri kəskinləşdirən elə budur. Yeni sənədlər hesab edirəm ki, bizə tarix elminin üzərində işlədiyi bir sıra münaqişəli məsələlərin həllində kömək edəcək. Bilirsiniz, diplomatların öz diplomatik stolları, hərbcilərin döyüş meydanı olduğu kimi, tarixçilərin də öz dəyirmi masaları, seminarları, konfransları var. Bu istiqaməti gücləndirmək, bu planda daha fəal işləmək lazımdır. Sovet dövründə, sovet beynəlmiləlciliyi

adlanan dövrdə nə qədər qərribə də olsa, bizə Cənubi Qafqazın bütün tarixini üç xalqın vahid yaşayış evi kimi əks etdirən birgə əsərlər nəşr etdirməyə imkan verirdilər. Təəssüf ki, bu gün bu cür işlər yoxdur. Ermənistanla müharibə şəraitində, hər bir konfransda erməni nümayəndə heyətinin nümayəndələrinin dilindən ancaq hədələr, aqressiv ifadələr və bir çox tarixi məsələlərin mahiyyətinin anlaşılmadığı səsləndiriləndə bu, hətta absurd səslənə bilər.

– Rəhbərlik etdiyiniz şöbənin fəaliyyəti ilə də bağlı Sizin fikirlərinizi öyrənmək istərdik.

– Mənim 20 ildən artıq rəhbərlik etdiyim Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” şöbəsi iki dövrün – sovet və müstəqillik dövrünün kəsişməsində yaranıb. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini öyrənməyə başlayan ilk elmi ocaq idi. Həmin dövrdə bəziləri bizi tarixi dairələrdə ilk müstəqil elmi mərkəz hesab edirdilər. Amma tədricən hər şey dəyişdi, şöbəyə yeni əməkdaşlar qoşuldu, bu istiqamətdə Azərbaycan tarixini yenidən yazmaq imkanını görənlər, çəkinmədən deyə bilərəm ki, tarixin bu mərhələsini tamamilə ağ səhifədən yazmağa başladılar. Tarixin bu dövrü ilə məşğul olan tarixçilərin demək olar ki, hamısı bizim şöbədə işə başlayıb və ya onunla sıx əlaqədə olub, desəm, mənəcə, yanılmaram. Burada ilk seminarlar, diskussiyalar keçirilib, ilk namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müzakirə olunub, burada yeni kadrlar yaranıb. Həmin dövrdə çox coşqun debatlar gedirdi, emosiyalar elə həddə qədər yüksəlirdi ki, bütün müzakirələrimiz otağımızdan kənarda da eşidilirdi. Əslində hər yeni fikir elə bu cür də cillanmalıdır, 1990-cı illərin əvvəllərində mən deyərdim ki, hansısa dərəcədə inqilabi hadisələr baş verirdi. Heydər Əliyevin fərmanına əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk yubileyi 80 illiyi geniş bayram kimi qeyd olunurdu. Fəxrlə deyə bilərəm

ki, məhz rəhbərlik etdiyim şöbənin kollektivi ilk yubiley elmi ümumiləşdirilmiş əsərin yazılması üçün hökumət qrantı aldı. Hesab edirəm ki, biz qarşımıza qoyulan vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəldik, bizi mükafatlandırıdılar, kitab iki dildə işıq üzü gördü. Kollektiv çox ciddi işlədi, respublikanın bütün arxivləri bizim üzümüzə açıldı. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair ilk ümumiləşdirici əsər idi və sonradan 7 cildlik Azərbaycan tarixinin hazırlanmasında əsas baza oldu. Həmin 7 cildlik akademik əsər idi və qədim dövrdən başlayaraq, bu günümüzə qədər böyük bir dövrü əhatə edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi 5-ci cildin ikinci hissəsində əks olunub. Mən həmin hissənin məsul redaktoruyam və bu kitabdakı hər bir sözə görə cavabdehəm. 1990-cı illərin əvvəlindəki tədqiqat predmetimizi yenidən doğulmuş körpə uşağa bənzətsək, həmin dövr tarixşünaslığının yüzilliyində o, artıq möhkəm ayaqda duran və öz gələcəyini yaxşı dərk edən yetkin yeniyetməyə bənzəyir. Bizim fəaliyyətimizin birinci mərhələsi emosional səviyyədə qurulmuşdu və çoxsaylı materialların toplanmasını, sanki fikri sovet ideoloji buxovlarından azad etməyi nəzərdə tuturdu. Yeni fikir öz yolundakı hər şeyi, lazım olanı da, olmayanı da özünə hopdururdu. Biz bunların hamısını götürür, sonra isə əlbəttə ki, cilalayırıdık. Buna görə də çoxlu səhvlər, qeyri-dəqiqliklər və s. olurdu. Fəaliyyətimizin ikinci mərhələsi emosional əhvaldan imtina, dövriləşdirilmə mərhələsi oldu. AXC tarixinin hər bir dövrü konkret adla adlandırıldı. Üçüncü mərhələni biz əsil mərhələ adlandırırıq, artıq sanballı monoqrafiyalar, sənədlər toplusu çıxdı. Hesab edirəm ki, həyatlarını Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə sərf edən tarixçilər ciddi əsərlərlə bu mərhələyə daxil oldular. Bunlar yalnız bizim şöbənin əməkdaşları deyildi, bütün respublika tarixçiləri idi. İndi bizdə Akademiyada, universitetlərdə, digər elmi mərkəzlərdə çoxlu istedadlı

alimlər var. Bunlar Azərbaycan elminin fəxridir.

– Perspektivdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı hansı işlərin görülməsini zəruri hesab edirsiniz?

– Düşünürəm ki, bu gün AXC dövründə Azərbaycan-Gürcüstan, Azərbaycan-Ermənistan, Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin dərinədən öyrənilməsi vəzifəsi qoyulmalıdır. Fəxrlə demək olar ki, tarixçilərimiz dünya arxivlərindən çoxlu sayda sənədlər toplayıblar. Əlimizdə materialların elə zəngin arsenalı var ki, əsaslı surətdə bu diskussiyalara başlaya bilərik. Yaxın gələcəkdə bu, bizim əsas işimiz olmalıdır. Biz imkan daxilində yüzillik yubileydən sonra, bəlkə hətta yubiley dövründə qonşularımızla obyektiv, əsil elmi dialoqa girməliyik. Çoxları məni başa düşməyə bilər ki, Ermənistanla müharibə şəraitində necə birgə iş nəzərdə tutula bilər. Amma bu məsələlərlə bağlı polemikalarda onların daimi təhqirlərindən qurtulmalıyıq. Əlimizdə elə sənədlər, əsərlər var ki, erməni ideologiyasını çökdürə bilər. Niyə də onları yalnız hansısa polemika zamanı yox, birgə iş kimi səsləndirməyəək? Qoyun onlar da bizim monoqrafiyaları, sənədləri, konkret faktlarımızı təkzib edəcək materiallar versinlər. Erməni dilində, ümumi kontekstdən çıxarılmış, natamam xarakter daşıyan sənədlərdən başqa nə təqdim edə bilərlər ki?

Gündüz Nəşibov, İrina Muxtarova, 1905.az

14.05.2018

Nailə Vəlixanlı: “Cümhuriyyətin ən böyük işlərindən biri də muzey işinin yaradılması idi.”

“...Cümhuriyyətin ən böyük işlərindən biri də muzey işinin yaradılması idi. Cümhuriyyət yaradıcılarının planları və arzuları çox böyük idi. Ancaq onları həyata keçirə bilmədilər. 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin açılmasının bir illiyi münasibətilə İstiqlal muzeyi yaratmaq istədilər. Orada mümkün eksponatlardan ibarət bir sərgi düzəltmişdilər. Lakin dörd ay sonra cümhuriyyət süqut etdi. İstiqlal muzeyi də açılmamış, tamaşaçı üzü görmədən ləğv edildi...”

Müsahibimiz Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü Nailə Vəlixanlıdır.

– Nailə xanım, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Cümhuriyyətinin və 1918-ci il soyqırımının 100 illiyi ilə bağlı müvafiq fərmanlar imzalayıb. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi bu hadisələri necə qeyd edəcək?

– Biz həm Cümhuriyyətin, həm 1918-ci il soyqırımının, həm də Azərbaycan Ordusunun 100 illiyinə hazırlaşırıq. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 100 illiyi ilə əlaqədar biz həm sərgi, həm də kitab-albom hazırlayacağıq. Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyi ilə bağlı isə sərgi keçirməyi və kataloq nəşr etdirməyi nəzərdə tutmuşuq.

– Bu kataloqda nələrin olması nəzərdə tutulub?

– Bizim muzeydə Azərbaycan Cümhuriyyətinə dair zəngin material var. Fondlarımızda elə materiallar var ki, hətta arxivlərdə də həmin sənədlər yoxdur. Bu kataloqa muzeyin Cümhuriyyətlə bağlı olan bütün eksponatlarının hamısı daxil ediləcək. Həm də onlar haqqında məlumatlar veriləcək.

Məsələn, mənim masamın üstündə 20 Yanvar hadisəsi ilə bağlı nəşr etdirdiyimiz kataloq var. Buraya həmin hadisə ilə bağlı muzeydə olan bütün eksponatlar daxil edilmiş, onların təsviri geniş ön sözlə birlikdə verilmişdir. Sözsüz ki, 20 Yanvar hadisəsi də azərbaycanlılara qarşı sovet dövlətinin törətdiyi soyqırımı, siyasi məqsədli qətlidir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kollektivi Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamlarına uyğun olaraq adlarını yuxarıda çəkdiyim hadisələrin 100 il-liyinə ciddi hazırlaşır. Artıq iki ilə yaxındır ki, bu hadisələr-lə bağlı sərgi və kataloqların hazırlanması ilə bağlı iş gedir. “Azərbaycan Cümhuriyyəti – 100” və “Azərbaycan Cümhu-riyyəti simalarda” adlı həm sərgimiz, həm də kataloqumuz olacaq.

Bildiyiniz kimi, sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu-nun Bakını bolşevik işğalından azad etməsinin də 100 ili tamam olur. Biz Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin iştirakı ilə bu mövzuda da sərgi təşkil etmək niy-yətindəyik. Bununla bağlı danışıqlar gedir. Artıq sərginin plan-prospekti, mövzu ekspozisiya planı hazırdır. Çalışırıq ki, muzeyimizə gələn hər kəs – istər şagird və tələbələr, istərsə də xarici turistlər tariximizin ən önəmli, ən qanlı mərhələləri ilə tanış ola bilsinlər. Bu bizim ən ümdə vəzifəmizdir. Muze-yin əsas işi Vətən tarixini təbliğ etməkdir, bu təbliğatın içün-də isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması və fəaliyyəti, azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımları mühüm yer tu-tur. Soyqırımın kökləri tarixin çox dərin qatlarına gedib çıxır. Buna bugünkü, dünənki məsələ kimi baxmaq olmaz, soyqırı-mı ermənilərin ərazi iddiasından yaranmış hadisədir. Tarixi gerçəkliyi insanlara çatdırmalıyıq.

Erməni təbliğatı çox güclüdür, onlar qondarma soyqırım-larını dünyada tanıtmmaq üçün böyük təbliğat aparırlar. Buna hətta bir çox yerlərdə nail də olublar. Hətta bəzi ölkələrdə bu hadisəni inkar edənlərin cəzalandırılmasına nail olan qa-nunlar da qəbul etdirə biliblər. “Soyqırım” mövzusunu təb-liğ edən yüzlərlə saytları var. Ermənilərin bu niyyətlərini ifşa etmək üçün biz bu mövzuya dair elmi seminarlardan da ge-niş istifadə edirik.

Muzeydə xarici əlaqələr və kütləvi işlər şöbəsi fəaliyyət göstərir. Bu şöbə məktəbli və tələbələrle görüşlər, seminarlar, mühazirələr keçirir. Builki planımızda da həm cümhuriyyətlə, həm də azərbaycanlıların soyqırımı ilə əlaqədar seminarların keçirilməsi nəzərdə tutulub. Muzeyin ekspozisiya zallarından iki otaq Cümhuriyyətin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirir. 100 illiyini qeyd edəcəyimiz mart soyqırımını, eləcə də Xocalı soyqırımını əks etdirən ayrıca ekspozisiya zallarımız var. Çalışırıq ki, muzeyə gələn hər bir kəs tariximizi bilsin.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi 23 ay tarix baxımından çox qısa müddətdir. Amma bu müddət ərzində mədəniyyət, elm, təhsil sahəsində görülənləri çatdırmaq böyük işdir. 1918-20-ci illər ağır və mürəkkəb dövr idi.

– Yəni daimi ekspozisiyada bu hadisələr öz əksini tapıb?

– Bəli, bu hadisələr tariximizin bir səhifəsidir və onlar sözsüz ki, daimi ekspozisiyada öz əksini tapıb. Ola bilsin ki, əvvəllər biz bu hadisələri daha dolğun vermirdik. Amma baş verən hadisələr göstərir ki, biz həm öz vətəndaşlarımıza, həm də xarici qonaqlara öz həqiqi tariximizi çatdırmalıyıq. Sənədlər, o dövrün əşyaları, fotolar vasitəsilə real tarixi təqdim etməyə çalışırıq.

Ermənilərin “soyqırımı” kimi tanıtmağa cəhd göstərdikləri hadisə ərazisində müharibə gedən ölkələrin bir çoxunda baş verib. İkinci Dünya müharibəsində SSRİ ərazisində çeçenləri, Krım tatarlarını, elə azərbaycanlıların özlərini də köçürüblər və bunu soyqırımı adlandırmırlar. Doğrudur, həmin hadisələr zamanı kimlərsə ölə və ya xəstələnə bilər, köçürüldükləri yerə çatmaya bilər. Əlbəttə, biz bunu təq-

dir etmirik. Lakin bu soyqırım da deyil. Buna görə də biz muzeyimizdə məhz gerçək tarixi təbliğ edirik. Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi 23 ay tarix baxımından çox qısa müddətdir. Amma bu müddət ərzində mədəniyyət, elm, təhsil sahəsində görülənləri çatdırmaq böyük işdir. 1918-20-ci illər ağır və mürəkkəb dövr idi. Bir tərəfdən Rusiyanın təzyiqi, digər tərəfdən ermənilərin və digər qonşu xalqların torpaq iddiaları, Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur, İrəvan məsələləri mövcud idi. Amma həmin o ağır dövrdə indi varisi olduğumuz Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsası qoyulurdu. Cümhuriyyət dövrünə dair bizdə sənədlər və fotolar çoxdur və onların hamısı nəşr etdirəcəyimiz kataloqda əksini tapacaq.

Bizdə sənədlər var ki, istər Zəngəzur, istər İrəvan, Naxçıvan, istərsə də Azərbaycanın digər ərazilərində ermənilərin törətdikləri qətləmləri, kəndlərin dağıdılmasını sübut edir. Biz bu sənədləri muzey ziyarətçilərinə nümayiş etdirir, həqiqi tariximizi göstəririk.

– Qeyd etdiniz ki, Cümhuriyyətin və mart soyqırımının 100 illiyi ilə əlaqədar sərgilərin keçirilməsini nəzərdə tutursunuz. Bu sərgilərə giriş sərbəst olacaqmı?

– Əlbəttə. Bizim muzeyimizə cüzi də olsa giriş haqqı var. Amma sərgiləri adətən pulsuz edirik. Bir müddət öncə biz “Şah İsmayıl – hökmdar və sərkərdə” sərgisini təşkil edəndə əvvəlcədən müxtəlif təşkilatlara, hərbi hissələrə məktublar da göndərmişdik ki, gəlsinlər, baxsınlar.

Biz güclü reklam edə bilmirik, əsasən saytımızda bu barədə məlumat yerləşdiririk. Əlbəttə iri küçə reklamı lövhələrində muzeyə dəvət edən cəlbədicilərin elanların yerləşdirilməsi də çox yaxşı olardı. Çünki çoxları sonradan sərgi haqqında danışanda, yaxud kataloqda şəkillərini görəndə heyifsilənir-

lər ki, həmin sərgidə olmayıblar. Bizim xəbər çatdırma imkanlarımız bir qədər məhduddur. Yalnız məktublar, muzeyin nəzdində fəaliyyət göstərən klublar vasitəsilə xəbər çatdırırıq. Elə seminarları da məhz həmin klublarda təşkil edirik. Təəssüf ki, küçə reklamları vasitəsilə baş verəcək hadisələr barədə əhalini məlumatlandırmaq imkanımız yoxdur.

Ən təəssüf doğuran hal isə odur ki, bəzən bizim yüksək-vəzifəli məmurlarımız da muzeyin harada yerləşdiyini bilmirlər. Etiraf etməliyəm ki, bu cür hallar insanı pərişan edir. Bəzi şəxslər isə muzeydə olmamalarına bəraət qazandırmaq üçün həтта uydururlar: “Uşaq vaxtı, məktəbdə oxuyanda getmişəm”. Axı biz xaricdə olanda, həmin ölkəni tanımaq üçün ilk getdiyimiz yer muzeydir. Öz tariximizi bilmirik, xalqımızı tanıyırsaq, babalarımızın necə yaşadığını öyrənməmişiksə, onu necə təbliğ edə bilərik? Bir xalqı, tarixi sevmək üçün ilk növbədə onu yaxşı tanımalısan.

– Cümhuriyyət dövründə hansısa bir muzey yaratmağa səy göstərilmişdimi?

– Cümhuriyyətin ən böyük işlərindən biri də muzey işinin yaradılması idi. Cümhuriyyət yaradıcılarının planları və arzuları çox böyük idi. Ancaq onları həyata keçirə bilmədilər. 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin açılmasının bir illiyi münasibətilə İstiqlal muzeyi yaratmaq istədilər. Orada mümkün eksponatlardan ibarət bir sərgi düzəltmişdilər. Lakin dörd ay sonra cümhuriyyət süqut etdi. İstiqlal muzeyi də açılmamış, tamaşaçı üzü görmədən ləğv edildi. Lakin muzeyin materialları qalmışdı. Yaxşı eksponatlar idi, xüsusilə məni cümhuriyyətə aid eksponatlar maraqlandırırdı. Azərbaycan parlamentinin bütün sənədləri, protokolları, istiqlal bəyannaməsinin əslisi, döyüş bayraqları, ilk üçrəngli bayrağımız, Qafqaz İslam Ordusunun bayrağı var idi. Həтта

1928-ci ildə Moskvada İnqilab muzeyi yaradılırdı, Cümhuriyyətə aid olan bütün materiallar da İnqilab muzeyinə göndərildi. 2000-ci ilin əvvəllərində bu faktdan xəbər tutanda İnqilab muzeyinə müraciət etdik və hətta nümayəndə də yolladıq, cavab verdilər ki, onlarda belə bir material yoxdur. Cümhuriyyətin təfəkkürlərdən silinməsi prosesi məhz həmin vaxtlarda başlandı. Sonrakı dövrlərdə repressiya illəri, müharibə dövrü, sərt 1940-50-ci illərdə isə həm Cümhuriyyət, həm də mart soyqırımı tamamilə unuduldu.

o vaxt inventar kitabından 80-ə yaxın eksponatın adını çıxardıq. 1920-ci ildə bu muzey yarananda İstiqlal muzeyinin eksponatları buraya verildi.

– **Həmin eksponatlar indi qalır mı?**

– Məsələ ondadır ki, həmin eksponatlar qalmır. 1923-cü ilə qədər muzeyə milliyyətə rus olan direktorlar təyin edilirdi. 1923-cü ildə

Davud Şərifov adlı çox qeyrətli bir həmvətənimizi muzeyə direktor təyin edirlər. Muzeyin ən işıqlı dövrlərindən biri həmin vaxta təsadüf edir. Muzeydə həm Vətən tarixinə, həm də etnoqrafiyaya, arxeologiyaya dair tədqiqatlar aparılırdı. İlk arxeoloji ekspedisiyanı Davud Şərifov və burada çalışan İshaq Cəfərzadə təşkil etmişdi. XIX əsrin sonlarında Çar Rusiyası Tiflisdə hərbi muzey açmışdı. Muzey sovet hakimiyyəti qurulana kimi fəaliyyət göstərirdi. Həmin muzeydə Rusiya imperiyasının Qafqazdakı zəfər yürüşləri öz əksini tapmışdı. Müxtəlif yürüşlərə aid rəsm əsərləri ilə yanaşı, muzeydə Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilmiş bayraqları da nümayiş etdirilirdi. İndi bizim muzeydə mühafizə olunan Cavad xanın hakimiyyət rəmzi, İbrahim xanın şəspəri, Bakı, Təbriz, Gəncə xanlıqlarının bayraqları, İrəvan xanlığının iki bayrağı,

Şəki xanlığının bir neçə bayrağı və s. qeyd etdiyim həmin Tiflisdəki muzeydən 1920-ci illərin sonlarında Davud Şərifovun dövründə bizim muzeyə gətirilib. 1928-ci ildə Sovet İttifaqında siyasi təbəddülatlar meydana gəlir, Davud Şərifovu da trotskiçilərlə mübarizə dalğasında işdən azad edirlər. Və 1928-ci ildən 1936-cı ilədək muzeyə milliyyətçə erməni olan şəxslər rəhbərlik ediblər.

1928-ci ildə Moskvada İnqilab muzeyi yaradılırdı, Cümhuriyyətə aid olan bütün materiallar da İnqilab muzeyinə göndərildi. 2000-ci ilin əvvəllərində bu faktdan xəbər tutanda İnqilab muzeyinə müraciət etdik və həтта nümayəndə də yolladıq, cavab verdilər ki, onlarda belə bir material yoxdur. Cümhuriyyətin təfəkkürlərdən silinməsi prosesi məhz həmin vaxtlarda başlandı. Sonrakı dövrlərdə repressiya illəri, müharibə dövrü, sərt 1940-50-ci illərdə isə həm Cümhuriyyət, həm də mart soyqırımı tamamilə unuduldu. Amma onu da nəzərinizə çatdırım ki, yalnız bizim yadımızdan çıxdı. Ermənilər isə unutmadı. 1943-cü il Tehran konfransında ermənilər Molotova müraciət ünvanladılar ki, onları SSRİ-yə köçürsünlər. Stalinin buna razılıq verməsi məhz 1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi ilə nəticələndi. Çünki xaricdəki ermənilər azərbaycanlıların evlərinə köçürülürdü.

– Görünür, bu, bizim təbiətimizdəki unutqanlıqdan irəli gəlir.

– Bəli, bizdə bir unutqanlıq, tolerantlıq, liberallıq var. Biz qonşumuza inanmışıq. Həтта bizim baba, nənələrimiz də mart hadisələrindən könülsüz danışırldılar: “erməni-müsəlman davası olmuşdu, belə oldu, filan oldu və s.”. 1988-89-cu illərdə, bu hadisələr yeni başlayanda Elmlər Akademiyasının “Tarix, fəlsəfə və hüquq xəbərləri” jurnalı vardı. Həmin

jurnalın redaktoru mərhum akademik Ziya Bünyadov, məsul katibi isə mən idim. İlk işimiz kimi biz tarixi ədəbiyyatda ermənilərin iç üzünü açan materialları verməyə başladıq. Mən özüm o vaxt Zori Bala-yana “Əopora” kitabına görə müraciət yazmış-

dım. Yaxud 1918-ci ilin mart hadisələrinə qədər İrəvan Quberniyasının Sürməli, Eçmiədzin qəzalarında dağıdılmış və yandırılmış azərbaycanlı kəndləri haqqında məlumat vermişdik. Ermənilər soyqırımını 1918-ci ildə tamamlamamışdılar, hadisələr 1919-cu ildə də, sovet hakimiyyəti qurulana kimi davam edirdi. Ermənilər Cümhuriyyətin başını elə qarışdırmışdılar ki, onlar öz istiqlaliyyətləri uğrunda mübarizə apara bilmirdilər. 1919-cu ildə Eçmiədzində 62, Sürməli qəzasında isə 34 azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdı.

Mən çox sevinirəm ki, indi bu hadisələrə dair çoxlu kitablar yazılır, tədqiqatlar aparılır. Amma o vaxt, sovet dövründə bu qanlı olaylardan yazmaq, onlardan danışmaq böyük hadisə idi. Bu hadisələri araşdırmaq üçün Cümhuriyyət hökumətinin 15 iyul 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılmışdı. Xasməmmədov, Şahmalıyev, Fomiç, Səfikürdski, Mixaylov, Novatski kəndbəkənd dolaşaraq hadisənin başvermə səbəblərini araşdırırdılar. Bax, bu uzun illər arxivlərdə gizli saxlanılan sənədləri biz götürüb, dərc edirdik. Bu hadisələr bir daha göstərir ki, istər soyqırımını, istərsə də Cümhuriyyət haqqında danışan-

Ermənilər soyqırımını 1918-ci ildə tamamlamamışdılar, hadisələr 1919-cu ildə də, sovet hakimiyyəti qurulana kimi davam edirdi. Ermənilər Cümhuriyyətin başını elə qarışdırmışdılar ki, onlar öz istiqlaliyyətləri uğrunda mübarizə apara bilmirdilər.

da tariximizi unutmamalıyıq. Tariximizi bilsək, dostumuzla düşmənimizi ayırd etməkdə də çətinlik çəkməyəcəyik. Çünki həm tarixçilərə, həm də tarixsevərlərə bəllidir ki, tarix təkrar olunur. Başımıza gələnləri unutmamalı, bir məsəldə söyləndiyi kimi, “işinin xatirinə erməniyə dayı de” deməməliyik.

Gündüz Nəsimov

1905.az

23.02.2018

Dilqəm Əhməd: “Bizdə Türkiyədən öncə, müstəqillik elan olunduğu ilə bağlı danışanda, türklərə nağıl kimi gəlir.”

“...Rəsulzadənin ən son qeyd etdiyi bayram 1954-cü il 28 Mayda Ankarada olub. Orada maraqlı bir fikir deyir ki, Cümhuriyyət şəxslərini bütләşdirmək olmaz, amma 28 May tarixini hər bir azərbaycanlı gənci büt kimi qorumsalı və qeyd etməlidir...”

Suallarımızı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tədqiqatçısı Dilqəm Əhməd cavablandırıdı.

– 2018-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi tamam olur. Kitab həvəskarlarını nə ilə sevindirəcəksiniz?

– Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə yalnız onun 1 illiyini qeyd etmək mümkün olub. İkinci illiyini isə azərbaycanlılar Gəncədə üsyan şəraitində, top sədaları altında qeyd ediblər – məşhur Gəncə üsyanı baş verib. Cümhuriyyətin birinci ili ilə bağlı özlərinin yazdıqlarından və “İstiqlal” jurnalında dərc edilənlərdən oxuyuruq ki, şəhər bəzədilib, parad keçirilib, hər tərəf Azərbaycanın üçrəngli bayrağına bürünüb. Hədsiz böyük sevinclə qeyd olunub.

Cümhuriyyətin 1 illiyi ilə bağlı şəxsi kolleksiyamda da bir foto var: İstiqlaliyyət küçəsində insanlar əllərində üçrəngli bayraqlarla yürüş keçiriblər. Liderlər isə Parlament eyvanından xalqa müraciət ediblər. Sonrakı dövrdə 28 May günü yalnız mühacirətdə qeyd olunub.

1990-cı ilə kimi mühacirətdəkilər nəsilən-nəslə ötürməklə bu bayramı qeyd edib, unutmurğa qoymayıblar. Müstəqil Azərbaycanda Cümhuriyyətin 100 illiyini qeyd etmək isə bizim alnımıza yazıldı. Əslində hər kəsin bu bayram naminə nəse etməsi lazımdır. Çünki o dövlət olmasaydı, bu gün müstəqil Azərbaycandan danışmaq mümkün olmazdı. Ən yaxşı halda biz yalnız Rusiyanın hansısa vilayəti kimi mövcudluğumuzu qoruyacaqdıq.

Mən 4 ilə yaxındır ki, Türkiyədən Azərbaycan mühacirəti tarixinə dair nümunələri toplamaqla məşğulam. Bu nümunələrə mühacirlərin foto-şəkilləri, buraxdırdıqları nəşr-

lər, bir-biriləri arasındakı məktublaşmalar daxildir. Bununla bağlı ötən il “Teas-Press” nəşriyyatında “Mühacirlərin dönüşü” kitabımın birinci cildi nəşr olundu. 100 illiyə də həmin kitabın ikinci cildini hazırlayırıq. İkinci cildə sonradan mühacirətə getmiş cümhuriyyət liderlərinin həm cümhuriyyət, həm də mühacirət dövründəki fəaliyyətləri əks etdiriləcək. Kitabda həmçinin nadir fotolar, mühacirlərin məzarlarının foto-şəkilləri, onlar haqqında xatirələr yer alacaq və cümhuriyyətin ilk gerbinin orijinal təsviri veriləcək.

Bildiyiniz kimi gerblə bağlı müsabiqə elan olunub, amma təsdiq olunmamış Cümhuriyyət süqut edib. Sonralar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mühacirətdə bu gerbi tanımaq üçün üstündə gerbin təsviri olan poçt açıqcası buraxdırıb, eləcə də “Odlu yurd” jurnalının üz qabığında dərc olunub. Biz bu gerbin sulu boya ilə çəkilmiş təsvirini təsadüfən Türkiyədə bir nəfərdən əldə etdik.

– Bizim gerbdən çox fərqlənir?

– Kiçik bir fərq var. Həmin gerbdəki alov ocağa daha çox bənzəyir. Müstəqillik illərində rəssam onu daha estetik formada təsvir edərək, qısaldıb və üç dilim halına salıb. Bir də gerbin aşağısında üçrəngli bayrağın rəngində “bant” var idi. İndiki gerbdə o, götürülüb. Qeyd etdiyim kitabda Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə, Miryaqub Mehdiyevə, Cümhuriyyətin deputatı, mühacirətdəki ilk siyasi qurbanımız Əhməd Həmdi Qaraağazadəyə aid fotolar, məktublar yayımlanacaq. Bir də Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə bağlı kiçik bir kitab buraxdırmaq fikrimiz var. Bu, daha çox onun həyatını əks etdirən miniatür kitab olacaq.

Həmçinin, professor Ədalət Tahirzadə ilə birlikdə “Azərbaycan Cümhuriyyəti – Qısa tarixi oçerk” adlı bir kitab yazmışıq. Mənə Türkiyədə də tez-tez Azərbaycan Cümhuriyyəti

haqqında oxumaq istədiklərini deyirlər, amma tanıtım kitabı yoxdur.

– **Amma Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası da var.**

– 2 cildlik ensiklopediya çox böyükdür. Oxuyanlar daha çox Cümhuriyyətin mahiyyəti, onun dövründə baş verənlərlə maraqlanırlar. Kitab həm Azərbaycan və türk dillərində, həm də Avropa dillərindən birində olacaqdır.

– **Yəni bunlar bir tədqiqatçı olaraq Sizin 2018-ci ildəki planlarınızdır. Ümid edirik ki, bu planlar həyata keçəcək və işləriniz davamlı olacaq. Bildiyimizə görə Siz həm də Türkiyədə elmi iş üzərində işləyirsiniz.**

– Mənim Azərbaycanda aldığım ixtisas politologiya, siyasətşünaslıqdır. Bu istiqamətdə Türkiyədə magistr pilləsi üzrə təhsilimi davam etdirirəm. Amma bu dəfə ixtisasım Avropa Birliyi siyasəti və beynəlxalq münasibətlər üzrədir. Cümhuriyyətlə bağlı tədqiqatlara bir vətəndaş olaraq borcum, xoş qismət üzündən arxivimə düşmüş sənədlərin tədqiqi kimi yanaşıram. Amma gələcəkdə elmi işimi Azərbaycanın mühacirət tarixi üzrə yazmağı və bütün buları ictimaiyyətə akademik səviyyədə çatdırmağı düşünürəm.

– **Prezident İlham Əliyev bəyan etdi ki, müasir Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi varisidir. Əlbəttə, gələcəkdə də Cümhuriyyət haqqında tədqiqatlar davam edəcək. Türkiyənin akademik dairələrində necə, Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyəti tədqiq olunurmu?**

– Əslində bu, acınacaqlı mövzudur. Türkiyədə Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağlı mənim də qarşıma yetərli qaynaqlar çıxmayıb. Hərçənd Türkiyə ilə bağlı qaynaqlarda Azərbaycan var. Məsələn, Trabzon, Batum, İstanbul konfransları və

Paris Nümayəndə heyəti mühacirət illərində. Soldan: Məmməd Məhərrəmov, Miryaqub Mirmehdiyev, Əlimərdan bəy Topçubaşov. Genuya, 1922-ci il

Türkiyədə daha çox Azərbaycan siyasi mühacirəti ilə bağlı kitablar çoxdur. Səbahəddin Şimşirin bununla bağlı bir neçə kitabı var. Hətta Səbahəddin Şimşir Cümhuriyyət deputatı Məhəmmədsadiq Aran haqqında ayrıca kitab yazıb. Eləcə də, Yavuz Akpınar, Ömər Özcan kimi dəyərli türk tədqiqatçılar Azərbaycan mühacirəti ilə bağlı çox mühüm araşdırmalar aparıblar.

bunlarla əlaqədar həm də Zaqafqaziya Seymi, Azərbaycan Cümhuriyyəti araşdırılıb. Amma bu 23 aylıq dönm ayrıca olaraq tədqiq edilməyib.

Türkiyədə daha çox Azərbaycan siyasi mühacirəti ilə bağlı kitablar çoxdur. Səbahəddin Şimşirin bununla bağlı bir neçə kitabı var. Hətta Səbahəddin Şimşir Cümhuriyyət deputatı

Məhəmmədsadiq Aran haqqında ayrıca kitab yazıb. Eləcə də, Yavuz Akpınar, Ömər Özcan kimi dəyərli türk tədqiqatçılar Azərbaycan mühacirəti ilə bağlı çox mühüm araşdırmalar aparıblar.

–Bəs Qafqaz İslam Ordusu mövzusu haqqında da heç nə yoxdur?

– Nuru paşa haqqında Atilla Oralın “Nuru Killigil” adlı geniş, 1000 səhifəyə yaxın kitabı çıxıb. İçində də ilk dəfə yayımlanan çoxlu foto-şəkillər dərc olunub. Kitab Bakıda da təqdim edilib. Türkiyənin özünü maraqlandıran kitablar, məqalələr dərc olunub. Amma Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918-1920 mövzusunda kitab şəxsən mənim qarşıma çıxmayıb. Hətta deyərdim ki, Türkiyə ictimaiyyətinin bu mövzu ilə bağlı bilgisi çox azdır. Bizdə Türkiyədən öncə, müstəqillik elan olunduğu ilə bağlı danışanda, türklərə nağıl kimi gəlir.

Halbuki, dönəmin Osmanlı mətbuatında Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan olunması ilə bağlı kifayət qədər yazılıb. Hətta bu yaxınlarda Qiyas Şükürov və Vasif Qafarovun birgə hazırladıqları “Azərbaycan Cümhuriyyəti. Osmanlı arxiv sənədləri” kitabı çap olundu. Bu, çox gözəl addımdır. Hətta Osmanlı nümayəndə heyəti bizim oradakı səfirimiz Yusif Vəzir Cəmənzhəminlini ziyarət edib, təbriklərini çatdırıb. Belə faktlar çoxdur.

Düşünürəm ki, Türkiyə akademik dairələrini tərpətmək üçün biz özümüz də çalışmalıyıq. “Teas-Press” nəşriyyatı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyədə nəşr etdirdiyi “Yeni Kafkasya” jurnalının bütün saylarını 3 cildə nəşr edərək. Yəni əvvəlcə türklərə özümüz qaynaqlar təqdim etməliyik ki, onlarda da bu sahəyə maraq yaransın.

– Araşdırma apararkən, rus, erməni, gürcü tədqiqatçılarının Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağlı tədqiqatları ilə rastlaşmırsınız?

– Bu barədə xəbərsizəm. Hətta bizim özümüz Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Qacar hökuməti arasında münasibətlərlə bağlı kitabı hələ yenidən çap etdirmişik. Bu, akademik Ramiz Mehdiyevin ADR-İran diplomatik münasibətləri ilə bağlı əldə edilmiş yeni sənədlər üzərində tədqiqatıdır. Demək istəyirəm ki, bizim özümüzə də müəyyən gecikmələr var. Bildiyimə görə, Rusiyada da adını xatırlamadığım bir alim ADR haqqında kitab yazıb və çapı üçün sponsor axtarırdı. Öz əlaqələrimdən istifadə edərək bu barədə müəyyən yerlərə mən də məlumat verdim.

Türkiyədən də bir nəşir sosial şəbəkədə yazmışdı ki, Cümhuriyyətlə bağlı bir kitabları var və nəşri üçün sponsor axtarırlar. Zənnimcə, Azərbaycan hökuməti və ictimai qurumlar belə kitabların xaricdə nəşr olunmasına yardım göstərmə-

lidirlər. Bizim tariximizlə bağlı Fransada yaşayan gürcü tarixçisi Georgi Mamulia ciddi elmi tədqiqatlar aparır. Onun Ramiz Abutalıbovla birgə “Odlar yurdu” adlı kitabı da çap olunub. Mamulianın zəngin arxivi də var və Topçubaşovun arxivində də şəxsən işləyib. Çox tərəfsiz, böyük alimdir və alim etikasına söykənən tədqiqatlarla məşğuldur.

– Sizcə, Azərbaycan mediasında AXC ilə bağlı nə çatışmır? Bəzi tarixçilərimizin media ilə həvəssiz əməkdaşlığı, bəzi jurnalistlərimizin bu mövzuya həvəssiz münasibəti, bəzi oxucularımızın bu barədə material oxumaq istəməmələri?

– Türkiyədə qəzetlərin həftə sonu buraxılışları qalın çıxır. Bəzilərinə kitab və sənəd əlavəsi də olur. Nəşriyyatlar qəzet vasitəsilə kitablarının reklamında maraqlıdır, müəyyən köşə yazarları da həmin kitablarla bağlı qəzetdə yazılar yazırlar. Yəni mətbuatla kitab nəşriyyatları arasında sıx əlaqə var. Üstəlik İstanbul, Ankara və digər şəhərlərdə böyük kitab sərgiləri keçirilir və insanlar bu sərgilərə böyük maraq göstərirlər. Çünki həmin sərgilərdə kitabları 50 faizlik endirimlə əldə etmək mümkündür. Türkiyədə kitab mağazaları da həddindən artıq çoxdur. Bizdə kitabların kiçik tirajla çıxması həm də kitabı paylaya bilməməkdən irəli gəlir. Həm də kitab mağazaları ancaq Bakıdadır. Bölgələrdə sovet dövrü ilə müqayisədə kitab mağazaları çox azdır və ya ümumiyyətlə yoxdur.

Mən Türkiyədə 2 il yaşadım və gördüm ki, Azərbaycan insanının görüşləri daha çağdaşdır. Azərbaycanlılar Qərbə daha meyillidirlər. Bu da təbii ki, 100 illiyini qeyd etdiyimiz Cümhuriyyətlə əlaqədardır. Türkiyə insanı daha çox şərqlidir, onlar Osmanlıdan qalma ənənələrin bərpasına çox çalışırlar. Onlarda islami kimlik türk kimliyindən daha ön-

dədir. Azərbaycanda millət düşüncəsi daha üstündür. Bu bir az qafqazlı kimliyimizlə, bir az da Cümhuriyyət liderlərinin illərlə apardıqları təbliğatla bağlıdır. Amma bir məsələni də deyim ki, Türkiyədə Azərbaycanı kifayət qədər tanıyırlar. Bizi daha çox kiçik, onlardan daha çox asılı, müharibədə ermənilərə məğlub olmuş ölkə kimi təsəvvür edirlər. Bakıya gələndə isə fikirləri tamamilə dəyişir. Bu da təbliğatımızın zəifliyi ilə bağlıdır.

O ki qaldı sualınıza, mənə, Azərbaycan mediası Cümhuriyyətlə bağlı 100 illiyə yaraşan işlər görmür. İlin əvvəlindən çoxlu müsabiqələr elan edilməli, dövlət arxivlərində tədqiqatlar aparılmalı idi. Bizim jurnalistlərimiz işin daha asanına qaçırlar. Mediada ürəklə oxuyacağın məqalə yoxdur. Yalnız illərdir tanıdığımız adamlardan müsahibələr alınır. Bir çox hallarda jurnalistlər də hazırlıqlı olmur. Jurnalist alimə, tədqiqatçıya adi insana verəcəyi sualları verir. Bir az zəhmət çəkmək, araşdırmaq lazımdır.

– AXC-nin 100 illiyi ilə bağlı əlahiddə portal, internet resursu yaratmaq ideyanız yoxdur?

– Bu ideya əslində mənim deyil, xaricdə yaşayan azərbaycanlı gənclərin bir layihəsi var. Mən də ora cəlb edilmişəm. “1918.az” saytı yaradılacaq. Yəqin ki, aprel-may aylarında təqdim olunacaq. Mən foto baxımından onlara dəstək oldum. Azərbaycan, ingilis və rus dillərində qısa tanıtım bilgiləri veriləcək. Özüm isə “muhacirlərindonusu.az” saytı üzərində işləyirəm. Mənim Türkiyədən topladığım arxiv elektron şəkildə yerləşdiriləcək.

– Cümhuriyyətin 10, 20, 30-cu ildönümləri mühacirlərin sağlığında Türkiyədə geniş qeyd olunurdumu?

– Bəli, qeyd olunurdu. Mən bununla bağlı hətta “Ustad” jurnalında yazı da yazmışdım – “Mühacirətdə 28 May”

məsələsi. Bu tarix əvvəlcə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyə dönəmində İstanbulda keçirilirdi. Hətta 1927-ci ildə qeyd olunmuş 28 May bayramı ilə bağlı arxivimdə foto-şəkil də var. Həmin foto-şəkildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xasməmmədli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Nəsib bəy Yusifbəylinin xanımı Şəfiqə xanım Qasıralı da var. Rəsulzadə Türkiyədən çıxarıldıqdan sonra Polşa və Almaniyada da qeyd edilib. Rəsulzadənin ən son qeyd etdiyi bayram 1954-cü il 28 may Ankarada olub. Orada maraqlı bir fikir deyir ki, Cümhuriyyət şəxslərini bütələşdirmək olmaz, amma 28 May tarixini hər bir azərbaycanlı gənci büt kimi qorumalı və qeyd etməlidir. Mühacirlər buraxdıqları jurnallarda da 28 May tarixinə böyük yer ayırıblar. Mühacirətdə həm 28 May İstiqlal günü, həm də 27 aprel işğal günü qeyd olunub. Belə yazırdılar: “27 nisan – Kara istilanın ildönümü”. Düz 1990-cı ilə kimi bu tarixlər qeyd edilib.

– **Şəfi bəy Rüstəmbəylinin Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni çox tənqid etdiyi məlumdur. Sizin məqalələrinizdən öyrəndik ki, Mustafa ağa Vəkilov, Xəlil bəy Xasməmmədli da onu çox tənqid edirmişlər. Səbəb nə idi?**

– Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə liderlər arasında hər hansısa ciddi qarşıdurma olmayıb. Çünki o dövrdə ali təhsil almış insanlar, məşhur nəsililər hökumətdə təmsil olunmuşdular. Gəncənin müxtəlif tanınmış nəsililəri – Xoy-skilər, Yusifbəylilər, Ziyadxanovlar hökumətdə yer almışdılar. Mühacirətə getdikdən sonra müəyyən münaqişələrin baş verməsi təbiidir. Bu bir az mühacirətin yaratdığı çətinliklər, bir az da liderlərin iddiaları ilə bağlı olub.

Mühacirətdə Əlimərdan bəy Topçubaşovun hələ də rəhbəri olduğu nümayəndə heyəti var idi. Onlar deyirdilər ki, Azərbaycanın qanuni təmsilçiləridirlər. Rəsulzadə isə İstan-

bulda Milli Mərkəz yaratmışdı. O da özünü qanuni təmsilçi hesab edirdi. Polşa hökuməti “Prometey” cəmiyyəti yaratmışdı. Həmin cəmiyyət Əlimərdan bəy Topçubaşovu yox, Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Milli Mərkəzi tanıdıqdan sonra, liderlər arasında müəyyən anlaşılmazlıqlar yarandı. Burada eqolar, maddi problemlər, regionçuluq toplananda mühacirətdə qarşıdurmalar yarandı.

Fuad Babayev, Gündüz Nəsimov, 1905.az

14.03.2018

CÜMHURİYYƏT TARİXİNİN XARİCİ MEDİADA TƏHRİFİ

“...Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra Çar Rusiyası tərəfindən yaradılmışdı. Hərçənd indi ermənilər Cümhuriyyətin 100 illiyi ərəfəsində Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılması kimi təbliğ edirlər. Halbuki bu bir saxtakarlıqdır....”

“...Tarix boyu ermənilərin Cənubi Qafqaza gəlişidə, onun ən çətin və maraqlı dövrü olan 1918-1920-ci illərlə bağlı erməni tərəfinin və erməni tərəfini müdafiə edənlərin yazdıqları birmənalı olaraq siyasətdir, saxtakarlıqdır. Məntiq elmi burada köməyə gəlir. Əgər İrəvan bizim deyildisə, niyə verirdik. Deməli İrəvan bizim olub ki, vermişik...”

Firdovsiyyə Əhmədova

Anar İsgəndərov

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Anar İsgəndərov və tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firdovsiyyə Əhmədova ilə Cümhuriyyət tariximizin xarici mətbuatda təhrif edilməsindən danışdıq.

Fuad Babayev: Regnum informasiya agentliyinin saytında Stanislav Tarasov adlı bir şəxs ardıcıl olaraq bizim Cümhuriyyət tarixinin saxtalaşdırılması istiqamətində addımlar atır. Oxu.az saytı Firdovsiyyə xanıma istinadən 7 may 2018-ci il tarixdə “İrəvan Azərbaycana məxsusdur – 1918-ci ildə yazılan məktub” yazısını çap edib (07.05.2018 – <https://oxu.az/interesting/255346> – red.) Artıq 8 mayda həmin Tarasov “Bakı Pəşinyanı necə maarifləndirir” (“Как Баку «просвещает» Папиняна” – 8 мая 2018, <https://regnum.ru/news/2412608.html> – red.) adlı bir məqalə ilə çıxış edib. Firdovsiyyə xanım siz Tarasovun bu yazısı ilə tanışsınız?

Firdovsiyyə Əhmədova: Tanışam.

Fuad Babayev: Etiraz etməsəydiniz elə bu məqalədən başlayaq.

Firdovsiyyə Əhmədova: Artıq Azərbaycan tarixçilərinin tarixi torpaqlarımız haqqında tədqiqat işlərinə qərəzli yanaşma mövcuddur, onlar əks-hücuma keçiblər. Burada Tarasov ermənilərin maraqlarını təmin edərək mövqeyini açıq-aşkar bildirir. Amma digər tərəfdən Ermənistan respublikasının siyasətçiləri də bu məsələdən çox narahat olublar. Çünki bu və ya digər şəkildə Azərbaycan Respublikasının İrəvan məsələsi ilə bağlı mövqe nümayiş etdirməsini birmənalı qarşılamırlar. Bu da təbii bir haldır. Mən burada Tarasovun 9 fevral 2018-ci il tarixli “Azərbaycan niyə Ermənistanı ləğv etmək istəyir” (“Почему Азербайджан желает упразднить Армению” – [---

www.1905.az](https://reg-</p></div><div data-bbox=)

num.ru/news/2378540.html – red.) adlı yazısını da gördüm. Bu da elə o qəbildən olan bir yazıdır. Halbuki Azərbaycan tərəfi dönə-dönə qeyd edib ki, o Azərbaycan Respublikasından kənardə qalan tarixi torpaqlarına iddia irəli sürmür. Sadəcə həmin torpaqların azərbaycanlıların yaşadığı əzəli torpaqlar olduğunu diqqətə çatdırır və bu da onun haqlı mövqeyidir. Amma biz keçək konkret bu məsələyə. Söhbət İrəvan şəhərinin 1918-ci ilin mayında Ararat Respublikasına bir siyasi mərkəz olaraq güzəştə gedilməsində gedir. Burada Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-cu il tarixili protokuluna istinad edilir. Amma nədənsə müəllif bu məsələ ilə bağlı digər sənədlərə diqqət yetirmir. Məsələn burda arqument kimi yazılır ki, Azərbaycan Respublikası elan olunanda onun sərhədləri yaygın idi. Yəni Cənubi Qafqazın şərqini və cənubunu əhatə edən bir ərazi kimi göstərilmişdi. Amma diqqət etmək lazımdır ki, bu 28 may 1918-ci il üçün qəbul onunmuş aktda belə idi. Bundan öncə isə Azərbaycan muxtariyyəti uğrunda Azərbaycan milli hərəkəti, konkret Müsavat partiyası fəaliyyət göstərirdi, hədəf seçirdi və bu hərəkətin sosial bazası da genişlənmişdi. Burada Azərbaycan muxtariyyəti deyiləndə heç də ümumi xarakterli sərhədlər deyil, konkret ərazilər göstərilib. 1917-ci il dekabr ayında “Açıq söz” qəzetində Məmməd Əmin Rəsulzadə yazır: “Biz Azərbaycan muxtariyyəti deyəndə həmən İrəvan quberniyası, Bakı quberniyası, Yelizavetpol quberniyası və Zaqafqaziyanın bir sıra digər qəza və sahələrini nəzərdə tuturuq”.

Fuad Babayev: Yəni burada faktların Tarasov tərəfindən bilərəkdən təhrifindən söhbət gedir.

Firdovsiyyə Əhmədova: Müəllif əks arqument kimi belə bir fikir söyləyirsə, ən azından ondan əlavə də sənədlərə diqqət yetirməli idi. Çünki o siyahıda konkret sərhədlərdə birinci yerdə İrəvan quberniyası Azərbaycan muxtariyyəti üçün nəzərdə tu-

tulmuşdu. Bu bir məsələ. Digər tərəfdən sanki Paşinyanın “ermənilər özlərinin əzəli torpaqlarında yaşayırlar” müddəasını əsaslandırmağa çalışan Tarasov unudur ki, həmin torpaqlarda vaxtilə Azərbaycan dövlət qurumları olan xanlıqlar olub. O cümlədən İrəvan xanlığı mövcud olub. Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra Çar Rusiyası tərəfindən yaradılmışdı. Hərçənd indi ermənilər Cümhuriyyətin 100 illiyi ərəfəsində Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılması kimi təbliğ edirlər. Halbuki bu bir saxtakarlıqdır. Belə bir vilayət yox idi axı Rusiya imperiyasının tərkibinə də qatılsın.

Bu vilayəti Rusiya imperiyası yaratdı və qısa müddətdən sonra ləğv etdi. İrəvan quberniyası yaradıldı. Amma İrəvan quberniyası (Эриванская губерния – red.) heç də erməni demək deyil. Digər tərəfdən isə Tarasov başqa bir sənədə istinad edir. Fətəli xan Xoyskinin Məhəmmədhəsən Hacınskiyə vurduğu teleqramda qeyd edilirdi ki, bəs biz mübahisəli məsələləri

ermənilərlə həll etdik. Onlar bizim bu ultimatumu qəbul edəcəklər, bu müharibə bitəcək. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik. Məsələ ondadır ki, bu sənəddən də əlavə hələ bir neçə müddətdən sonra 31 iyul 1918-ci ildə İstanbulda olan Rəsulzadəyə hökumət başçısı Fətəli xan Xoysikin məktubu var. Xoyski ya-

31 iyul 1918-ci ildə İstanbulda olan Rəsulzadəyə hökumət başçısı Fətəli xan Xoysikin məktubu var. Xoyski yazır ki, ermənilər əlavə ərazi iddiaları ilə çıxış edir, əgər onlar o ərazi iddialarını davam etdirsələr biz onlara İrəvanı güzəştə getməkdən imtina edəcəyik.

zır ki, ermənilər əlavə ərazi iddiaları ilə çıxış edir, əgər onlar

o ərazi iddialarını davam etdirsələr biz onlara İrəvanı güzəştə getməkdən imtina edəcəyik. Digər tərəfdən Batumda danışıqlarda gürcü tərəfi də iştirak edirdi. Məsələn İrəvanın güzəştə gedilmə məsələsi Avalovun (Batum danışıqlarında gürcü nümayəndə heyətinin üzvü – red.) xatirələrində də yer alır. Yaxud çox yaxşı olardı ki, müəllif Osmanlı mənbələrinə müraciət etsin. Osmanlı mənbələrində Azərbaycan qarşısında İrəvanın güzəştə gedilməsi məsələsi israrla qoyulurdu. Hətta Bakının azad olunması da İrəvandan keçir. Bütün arqumentləri, sənədləri, tarixi qoyaq bir kənara. Əgər İrəvan Azərbaycan şəhəri deyildisə, Azərbaycandan niyə bu qədər onun güzəştə gedilməsini istəyirlər. Onda heç bu məsələ qaldırılmazdı ki. Bu birmənalı şəkildə tarixi sənədlərə söykənən bir akt olub. İrəvanın güzəştə gedilməsi Erməni Milli Şurası ilə Azərbaycan Milli Şurası arasında şifahi razılaşma əsasında baş tutub. Bunu da Xoyskinin Rəsulzadəyə məktubunda görürük.

Fuad Babayev: Anar müəllim burada bir daha istərdim diqqəti ona çəkək ki, 7 mayda Oxu.az-da belə bir yazı gedir və 8 mayda Stanislav Tarasovun yazısı çıxır. Əlbəttə, burada söhbət Stanislav Tarasovdan və “Regnum2 agentliyindən getmir. Ümumiyyətlə runetdə buna bənzər yazılarla Siz əlbəttə rastlaşmısınız. Tək rusdilli internetdə yox, ümumiyyətlə elmi konfranslarda və s. mötəbər tədbirlərdə ermənilərin bizim tariximizi, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin saxtalaşdırmasının coğrafiyası haqqında nə deyə bilərsiniz?

Anar isgəndərov: Fikir verin hələ 1905-ci ildən Bakıda erməni-müsəlman qırğını başlayır. Elə saytınızın adı da 1905-dir.

Fuad Babayev: Hücum edən ermənidir.

Anar isgəndərov: Əlbəttə ki, hücum edən ermənidir. 1905-1906-cı illər qırğınının bir müddət sonra erməni katalikosu Bakıya gəlir. Geri qayıdanda katolikosdan Bakı ilə bağlı təəssü-

ratını soruşurlar. Onda katolikos deyir ki, bir batman dərhlə getmişdim, on batman dərhlə qayıtdım. Mənə elə gəlirdi ki, Bakı da Tiflis kimi erməni şəhəridir. Sən demə elə deyilmiş. Deməli erməninin düşüncəsində belə bir fikir var. Harada erməni yaşayırsa o şəhər yəqin ki, onundur. Haqq-nahaq onu özününkü sayır. Bizim ermənilərə ən tutarlı cavabımız 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsidir. Əgər bu ərazidə erməni hakim güc idisə, qəbul edilən qüvvə idisə nə üçün müqavilə Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xanla bağlanılır?! Erməni burada güc sahibi idisə bu xanlıq niyə Qarabağ xanlığı adlanırdı və xanlığın bütün məmurları niyə azərbaycanlı olurdu?! Onda müqaviləni 11 bənd deyil, 12 bənd edərdilər. Bir bənd də ermənilərlə bağlı olardı. Niyə yoxdur? Çünki erməni burada güc deyildi. Rusiyanın, Osmanlının və İranın arxiv və mənbələrinə müraciət edilsə aşkar olar ki, bu ərazidə yaşayan əhalinin əksəriyyəti kimlər idi. Təbii ki, türk idi, azərbaycanlı idi. Bunun sayı məlumdursa bu gün erməni nə deyirsə o tarix deyil, o siyasətdir. Bilirsiniz bu nəyə oxşayır. 1915-ci ilin 24 apreli ilə (Qondarma “erməni soyqırımı” nəzərdə tutulur– red.) bağlı hansı iki tarixçi oturub üzbəüz söhbət edib ki, həqiqət nədir. Çünki, onlara həqiqət lazım deyil. Amma 24 aprel harada həll olunur? Parlament kürsülərində, yəni siyasət meydanında. Tarix boyu ermənilərin Cənubi Qafqaza gəlişi də, onun ən çətin və maraqlı dövrü olan 1918-1920-ci illərlə bağlı erməni tərəfinin və erməni tərəfini müdafiə edənlərin yazdıqları birmənalı olaraq siyasətdir, saxtakarlıqdır. Məntiq elmi burada köməyə gəlir. Əgər İrəvan bizim deyildisə, niyə verirdik. Deməli İrəvan bizim olub ki, vermişik.

Fuad Babayev: Bütün mümkün güzəştlər artıq edilib.

Anar isgəndərov: Elə bunun özü onu göstərir ki, bu lap nöqsanlı siyasət də olsa, səhv də olsa torpağı verən biz olmuşuq. Bu mənada Tadeuş Svetoxovski (Cənubi Qafqaz, xüsusilə də,

Azərbaycan tarixi üzrə mütəxəssis; azərbaycanşünas), Odri Altştadt (Azərbaycanşünas Amerika tarixçisi, Massachusetts Universitetinin professor – red.), Firuz Kazımzadə (əslən azərbaycanlı Amerika tarixçisi – red.) kimi tarixçilərin də Cənubi Qafqaz tarixi ilə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mən-

Tadeuş Svetoxovski (Cənubi Qafqaz, xüsusilə də, Azərbaycan tarixi üzrə mütəxəssis; azərbaycanşünas), Odri Altştadt (Azərbaycanşünas Amerika tarixçisi, Massachusetts Universitetinin professor – red.), Firuz Kazımzadə (əslən azərbaycanlı Amerika tarixçisi – red.) kimi tarixçilərin də Cənubi Qafqaz tarixi ilə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mənbələrə əsaslanan ədalətli fikirləri var.

bələrə əsaslanan ədalətli fikirləri var. Amma elə şeylər var ki, siyasiləşdirilir. O şey ki, siyasiləşdirilir, artıq orada tarixi həqiqət axtarmaq mümkün deyil. Amma bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanı və yaxud Türkiyə Cümhuriyyətini, haqq-ədaləti yox, erməniləri müdafiə edənlər birin yüzə nisbətindədir. Yəni Azərbaycanla bağlı, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə bağlı həqiqəti dilə gətirənlərin sayı o qədər azdır ki, hətta bir yerdə həqiqəti söyləyənlər başqa yerdə dediklərindən imtina edirlər. Castin Makkarti (Amerika tarixçisi, ABŞ-ın Luisvill Universitetinin professoru – red.) Birinci Dünya müharibəsi zamanı erməni-osmanlı münaqişəsi ilə bağlı dəyərli kitab müəllifidir. Həm də bu dövrlə bağlı daha ədalətli yazır. Bu tarixçi bir neçə dəfə Azərbaycanda olub. Hətta öz təhlükəsizliyinin təminatı ilə bağlı razılıq almayanda Azərbaycana da gəlmir. Vaxtilə biz belə qərara gəldik ki, 1917-1920-ci illərdə Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı Amerika oxucusu üçün bir kitab yazaq. Həqiqətən də bizim bu

istiqlamətdə dörd il danışıqlarımız və yazışmalarımız oldu. Mənimlə şərt kəsdi ki, nə yazırsan yaz altında mənbəsi olsun. Mənbə olmasa mən ona imza etmərəm. Mən onun şərtinə tam riayət etdim və 2009-cu ildən 2011-ci ilə qədər yazıları, müəllifləri ona göndərdim. Göndərdiyim əsərləri oxuyandan sonra 2011-ci ildə bilisiniz mənə sözü nə oldu. Kaliforniyada hər on nəfərdən beş nəfəri ermənidir.

Fuad Babayev: Makkarti Kaliforniyada yaşayır?

Anar isgəndərov: Bəli, orada yaşayır. Makkarti dedi ki, mən bu kitaba ön söz yazmağa razıyam. Kitab o zaman Amerikada nəşr olundu və Makkarti ona çox xəsisliklə ön söz yazdı. Ancaq o ön sözün üstündə çox gözəl bir cümlə vardı. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımını öyrənmədən o zamankı Cənubi Qafqazdakı siyasi vəziyyəti öyrənmək mümkün deyil. Sağ olsun. Yəni o fikri biz önə çıxardıq. Yəni o əslində nə qədər bu kitabın həmmüəllifi olmaq istəsə də son nəticədə ondan imtina etdi. Bu gün Rusiya Federasiyasında Cənubi Qafqazla bağlı məşğul olan tarixçilərin demək olar əksəriyyətinin yazdıqları Tarasovun yazdıqlarından heç də fərqli deyil. Əksinə, elə bil ki, özlərinin aralarında da bir yarış var ki, nə olursa olsun daha çox tarixi təhrif edək. Həm də təkcə bizim tarixi yox, həm də bizim tarixlə yanaşı keçmiş Osmanlı, indiki Türkiyə Cümhuriyyətinin tarixi təhrif olunur. Əslində Rusiya ilə Ermənistan bu məsələdə tam müttəfiqdirlər. Çünki Cənubi Qafqazla bağlı maraqları üst-üstə düşür. 1914-1915-ci illərin Birinci Cahan müharibəsi Osmanlı imperiyası üçün ağır fəlakətlərə səbəb oldu. 90 min osmanlı əsgər və zabitinin öldürüldüyü və əsir alındığı Sarıqamış döyüşündən sonra özünə gələn Osmanlı dövləti Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan yaranana qədər, yəni 1918-ci ilin martından oktyabrın 30-u Mudros barışıqı (30 oktyabr 1918-ci ildə Osmanlı imperiyası ilə Antanta

dövlətləri arasında bağlanmış sülh müqaviləsi. Müqavilənin şərtlərinə görə Osmanlı dövləti Birinci dünya müharibəsi zamanı ələ keçirdiyi ərazilərdən geri çəkilməlidir – red.) imzalanana qədər Cənubi Qafqazda birmənalı hökm sahibi idi. Bu 3 dövlətin (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan – red.) Cənubi Qafqazda olması Osmanlı dövlətinin maraqlarına cavab verirdi. 1878-ci ilin San-Stefano sülh müqaviləsinin 16-cı maddəsinə görə məğlub olan Osmanlının ərazisində Erməni muxtariyyəti yaradılmalı idi. Amma Fransanı məğlub edən gənc Bismark Parisdə Almanıyanı imperiya elan etmişdi. Həmin dövrdə Çar Rusiyasının Balkanlarda bu qədər güclənməsini Bismark qəbul edə bilməzdi. Buna görə o Berlin konqresini (13 iyun – 13 iyul 1878-ci il – 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra imzalanmış San-Stefan sülh müqaviləsinin yenidən baxılması üçün keçirilən beynəlxalq tədbir. Berlin traktatının imzalanması ilə nəticələnmişdir – red.) çağırırdı. Berlin konqresində San-Stefano sülh müqaviləsinin 16-cı maddəsinə 61-ci maddə ilə əvəz etdirdi. 61-ci maddəyə görə 3 ay ərzində rus qoşunları Osmanlı ərazisindən çıxarıldı və Erməni muxtariyyəti yaradılmadı. Təbii ki, Osmanlıda “Tərəqqi və İttihad”ın (1889-cu ildə Osmanlı dövlətində qurulmuş, 1908-1918-ci illərdə qısa fasilələrlə hakimiyyətdə olan, konstitusiyalı monarxiyanı əsas ideya qəbul etmiş siyasi cəmiyyət – red.) rəhbərləri də bunun təhlükə olduğunu həmişə bilirdilər. Bayaq Firdovsiyə xanının qeyd etdiyi kimi o dövrdə gürcülərin paytaxtı birmənalı Tiflis idi. Gümrü Osmanlıda olduğu üçün ermənilərə vermək olmazdı. Amma erməni üçün də bir dövlət yaradılmalı idi. Erməni üçün də bir dövlət yaradılmalı idi ki, gələcəkdə Osmanlı dövlətinə olan ərazi iddiasından imtina etsin. Çünki Qərb və Rusiya həmişə Erməni dövlətinin Osmanlı ərazisində yaradılacağını düşünürdü. Osmanlı da bunu çox gözəl bildiyinə görə

onu öz ərazisindən uzaqlaşdırmaq üçün nə isə etməli idi. Burada söhbət ondan getmir ki, biz Osmanlıны ittiham edirik. Əsla. Dövlətin dövlətə məhəbbəti olmur. Dövlətin dövlətə marağı olur. Buna görə də Osmanlı bu vəziyyətdən istifadə etdi. Yenicə elan edilən, zəif Azərbaycan dövləti də Osmanlıны eşitməli idi. Çünki, Osmanlıdan başqa güvəniləcək bir güc də yox idi. Bu mənada bu gün 1918-1920-ci illərdə mövcud olan dövlətlə bağlı Azərbaycandan kənarda nə yazılıbsa demək olar ki, biz onun çoxu ilə razı deyilik. Çünki yazılan mənbələr Azərbaycanın əleyhinə yazılıb. Axı heçdən var olan dövlətin yazarları da o qədər çox deyildi ki, Azərbaycanın uğurunu dünyaya bəyan etsin. Biz Paris sülh konfransına Adil xan Ziyadxanlının bir cə məqaləsi ilə gəldik. “Ey dünya bizim ərazimiz haradır. Dili-miz hansı dildir”. Amma bizə qədər ermənilər yalançı tarixini həmişə dünyaya təbliğ edə bilib. Bax fərqimiz bundan ibarətdir.

Fuad Babayev: Firdovsiyyə xanım buyurun. Siz orada nə isə qeydlər etdiniz.

Firdovsiyyə Əhmədova: Burada elə 29 may 1918-ci il tarixli protokola istinad verilib.

Fuad Babayev: Söhbət “Bakı Paşinyanı necə maarifləndirir” məqaləsindən gedir?

Firdovsiyyə Əhmədova: Bəli. Məqalədə protokoldan istinad verilir: “....Хоyski deyir ki, ona görə İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi zərurətdir” (....а потому уступка Иревани армянам, говорит Хойский, является неизбежной....» Ссылка — ГААР, ф.970, оп.1, д.1, л.51, 52.-red.) və ... üç nöqtə qoyularaq istinad gətirildiyi protokol tamamlandı. Halbuki, sənəddə şəər bir zərurət kimi biz güzəştə gətdik yazılıb. Bu şəər sözünü, niyə çıxardılar. Yəni sənədi verirsənsə oradakı balaca bir sözü də saxla. Məqalənin sonluğu belə qurtarır ki, “Ümumiyyətlə, belə bir şəraitdə Azərbaycanın Ermənistanı hansı “hədiyyəsin-

dən" söhbət gedə bilər? (О каком «подарке» Азербайджана Армении вообще можно вести в такой ситуации речь? – red.) Yəni bu güzəşt sözünü iki dəfə biz tarixçilər işlətmirik ki? Bunu Fətəli xan Xoyski sənəddə yazır ki, İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi şər zərurətdir" Sonra Məhəmməd Həsən Hacınski məktubunda yenə də yazır ki, biz İrəvanı güzəştə getdik. Tarixi şəxsiyyətlərin həmin dövrdə dediyi bu sözlər sənədlərdə öz əksini tapıb. Dediyim kimi 31 iyul məktubu bu məqalədə tamamilə yoxdur. Yəqin ki, müəllif də bu məktubdan xəbərsizdir. Bu məktubda nəinki güzəşt məsələsi var, orada hətta deyir ki, onlar (ermənilər – red.) öz iddialarına yəni əlavə iddialarla çıxış edərlərsə biz güzəştə getməkdən imtina edirik. Anar müəllim Kürəkçay müqaviləsini dedi. Şimali Azərbaycanda ən sonuncu işğal olunan hansı xanlığın ərazisi idi? Söhbət ruslar tərəfindən 1827-ci il oktyabrın 1-də işğal edilmiş İrəvandan gedir. Ermənilərin canfəşanlığı, o boyda hazırlıqlarını nəzərə alsaq elə ilk döyüşdən məğlub olan, qəsb edilən ərazi İrəvan xanlığı olardı. Yəni bu ərazilərin erməni torpağı olması barəsində yazmaq tamamilə əsassız iddiadır. Və yaxud başqa bir yanlışlığa diqqət yetirək. "Gəncə türkləri"nin rəsmi Konstantinopola, yəni İstanbulla deyil, Mustafa Kamala istiqamətlənməsi, istinad etməsidir. 1918-ci ilin iyununda hansı Mustafa Kamal hərəkətindən söhbət gedə bilərdi? Baxın, nə qədər kobud bir səhvdir. Bəli, iyun ayında Gəncədə bir hakimiyyət böhranı yarandı. Burada müəyyən mənada o məsələlərə işarə edilir. Amma yazmaq ki, "Gəncə türkləri" Mustafa Kamala istinad edirdilər, bu faktiki olaraq tarixi səhvdir. Yaxud da müəllif yazır ki, "Azərbaycan" kəlməsi Persiyada neqativ reaksiya doğurmuşdu. Əslinə qalsa, İstiqlaliyyət aktında Azərbaycan adlı dövlətin yaranmasından öncə artıq Azərbaycan Muxtariyyəti hərəkəti olanda İran tərəfindən belə bir reaksiya olmuşdu və Rəsulzadənin bayaq qeyd

etdiyim məqaləsi məhz o kontekstdə meydana gəlib.

Fuad Babayev: Bu protest böyük ehtimalla yəqin ki, olub.

Firdovsiyyə Əhmədova: Bəli, belə bir şey olub. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Fətəli xan Xoyskidən İstiqlaliyyət aktını, xəritələri və digər sənədləri istəyir ki, İstanbuldakı diplomatik nümayəndələrə göndərsin. Bu sənədlər o cümlədən İran səfirliyinə də bu göndərilmişdi. Lakin, onlar zərfi geri qaytararaq belə bir hökuməti tanımadıqlarını bildirmişdilər. Amma dediyim kimi öncədən artıq İranın belə bir reaksiyası vardı. Özü müharibədə iştirak etmədiyi halda Paris sülh konfransında ərazi iddiaları ilə çıxış etmişdi. Lakin iştirakçı olmadığına görə təbii ki, o iddiaları da təmin oluna bilməzdi və təmin edilmədi də. Amma mən qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycan adı ilə bağlı Rusiya siyasi dairələrində belə konyunktur yanaşmalar indi də davam edir. Halbuki, XIX əsrdə XX əsrin əvvəllərində, ondan da əvvəl Azərbaycan ərazilərinin məhz bizə aid olmasını elə Rusiya imperiyasının hərbi topoqrafiya şöbələrinin xəritələri ("Persidskiy Azerbaydjan", "Russkiy Azerbaydjan" – red.) sübut edir. Bundan başqa Dərbənd divarlarının üzərində Azərbaycan maliyyə müfəttişi adlı ifadələrə rast gəlirik. Yəni Azərbaycan sözünün ilk dəfə məhz İstiqlaliyyət aktında yer alması və bu torpaqlara şamil edilməsi yanlış bir şeydir. Çünki ona qədər dönə-dönə deyirəm xəritələrdə, Rusiyanın sənədlərində, Veliçkodan tutmuş rus tədqiqatçılarının hamısında Azərbaycan adı məhz bu torpaqlara şamil olunur.

Anar isgəndərov: Firdovsiyyə xanım, Amerika Birləşmiş Ştatları neçənci ildə yaranıb? Ona qədər Amerika Birləşmiş Ştatları sözü var idi? İkincisi də bəli, İranın etirazı olub. Axı 1920-ci ilin martında Azərbaycanı de-fakto və de-yure tanıyan dövlət də İran oldu. Nə olsun ki, etiraz olub. Etirazının əsassız olduğu ona bildirildi və son nəticədə də İranla bizim aramızda

bağlanan müqavilə qonşu dövlətlərlə bağlanan bütün müqavilələrdən üstün idi. Yəni İranın etirazını heç kim inkar etmir. Amma 100 il bundan əvvəl elan olunan dövlətin ən böyük uğuru dövlətə Azərbaycan adının seçilməsi oldu. Firdovsiyyə xanım da qeyd etdi ki, coğrafi məfhum olan Azərbaycan ifadəsini Cümhuriyyət qurucuları siyasi məfhumla çevirdilər. Onsuz da Azərbaycan adı var idi. Hətta XIX əsrin 2-ci yarısında qəzetlərin əksəriyyətində bununla bağlı çoxlu yazılar gedirdi. Mən nə üçün qəzet yazılarına müraciət edirəm? Azərbaycan siyasilərinin hər biri o zaman həm də Azərbaycanın yazarları idi. Bu məsuliyyət onların çiynlərində idi. Ona görə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazarının, ziyalısının düşüncəsində hər şey var idi, cibində bir şey yox idi. Ona görə də Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmək üçün bizim imkanlı adamların maddi imkanları ziyalılarımızın beyni ilə birləşdi və müstəqil Azərbaycanı yaratdılar. Çünki azərbaycançılıq, milli hiss, milli duyğu, milli dəyəri yaratmaq üçün ikisi birləşməli idi. Ziyalı bunu təkbəşinə edə bilməzdi, imkanlı adamın da düşüncəsində o yox idi. Onlar birləşdi. Yenə deyirəm ki, Cümhuriyyətin ən böyük uğuru Azərbaycan adlı dövləti elan etməsi idi. Ancaq elan olunan dövlətlə bağlı kiminsə etirazı var idisə, bu əsaslandırıldıqdan sonra Azərbaycanı həmin dövlət məmnunluqla tanıdı.

Fuad Babayev: Amma burada o tanınmayla bağlı bir kəlmə də yoxdur.

Anar isgəndərov: Bilirsiniz, bayaq qeyd etdim. Həmişə belə olur. Burada da müəllif ancaq özünə sərf edən hissəni kontekstdən çıxararaq verib. 2001-ci ildə İranın xarici işlər naziri İran-Azərbaycan münasibətləri ilə bağlı Təbatəbəinin 98 sənədini çap etdi və xoşbəxtlikdən 2018-ci ildə o sənədlər Azərbaycanda da nəşr olundu (Söhbət “ADR-İran diplomatik münasibətləri” haqqında).

sibətləri Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının sənədləri işığında (1919-1920-ci illər)” kitabından gedir. Bu diplomatik yazışmalar toplusu 1919-1920-ci illərdə İran ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında siyasi əlaqələrə dair mühüm tarixi mənbələrdən biridir. (Topluda həmin dövrdə Bakıda xüsusi diplomatik tapşırıq əsasında Seyid Ziyaəddin Təbatabainin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərmiş İran nümayəndə heyətinin öz ölkəsinin rəhbərliyinə ünvanladığı məktublar, hesabat və analitik təhlillər əksini tapıb – red.) . Həmin 98 sənədə baxın. O sənədlərin hər biri Azərbaycan-İran münasibətlərinin ilk, orta və çətinləşən dövrlərini əks etdirir. Amma son nəticədə siz bilirsiniz ki, bu münasibətlər o qədər səmimiləşdi ki, İranla bağladığımız ticarət müqaviləsi o dövrün ən mühüm müqavilələrindən birinə çevrildi. Bu gün də ayrı-ayrı şəxslərlə bağlı bu söhbətlər ola bilər. Ancaq dövlət səviyyəsində 1920-ci ilin martında AXC İranla müqavilə imzalayıb və o müqavilənin bəndlərinə hər iki tərəf çox məmnuniyyətlə riayət edib. Amma mən çox istərdim ki, Tarasov və ya qeyri-birisi, əslində nəticəni verəydi. Tarixdə hər bir hadisəyə qiymət nəticəyə görə verilir. Başlanğıc mübahisəli ola bilər. Əsas nəticədir.

Fuad Babayev: Tarasova gəlinə onun karyerasında çox maraqlı bir mərhələ var. O 1979-cu ildən 1987-ci ilədək SSRİ Dövlət Teleradiosunun Yaxın Şərq yayımları üzrə Baş redaksiyasının Türk bölməsində işləyib. Onun yazılarında sırf türk amili ilə bağlı bir-iki məqamı qeyd etmək istərdim. Yazır ki, türk əsgər və zabitləri Cümhuriyyətin hökumət üzvlərinin Bakıdan qaçmasının qarşısının alınmasında fəal iştirak edib. Bunun həqiqətə uyğunluq əmsalı nə dərəcədədir?

Anar isgəndərov: Əslində 1918-1920-ci illərdə yaşayan dövlət hətta bizim olmasaydı belə, şəxsən mən özümü nəzərdə tuturam, başqa bir xalq heçdən var olan dövlət yaratsaydı və bu

dövlət 23 ay ərzində bu qədər uğurlu işlərə imza atsaydı, mən bir tarixçi kimi o dövlətə çox böyük hörmətlə yanaşardım. Onu alqışlayardım ki, illər boyu əsarət altında olan bir xalq 28 mayda öz dövlətini elan etdi, amma qısa müddət ərzində 1920-ci ilin aprelinə qədər 350 dəfə “ilk dəfə” sözünü işlətdi. Bakı 100 il bundan əvvəl Azərbaycan xalqının paytaxtı olub. İlk parlament də 100 il bundan əvvəl yaranıb. İlk universitet də 100 il bundan əvvəl olub. Həm də ki, yaratdıqlarının hər birinin dəyərinə baxın. Bir avropalı onunla bağlı deyə bilərmə ki, burada Avropa düşüncəsi yoxdur? Əxlaqında da, hətta üçrəngli bayrağında da özünə nə qədər hörmətlə yanaşırsa, bayrağında türkçülük varsa, dini dəyərinə nə qədər hörmət edərsə, müasirləşməklə Avropa-ya da o qədər hörmət edir. Yazanlar qoy bunu yazsınlar. Görüm bunu həzm edə bilirlər? Heç bir xalqın uğuruna kölgə salmadan deyirəm, bu xalqın etdiyini həmin dövrdə başqa bir xalqla bir müqayisə etsinlər. Görüm onların elə bir parlamenti olubmu ki, Azərbaycandakı kimi bir ovuc polyaka da parlamentdə bir yer verilsin. Bir ovuc alman yaşayıb, ona da bir yer verilib. 1918-1920-ci illərdə mövcud olan dövlət və dövlətin yaşaması üçün Osmanlının və Qafqaz İslam Ordusunun etdiklərini biz heç cür inkar edə bilmərik. İnkarn etmək fikrində də deyilik. Azərbaycanın sərhədlərindən Bakıya qədər bu İstiqlal savaşında zabıt itirən, əsgər itirən yüzlərlə yox, minlərlə şəhid verən Osmanlı əsgər və zabiti bizim şərəfli tariximizdir. Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi Osmanlı ordusu bizim üçün hər şey etdi. Nə üçün hər şeyi deyirəm? Çünki onun heç birini biz edə bilməzdik. Amma bununla yanaşı, 1918-ci ilin oktyabrında Mudros barışıqına görə Osmanlı məğlubdur. 1918-ci ilin Brest-Litovsk sülhünə görə Rusiya müharibədən çıxıb, artıq vətəndaş müharibəsi ərəfəsindədir. Tarixdə ən çox müharibə Osmanlı ilə Rusiya arasında olub. Bir Krım müharibəsini çıxmaq şərti ilə bu

1918-1920-ci illərdə mövcud olan dövlət və dövlətin yaşaması üçün Osmanlının və Qafqaz İslam Ordusunun etdiklərini biz heç cür inkar edə bilmərik. İnkər etmək fikrinə də deyilik. Azərbaycanın sərhədlərindən Bakıya qədər bu istiqlal savaşında zabıt itirən, əsgər itirən yüzlərlə yox, minlərlə şəhid verən Osmanlı əsgər və zabiti bizim şərəfli tariximizdir.

müharibələrin hər birində Osmanlı məğlub olub, Rusiya ondan torpaq qoparıb. Bu iki dövlətin bir-birinə nə qədər nifrətləri olsa da, 1918-1920-ci illərdə can verən Osmanlı və gələcək imperiya Sovet Rusiyası yaxınlaşmağa məcbur idi.

Fuad Babayev: Hətta ideoloji məsələlər də var

idi.

Anar isgəndərov: Əlbəttə ki. Ona görə də XI ordu Azərbaycan torpaqlarına daxil olarkən bu ordunun qabağında gedən türk paşasına, Azərbaycana azadlıq, müstəqillik gətirən, onu erməni yağılarından qurtaran Osmanlıya azərbaycanlı çaşqın şəkildə baxırdı. Bu fikri çox da şişirtməyin mənası yoxdur. Mən bunu Osmanlıya bəraət üçün demirəm. Çünki həmin dövrdə Osmanlının qalıb-qalmama məsələsi var idi. Siz Sevr müqaviləsinin (1920-ci il avqustun 10-da 14 dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən Sevrə (Fransa) "Müttəfiq Dövlətlər və Türkiyə arasında sülh müqaviləsi" – red.) dəhşətinə baxın. Müqavilənin birinci bəndində yazılır ki, Osmanlı üç yerə bölünür. Birinci dövlətin adı İstanbul dövləti, ikincisi Osmanlı Türkiyə dövləti, üçüncü isə Ermənistan dövləti adlanır. Siz fikir verin ki, müqaviləyə görə İstanbul dövlətinin Türkiyə Cümhuriyyətinə aidiyyəti yoxdur, üçüncü də erməni dövləti. Yəni bunları bilmədən 100 ildən sonra ittiham etmək asandır. 1920-ci ilin aprelində də Azərbaycana daxil olan rus ordusunun qarşı-

sında bir qrup osmanlının gəlmə məsələsini şişirtməklə əslində biz tarixi təhrif edirik. Azərbaycanda hər bir dövlətin öz marağı var idi. Rusiya da Azərbaycanı tutmaq üçün ortalığa çox gözəl bir məsələ atmışdı. Rus ordusu can verən Osmanlıya kömək etmək üçün Anadoluya gedir. Nə gözəl fikir idi. Və yaxud Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana gələndə alman hərbi komandanlığı Ənvər Paşadan ordunu saxlamağı tələb edirdi. Ənvər Paşa isə deyirdi ki, bu nizami ordu deyil, müsəlman müsəlmanın köməyinə gedir, onun dinində var bu. Mən nə edə bilərəm, onun heç mənə dəxli yoxdur. Rəsmi şəkildə yazırdı ki, “qayıdın, bizim Bakıda heç bir işimiz yoxdur”. Həqiqətdə isə Nuru Paşaya yazırdı ki, “Nuru, Bakını almasan, anamızın südü sənə haram olsun”. Qasidlə göndərdiyi gizli məktubunda deyirdi ki, Bakı alınmalıdır. Bəli, 1920-ci ilin aprelində gələn rus ordusunun tərkibində türklər olub. Hətta parlamenti qoruyan əsgərlərimizin içərisində kifayət qədər osmanlılar var idi. Amma məsələləri onlar həll etmirdi. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan işğal olundu və belə deyək ki, müqavimət göstərmədik. Onda mən sual edirəm. Çar Rusiyasından hansı ərazi qaldı ki, sovet Rusiyası onu tutmasın? Ən axıra Prialtika (Latviya, Litva, Estoniya – red.) qalmışdı, onu da işğal etdi. Yəni əslində Çar Rusiyası Sovet Rusiyası adı altında o imperiyanı bərpa etməli idi. Hətta 40 minlik ordu müqavimət göstərsə də onları da qıracaqdı. Göstərməsəydi də işğal edəcəkdi. Hətta onu özü də çağırıydı, işğal edəcəkdi. Çağırmasaydı da zəbt edəcəkdi. Budur tarix.

Təmkin Məmmədli: Əsas əməkdaşlıq məsələsinə toxunmaq istəyirəm. Müəllif yazır ki, Xoyskidən başqa 37-ci il repressiyasına qədər əksər hökumət üzvləri sovet rejiminə qulluq ediblər. Nəsim bəy Yusifbəyli ilə bağlı qeyd edir ki, kəndlilər onu tanımayıb qarət məqsədilə öldürüblər.

Firdovsiyyə Əhmədova: Stanislav Tarasov tarixçidir və Bakı

Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirib. Elə tarixçinin sənədləri bilə-bilə təhrif etməsi daha təhlükəlidir, daha məkrlidir və bu heç cür bağışlanmaz. Biri var diletant, naşı bir adam tarixi sənəddən istifadə edib belə yazsın. Biri də var ki, məxsusi olaraq konteksdən çıxarıb, tam sənədi verməyəsən, burada siyasi qərəz kifayət qədər çoxdur. Əgər bir gün sonra məqaləyə belə aktiv reaksiya verilsə, bu ən azından gizlin deyil. Hərçənd 9 fevralda olan məqalə (“Почему Азербайджан желает упразднить Армению” – 9 февраля 2018, <https://regnum.ru/news/2378540.html> – red.) demək olar ki, may ayındakı yazıda (“Как Баку «просвещает» Пашипяна” – 8 мая 2018, <https://regnum.ru/news/2412608.html> – red.) da təkrarlanır. Artıq neçə illərdir ki, İrəvan məsələsi, ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağlı kifayət qədər Osmanlı sənədləri açıqdır. Yəni Erməni Ararat Respublikasının bu ərazilərdə yaradılması birbaşa Osmanlı dövlətinin iradəsi ilə həyata keçən akt olub. Amma söhbət Ermənistan Respublikasından gedəndə konkret oturmuş bir dövlət kimi onu dəyərləndirir ki, bu ərazilər Erməni Milli Şurasının nəzarəti altında olan ərazilər idi və o iki qəzada bu dövlət yaradıldı və 4 iyunda da tanındı. Azərbaycan isə öhdəliklər götürdü. Batum müqaviləsi ilə Ararat Respublikası Osmanlı dövləti qarşısında öhdəliklər götürmüşdü. Bu müqaviləyə görə ermənilər ərazisində yaşayan müsəlmanların əmlak, dini və mədəni muxtariyyətini təmin etməli idi. Yəni müəllif Azərbaycanın öhdəliyindən bəhs edir, amma Ermənistanın öhdəliklərindən bəhs etmir. Yaxud dönə-dönə hər iki məqalədə vurğulayır ki, Azərbaycan üçün bu mübahisəli sərhədlər idi. Söhbət Zaqafqaziyanın cənub və şərqini əhatə edən torpaqlardan gedir. Baxın, bu sözün özü belə diqqəti cəlb edir. Bu bilirsiniz nə qədər geniş ərazidir. Tarasov Ararat Respublikası üçün Erməni Milli Şurasının nəzarət etdiyi iki qəzadan

danışır. Hələ bu da həqiqəti tam əks etdirmir. Tarixi Azərbaycan torpaqlarının genişliyini isə onun Zaqafqaziyanın cənub və şərqini əhatə etməsi göstərir. Yəni burada balaca bir kənddən, qəzadan söhbət getmir, daha geniş bir ərazi nəzərdə tutulur. Sonra mən burada böyük bir qərəz görürəm. Hərçənd bu alimə yaraşmaz bir hərəkətdir. Bu yazılar siyasi, beynəlxalq qalmaqalla cəlb etmə məqsədi güdür. Məsələn, müəllif yazır ki, Azərbaycanın Rusiyanın müttəfiqi Ermənistanı iddialı hücumları onun Rusiya ilə münasibətlərinin gərginləşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən isə deyir ki, İran hələlik susur. Yəni vaxtilə İrəvan xanlığı da İranın ərazisi olub. Artıq görürsünüz ki, bu münafişəyə, qalmaqala təhrikəddi bir yazıdır. Hərçənd bu özü də hüquqi baxımdan elə cəza tələb edən bir məqamdır. Təbii ki, sənədlərlə belə rəftar etmək olmaz. İndi elə bir zamanədir ki, sənədlər siyasi sərhədlər tanımır. O sənədlərlə biz də tanışıq. Siz bayaq yarıdım alayından bəhs etdiniz. 1920-ci ildə Orconikidze (Qriqori Orconikidze (1886-1937) – gürcü mənşəli bolşevik, sovet dövlət və partiya xadimi – red.) və Kirovun (Sergey Mironoviç Kirov (1886-1937) – sovet dövlət və siyasi xadimi, Onun 1934-cü ildə qətlə yetirilməsi SSRİ-də kütləvi represiyalara başlamaq üçün bəhanə olmuşdu – red.) Leninə məşhur teleqramı var. Azərbaycan tarixçiləri bunu artıq 20 ildir yazır. Burada qeyri-adi bir şey yoxdur ki. Bu barədə sovet dövründə də yazılırdı. Söhbət həmin dönmədə sanki Anadoluya yardıma gedəcək XI Ordunun Bakıya daxil olmasından gedir.

Təmkin Məmmədli: Yəni türklər hökumət üzvlərinin qaçmasının qarşısını alıb?

Firdovsiyyə Əhmədova: Təbii ki, həmin dönmədə Sovet Rusiyası ilə Mustafa Kamalın mübarizə apardığı düşmən, hədəf eyni idi. Türkiyəyə, Mustafa Kamala maliyyə və hərbi sursat yardımı lazım idi. Amma baxın elə məqalənin “Lenin və Ka-

mal “Bakı əməliyyatı”nı necə hazırlayırdılar” (Как Ленин и Кемаль готовили «Бакинскую операцию» – 30 апреля 2018, <https://regnum.ru/news/2410338.html>) adlanmasının özü də bir konyunkturadır. Çünki Mustafa Kamalın istinad edilən 26 aprel 1920-ci il məktubu hamıya bəllidir ki, ünvana bir aydan sonra çatıb. Ona kimi artıq bu akt baş tutmuşdu. Bakı əməliyyatının isə necə hazırlanması haqqında saatına, dəqiqəsinə qədər kifayət qədər geniş yazılıb. Mustafa Kamalın əməkdaşlıq etdiyi o hərəkətin Azərbaycandakı nümayəndələrinin öz maraqları var idi. Bu baxımdan onlar güman edirdilər ki, artıq Şərqə gələn ordunun başında Xəlil Paşa dayanacaq və sosialist bir hərəkəti həyata keçirəcəklər. Şərqin milli azadlıq hərəkətinə türklər başçılıq edəcəklər. Onlar da aldadılmış bir vəziyyətə düşdülər. Çünki Xəlil Paşa Levandovski (Mixail Karloviç Levandovski 27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanın işğalını həyata keçirən XI ordunun komandiri – red.) ilə görüşəndə o bildirmişdi ki, mənə belə bir göstəriş verilməyib. Bu baxımdan Bakıda olan türk əsgər və zabitlərdən ibarət alayın Rusiya Kommunist Partiyasının Qafqaz Bürosunun nümayəndələrinin əmrinə tabe olması bu faktdır. Amma yenə deyirəm, burada dövlətlərarası, millətlərarası qarşıdurma üçün heç bir əsas yoxdur və bu məkrli bir siyasətdir.

Anar isgəndərov: Mən məsələyə bir də münasibət bildirmək istəyirəm. Birincisi bunu birmənalı deyirəm son 20 ilin türk tarixçilərinin aparmış olduğu tədqiqatlar göstərir ki, Mustafa Kamal Atatürkün Leninə məktubunu əslində Kazım Qarabəkir Paşa (Kazım Qarabəkir Paşa 1882-1948, Türkiyənin görkəmli hərbi və siyasi xadimi, İstiqlal savaşını başlanan komandirlərdən biri – red.) hazırlayıb və göndərüb.

Fuad Babayev: Atatürkün məktubun məğzindən xəbəri olmaya bilərdi?

Anar isgəndərov: Xəbəri var idi. Amma məktubu hazırlayan Kazım Qarabəkir Paşa idi. Bu birmənalı belədir. Yəni 70-ci ilə qədər Türkiyə tarixşünaslığında belə bir fikir var idi ki, bu məktub Mustafa Kamal Atatürkə məxsusdur. Bu müəyyən siyasi dairələrə sərf etdiyi üçün o təbliğat kampaniyasına çevrilmişdi. Amma son 20 ilin tədqiqatları birmənalı göstərir ki, əvvəla, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda baş verən hadisələri bilən Kazım Qarabəkir Paşa idi və məktubu da o hazırlayıb. İkincisi də həтта məktubu Mustafa Kamal Atatürk də göndərmiş olsa belə o artıq Azərbaycan işğal olunandan sonra gəlib çatmışdı.

Təmkın Məmmədli: Tarasov "Azərbaycanın beşinci hökumətinin sirri" məqaləsində ("Тайна пятого правительства Азербайджана" – 30 апреля 2018, <https://regnum.ru/news/2410411.html>) 1919-cu ilin fevralında Xoyski hökumətinin istefasını məhz taxıl oğurluğu ilə bağlı korrupsiya qalmaqalı və Tağıyevin fabrikindəki sui-istifadə ilə əlaqələndirir.

Anar isgəndərov: Ancaq bədxah məsələlərə o yöndən yanaşa bilər. Mən isə hökumətdəki demokratiyaya diqqət çəkmək istəyirəm. Dünənki baş nazir bu günki hökumətdə nazir olur, öz köməyini hökumətdən əsirgəmir. 23 ay yaşayan dövlətin, hökumətin böyüklüyü bundadır. Amma biz bu gün belə bir fikirlə çıxış etsək ki, o dövlətdə heç bir korrupsiya olmayıb, onda bizə heç kim inanmaz. Ancaq mən bir də deyirəm. Axı bu dövlət nə qədər yaşadı ki, biz buna bu qədər irad tuturuq. Amma o fikir də böhtandır ki, hökumət böhranı korrupsiyaya görə baş verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün Azərbaycan xalqınındır. Azərbaycan xalqının uğurudur. Mən adi bir misal deyim. Cümhuriyyətin xaricə oxumağa göndərdiyi tələbələri mənə elə gəlir ki, bütün dünya üçün nümunədir. Tələbələrin seçilməsində heç

bir qohumbazlıq, yerliçilikdən söhbət gedə bilməzdi. Kim daha çox layiqdirsə, onu da seçirdilər. Biz də bunu təbliğ etmək əvəzinə yazaq ki, Tağıyevin tikiş fabrikində parça oğurlamışdılar. Amma bunlar məsələnin yüzüncü tərəfidir. Bunlar məsələnin əsas həlli deyildir.

Fuad Babayev: Bunu Tarasov qabardır.

Anar isgəndərov: Mən də deyirəm Tarasov hələ bu qədər təhrif edir, elə qəddarı çıxacaq ki, ümumiyyətlə bu dövləti inkar edəcək. Necə bizim qanı qanımızdan, canı canımızdan olan tarixçilərimiz XX əsrin 30-cu illərindən 80-ci illərin sonlarına qədər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ifadəsi əvəzinə ingilislərə satılmışlar, Osmanlının əlaltıları yazırdılar. Hələ bu Tarasov nə yaxşı ki, belə bir dövlətin, hökumətin olmadığını yazmır.

Fuad Babayev: Çox maraqlıdır, bu məqalədə ("Тайна пятого правительства Азербайджана" – 30 апреля 2018, <https://regnum.ru/news/2410411.html>) Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici işlər nazirliyi tərəfindən 1919-cu ildə Paris sülh konfransına təqdim olunmuş rəsmi xəritəsi yer alıb.

Firdovsiyyə Əhmədova: Paris sülh konfransına yola düşmüş nümayəndə heyəti artıq bu rəsmi xəritə ilə çıxış edirdi. Konkret sərhədlər çərçivəsində Azərbaycanın tanınması uğrunda mübarizə aparılırdı. Azərbaycan tarixşünaslığında istər hökumətin sosial-iqtisadi vəziyyəti, istər Fətəli xan Xoyskinin istefa məsələsi kifayət qədər işlənilib. Özü istefaya gedən Xoy-ski deyir: "Azərbaycan dövlətçiliyini Tağıyev fabrikinin bezi ilə, arşını ilə ölçmək olmaz". Bu parlament stenoqramlarında, sənədlərdə kifayət qədər yer alıb. Yəni burada sensasiya yoxdur. Türkiyə və Rusiya əməkdaşlığı məsələsi ilə bağlı müəllif yazır ki, son dövrlərdə Rusiyada çap olunan sənədlər göstərir ki, bolşevik hökuməti həqiqətən Kamal ilə gizli danışıqlar

aparıb və “Bakı əməliyyatı”nı onunla razılaşdırıb. (...Кстати, опубликованные в последнее время в России исторические документы показывают, что большевистское руководство действительно вело секретные переговоры с Кемалем и согласовывало с ним «Бакинскую операцию», <https://regnum.ru/news/2410338.html> – red.) Son dövrlərdə Rusiyada bu sənədlərin çap olunmasını Tarasovun yenilik kimi verməsi bizə qəribə gəlir. İstər Türkiyə tarixşünaslığında (vaxtilə Kazım Qarabəkir Paşa öz xatirələrində bunlar gizlətməyib – F.Ə.), istərsə də Azərbaycan tarixşünaslığında bu məsələlər kifayət qədər araşdırılıb və yazılır. Əgər elədirsə, müəllif niyə Çiçerinin notalarından burada bəhs etmir. Niyə demir ki, Çiçerin (Georgi Çiçerin (1872-1936) – Rusiya dövlət xadimi, diplomat – red.) Leninə yazır ki, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə de-fakto tanınmasından sonra ona qarşı zorakılıq edilməsi beynəlxalq aləmdə onları imperialist hesab etmələrinə səbəb ola bilər. Yəni dərhal hiss olunur ki, məqalədə hansısa məqam qəsdən qabardılır. Denikinə qarşı Moskvanın Bakıya hərbi əməkdaşlıq təklif etməsi göstərilir, amma rəsmi Rusiyanın 24 aprel 1920-ci il tarixli notasının aqressiv mahiyyətindən, Azərbaycana üçüncü bir dövlətə müraciət etməmək təklifindən bəhs olunmur. Bu hansı beynəlxalq hüquq normalarına sığır? Yəni müəllifin qarşısına qoyduğu məqsədi pərdələmək üçün bu yazılarda real materiallardan məharətlə istifadə etməsi tarixdən xəbərsiz, naşı oxucu üçün inandırıcı görsənə bilər. Çünki tarixi istinadlar var, bəzən mənbələr də göstərilir. Ümumi fon baxımından həqiqətə oxşayan məqamlar da var. Amma qərər birmənalı şəkildə öz əksini tapıb. Təbii ki, Azərbaycan tarixçilərinin qarşısında bu yazılara təkzib vermək məqsədi durmur. Biz sənədlərə əsaslanan real tarixi yazırıq. Regional və beynəlxalq səviyyədə qalmaqla yaratmaqdasansa mən Rusiya tarixçilərinin fikirlərinə diqqət çək-

mək istəyirəm. Onlar yazırlar ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası çox yaşasaydı, dünyaya Türkiyə Cümhuriyyətindən daha demokratik nümunə təqdim edərdi. Yəni Cümhuriyyət qurucularında idarəçilik baxımından o dərəcədə demokratik, hüquqi bir dövlət yaratmaq istəyi və iradəsi var idi. Biz yazılmış o hədyanları təkzib etməklə məşğul olmaqdan sa Azərbaycan Cümhuriyyətinin yüz illiyinin qeyd edildiyi dövrdə təbii ki, sizin saytınız və başqa saytlar vasitəsilə o həqiqətləri daha intensiv qeyd etməliyik ki, bu cür yanlış informasiyaların qarşısını ala bilək. Gördüyünüz kimi məqalələrin başlıqları da məhz qıcıqlandırıcı, cəlbədicə xarakter daşıyır. “Azərbaycanın beşinci hökumətinin sirri” məqaləsinin sərlövhəsini oxuyanda adamı cəlb edir ki, görəsən burada nə var. Əslində isə heç nə. Kabinetin üzvlərinin siyahısı verilir, vəzifələri göstərilir və hansısa Qarabağ klanından bəhs olunur. Halbuki, hökumətin tərkibinə baxsan, o cür birmənalı üstünlük yoxdur.

Anar isgəndərov: Əksinə, bu dövlətin demokrakliyi ondan irəli gəlirdi ki, rəngindən, irqindən, cinsindən asılı olmayaraq kim Azərbaycanda yaşayır, Azərbaycan vətəndaşı idisə hakimiyyətin idarəsində onlar iştirak edirdilər. Tarix boyu bizim bir xalq kimi heç kimin torpağında gözümüz olmayıb. Tarix boyu hətta bizim imperiyamızın (Səfəvilər imperiyası – A.İ.) qanunlarından da heç kim narazı qalmayıb. 1865-ci ildə Azərbaycanın bir bölgəsində olan Morqan (fransız arxeoloq-etnoqraf – A.İ.) yazır ki, “...axşam mənə o qədər yemək verdilər ki, fikirləşdim yata bilməyəcəm. Mənə bir otaq ayırmışdılar, otağa girəndə elə bil ki, yorğan döşəyin içərsində itdim. Səhər duranda gördüm ki, o biri otağın qapısı açıqdır, 10-12 nəfər balaca uşaq yerdə yadır. Tərcüməçi vasitəsi ilə soruşdum ki, bu nədir? Dedilər ki, bu xalqın xarakteri budur”. Dünyanın heç bir yerində bu təcrübə yoxdur. Tarasov da yəqin ki, burada oxuyub, Azərbaycan xalqı-

nın o ədalətini görüb, o xeyirxahlığını görüb. Çünki islam dini bizə elə şeylər verib ki, biz dünyanın harasına getsək, o əməllərimizlə bilirlər ki, bu dini dəyərləri əxz etdirən xalqdır. Onunla yaşayan xalqdır. Tarasov da yəqin bunların hamısını görüb. Ancaq insan bədxah olanda və ya birinə yarınlmaq istəyəndə onun ədaləti yadından çıxır. Mən əminəm ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü təmin edəndən sonra belə yazılar olmayacaq. Bilirsiniz, torpağı işğal altında olanda, dünyanın müəyyən qüvvələri müəyyən dövlətin üstünə düşəndə bədxahlar çox olur. Amma sən güclənəndə sənə yaltaqlanan da çox olur.

Fuad Babayev: Bəlkə də Tarasov başlayacaq bizim lehimizə yazmağa.

Anar isgəndərov: Bizə görə yazmasın, o torpaqda yaşayıbsa, bu ərazidə yaşayıbsa, lap 5 illik oxuduğu dövrün tarixini qələmə alsın, onun yazdıqlarının müsbət çalarları mənfildən on dəfə çox olacaq. Amma sadəcə olaraq Firdovsiyyə xanım çox gözəl qeyd etdi ki, 3 nöqtə qoyaraq cümləni kəsmək, cümləni kontekstdən çıxarmaq tarixçiyə yaraşmaz.

Mənim yadıma Suren Şaumyanın (1918-ci ilin mart-aprel aylarında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı rəvac vermiş erməni əsilli inqilabçı-bolşevik Stepan Şaumyanın oğlu – red.) 1927-ci ildə çap olunmuş “Bakı kommunası” kitabı (Шаумян Сурен, “Бакинская коммуна”, Б., 1927 – red.) düşdü. Həmin kitabı o zaman müəyyən adamlar əldə edib oxuya bilirdilər. Suren Şaumyan özü kitabında yazır ki, “Sultan Əbdülhəmid (II Əbdülhəmid (1842-1918) – 34-cü Osmanlı sultanı və 113-cü İslam xəlifəsi – red.) Osmanlıda bizə qarşı nə etdisə, biz də 1918-ci ilin martında onu etdik”. O cümləni heç bir Azərbaycan tarixçisi kitabında yazmayıb. Axı onu yazsaydı onda buna vətəndaş müharibəsi demək olmazdı ki, məlum olardı ki, bu soyqırımdır. O cümləni heç kim yazmırdı ondan əvvəlki cümlə yazılırdı, son-

rakı yazılmırdı. Tarasovun yazdıqları da ona oxşayır. Cümləni ortadan kəsir, iqtibası vermir.

Firdovsiyyə Əhmədova: Bu dörd yazıda aparıcı xətt ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə – Rusiya, İran və Türkiyə ilə arası vurulsun, Rusiya-Azərbaycan və Türkiyə-Rusiya kontekstində vəziyyət gərginləşsin. Bu spekulyasiya, siyasi möhtəkirlikdir. Başqa bir məqsəd yoxdur. Erməni dövlətini maksimum haqlı, əsaslı tərəf kimi qoyan Tarasov Azərbaycana qarşı məqsədli, qərəzli siyasi yanaşma sərgiləyir. Ona görə də bu yenilik deyil.

Amma pisi odur ki, artıq 2018 ci ilin əvvəllərindən başlayaraq nədənsə Rusiya elmi elitasının bəzi nümayəndələri içərisində bu məsələlərə qərəzli yanaşma əmələ gəlib. Məsələn Şamxor hadisələrinin (Türkiyə cəbhəsindən geri qayıdan Rusiya hərbi hissələrinin 1918-ci il yanvarın 8-10-da Şamxor (indiki Şəmkir) stansiyası yaxınlığında tərک-silah edilməsi – red.) azərbaycanlıların rusları qırması kimi təqdim edilməsi, Türkmənçay müqaviləsinin 190 illiyini sırf erməni vilayətinin Rusiyaya qatılması kimi verilməsi və s. Faktı, rəqəmi götürürlər, onun altında isə artıq öz iddialarını, qərəzlərini yazırlar.

Fuad Babayev: Bu sifarişdir.

Firdovsiyyə Əhmədova: Bəli. Çünki bu adamın neçə illərdir yazısı o sifarişə xidmət edir.

Anar isgəndərov: Firdovsiyyə xanım Şəmkir hadisəsini dedi. Həmin dövrdə Qırmızı Professorlar İnstitutunun (Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə 1921-ci ildə yaradılmış xüsusi ali təhsil müəssisəsi. Bolşeviklər partiyası üçün ali ideoloji kadrlar, ictimai elmlər üzrə müəllimlər hazırlayırdı – red.) məzunları Sef, Rayevski, Popov və s. Cənubu Qafqaza ezam olunurdu, onların əksəriyyəti yəhudi idi. Onlar buraya Cənubi Qafqazda olanların tarixini yazmaq üçün göndərilirdi. Yazmalıydılar ki,

Azərbaycan xalqı anadangəlmə inqilabçı xalqdır və 1920-ci ilin aprelində küçələrə çıxdılar, öz milli hökumətini devirdilər və sonra da XI Qırmızı Ordunu yardıma çağırıdılar. O müəlliflər nə qədər ədalətsiz olsalar da elə şeylər yazırdılar ki, onların əsərləri qadağan edildi, özlərini güllələdilər. O tarixçilərdən biri Sef (Сейф (Фарермарк) Семен Ефимович 1900-1907 – red.) idi. Sef Şəmkir hadisəsini elə verib ki, bu gün biz istəsək də onu o cür verə bilmərik. Nə üçün bu proses baş verdi? Əgər rus əsgəri Ərzincandan sonra bağlanan müqaviləyə görə razılışıb silahını versəydi, bu baş verməzdi. Yəni günah əsgərdə oldu, onun komandirində oldu ki, silahı təhvil vermədi. Azərbaycanlı da dedi ki, siz bizim ərazimizdən keçirsinizsə, Zaqafqaziya Komissarlığının çıxardığı qərara görə, silahı təhvil verməlisiniz. Yəni əslində bu gün həmin hadisə ilə bağlı nə yazılsa, deməli, bizə qarşı böhtandır, yəni qərəzlidir. Axı 30-cu illərdən sonra tarix dövlət siyasətinə tabe etdirildi.

30-cu illərə qədər Sovet dövləti nə qədər çalışsa da mülki tarixi dövlət siyasətinə tabe etdirə bilməmişdi. Amma 1934-cü ildə bunlar həll olundu. Mən həmişə deyirəm, Rayevski öz kitabında Əlimərdan bəy Topçubaşovun məktublarını verməsəydi biz indi onu haradan əldə edərdik. Rayevski onu tənqid edərək verdi. Amma son nəticədə biz bu məktubları oradan götürürük.

Təmkim Məmmədli: Cümhuriyyət tarixində hansı sahələr tədqiq olunmayıb, hansı sahələrə daha çox diqqət yetirməliyik?

Firdovsiyyə Əhmədova: Ümumi götürdükdə artıq 20 ildir bu Cümhuriyyətlə bağlı tədqiqat işləri aparılır. Məsələn, sosial-iqtisadi həyat sovet dövründə də yazılıb, amma qərəzli yazılıb. Müasir dövrdə Cümhuriyyətin sosial-iqtisadi, mədəni həyatı demək olar ki işlənilibdir. Amma şəxsiyyətlərin taleyi ilə bağlı tədqiqatlara ehtiyac var. Cümhuriyyət qurucularının

üzdə olan yuxarı təbəqəsi məlumdur. Amma Cümhuriyyətin quruculuğunda fəaliyyət göstərən şəxslər haqqında məlumatlar kifayət qədər tədqiq olunmayıb. Ona görə Anar müəllim xaricə təhsil almağa göndərilən yüz tələbədən danışdı. Ədalət Tahirzadənin, Teyyub Qurbanın bu barədə kitabları nəşr olunub. Artıq müəyyən hissələrdə o boşluqlar demək olar ki, doldurulur. Amma söhbət boşluğu doldurmaqdan getmir. Əsas məsələ odur ki, konyunkturaya işləməyəsən. Yəni söhbət Azərbaycan-dan kənar, Azərbaycanı sevməyən tədqiqatçıların yanaşmasın-dan getmir. Bəzən Azərbaycan tədqiqatçıları özləri də zamanın hökmünə uyğun olaraq istər-istəməz subyektiv yanaşma nümayiş etdirirlər.

Tədqiqatda maksimum bu məsələlərə diqqət vermək lazımdır ki, subyektivlik real həqiqəti üstələməsin. Çünki gördüyünüz kimi bəzi məsələlərdə biz nələrisə qabartmasaq, yaxud onun siyasi anlamda kölgədə qalmasını istəsək bədxahlarımız onu tamamilə başqa cür təqdim edəcəklər. Ona görə tarixi olduğu kimi yazmaq lazımdır. Yəni həmin tarixi yazmaq baxımından heç bir baryer yoxdur. Amma təbii ki, dərin qatlara enərək tədqiqat işləri davam etdirilməlidir.

Anar isgəndərov: Bilirsiniz, 1918-1920-ci illər eradan əvvəlki tariximiz deyil. Məsələn, şagirdə, tələbəyə nə qədər Manna haqqında danışsən, təsirli olmur. Amma 1918-1920-ci illərdə 23 ay yaşayan bir dövlətlə bağlı hər bir gənci coşdurmaq olur. Hər bir gəncə deyə bilirsən ki, sənin borcun var. Sənin borcun nədir. Sənin torpağın işğal altındadır. Hətta güləndə belə fikirləş ki, gülməyə nə qədər haqqın var. Hətta əylənəndə fikirləş ki, əylənməyə nə qədər haqqın var. Bu mənada Cümhuriyyət dövrünə çatan tariximiz yoxdur. Mən həmişə fikirləşirəm, qoy Soyqırımı tarixi muzeyimiz olsun, gənclərə deyək ki, bu qırılan sənin baban olub, nənən olub, əzizlərin olub. O biri tərəfdən

qoy sənin Cümhuriyyət muzeyin olsun. O qaranlıq gecə, bu da onun işıqlı səhəri idi. Tarixdə heç vaxt nöqtə qoyulmur. Heç bir hadisə ilə bağlı nöqtə qoyula bilməz. Abbasqulu ağa Bakıxanov nə yazırdı. Yazanın ədalətindən çox şey aslıdır. Əgər Tarasov da ədalətli yazsaydı, biz ona daha çox təşəkkür edərdik. Cümhuriyyətlə bağlı nə qədər ədalətli yazsaq o zənginləşər. Həm də ki, ilk cəhdlər olub, uğurlar da əldə olunub. Amma elə yerlər var ki, hər gün onun üzərində işləməyə ehtiyac var. Bu mənada təbii ki, yəni 100 il ərzində yox, son 20 ildən artıq bir dövrdə kifayət qədər əsərlər yazılıb. Amma yenə deyirəm ki, bunlar bəsdir, ifadəsi ola bilməz. Həm də hər bir dövrün tarixşünaslığı necə yaranır? Əgər bir əsər yazılırsa tarixşünas olmaz, yüz əsər, min əsər olmalıdır ki, yeni nəsil onun analogiyasını apara bilsin və onun tarixşünaslığı olsun.

Cümhuriyyətin tarixşünaslığı da qısa bir dövr olmasına baxmayaraq şərəflidir, zəngindir. Bu günkü Cümhuriyyət 1918-1920-ci illərin varisi olduğuna görə biz o dövrlə bağlı hər şeyin tədqiqinə nail olmalıyıq ki, bu gün uğurlarımız daha çox olsun. Çünki bu günkü uğurların bünövrəsi oradadır. Adi bir misal deyim. Cümhuriyyət dövründə Batumiyə neft gedirdi. Ancaq arzuladığımız kimi deyildi. Müasir dövrdə isə “Əsrin müqaviləsi” imzalandı və bu gün onun nəticəsi məlumdur. Azərbaycanın Konstitusiyası, parlamenti, əlifbası, hərbi məktəbləri o dövrün arzusu idi. Müəyyən işlərin bir hissəsini gördü. Görürsünüz, bu Respublika onların hamısını yaratdı. Hər yerdə birinci sözüm odur ki, zaman imkan vermədi. Amma bu gün nə etmişiksə, kökü ordadır. Biz də o kökdən yapışmalıyıq. Təbii ki, iş olan yerdə bədxah da olur. Amma kaş ki, o bədxah kənardan olaydı.

Firdovsiyyə Əhmədova: Siz tədqiqatla bağlı sual verdiniz. Bir də maarifçilik lazımdır. Mən bu günlərdə bir videorolikə

baxdım. Azərbaycan bayrağı ilə bağlı sorğu keçirilib. Şəhərin mərkəzində keçirilən sorğuda gənc nəslin demək olar ki, əksəriyyəti bayrağın mənasını bilmədi. Halbuki bağçadan tutmuş hər yerdə bu öyrədilir, hər bir dərslikdə var. Yəni buna baxmayaraq biganəlik var. Düzdür, alimlər yazır. Amma görürsünüz, belə məsələlər meydana çıxanda gənclik ona cavab verməkdə acizdir. Çünki bilgisi yoxdur.

Hazırladı: Təmkın Məmmədli, Aydan Abaşı, 1905.az
07.08.2018

BAKININ İŞĞALDAN AZAD EDİLMƏSİNİN 100 İLLİYİ

“...1990-cı ildə ilk dəfə Tarix muzeyində Cümhuriyyətlə bağlı sərgi açıldı. Cavad bəy Məlik-Yeqanovun, Əhməd bəy Pepinovun evlərinə gedib materiallar toplandı. Təsəvvür edin onların qohumları 70 il qorxu hissi içində yaşayıblar. Buna görə muzeyə material verməyə qorxurdular...”

“...Cümhuriyyət liderlərinin qəhrəmanlığıdır ki, həm ingilislərlə, həm də Nuru Paşa ilə dil tapa bildilər. Nəticədə Azərbaycanı həttə de-fakto tanıda da bildilər. Yəni bu həqiqətən möcüzədir...”

Fərhad Cabbarov

Dilqəm Əhməd

Qonaqlarımız Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi katibi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fərhad Cabbarov və tədqiqatçı-jurnalist Dilqəm Əhməddir.

Fuad Babayev: Keçən həftə çox gözəl bir paradın şahidi olduq. Əlbəttə ki, bu ən yüksək tərifə layiq bir hadisə idi. Ümumiyyətlə, Bakının işğaldan azad edilməsinin 100 illiyi necə qeyd olundu?

Fərhad Cabbarov: Sözsüz ki, əgər söz paraddan düşdüsə bu insanda ancaq böyük bir fəxr oyadırdı. 15 sentyabr paradı şəxsən məndə 26 iyundakı möhtəşəm paradda olduğu kimi gözəl təəssürat yaratdı. Xüsusilə də paradın tarixi hissəsi insanda çox gözəl hisslər oyadırdı. Eyni zamanda 15 sentyabrla bağlı ölkədə keçirilən tədbirlər çox olub. Mən deyərdim ki, bizim tədqiqatçılar, jurnalistlər, tarixçilər həm ölkə daxilində, həm də xaricdə bu məsələyə həddindən artıq diqqətlə yanaşırlar. Moskvada məhz Bakının azad olunması ilə bağlı tədbirdə bizim tarixçilər iştirak etdilər. Mən ümumiyyətlə bu hadisəni xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, Rusiyanın özündə bu tədbirin keçirilməsi rəmzi xarakter daşıyır. Ancaq əlbəttə ki, bununla kifayətlənmək olmaz. Bu il Cümhuriyyət ilidir. Bu mövzu hər zaman öyrənilməli və dəyərləndirilməlidir. Əlbəttə, mən bir tarixçi kimi istərdim ki, 15 sentyabr ərəfəsində Qafqaz İslam Ordusunun xidmətləri nəzərə alınaraq onların həm komandanlığının, həm də orada döyüşən Azərbaycan və türk əsgər və zabitlərinin adlarının əbədiləşdirilməsi məsələsi həll olunaydı. Ümid edək ki, bu nə vaxtsa baş tutacaq. Sözsüz ki, hər bir tarixin yaşadılması üçün təkcə kitabların yazılması, konfransların keçirilməsi kifayət etmir. Yəni bu müəyyən bir auditoriya üçün nəzərdə

tutulan bir şeydir. Amma kütləvi auditoriya üçün heykəllərin olması, küçələrin, prospektlərin adlandırılması, muzeylərin yaradılması vacibdir. Düzdür, bizdə türk şəhidliyinə abidə var. Ancaq, hadisənin miqyasını və tarixi həqiqəti nəzərə alsaq, bu məncə kifayət etmir. Ümid edirəm ki, gələcəkdə bu məsələ həll olunacaq. Cümhuriyyətimizin tarixi ilə bağlı da Bakıda hələ ki, möhtəşəm bir heykəl görmürük. Yəqin ki, gələcəkdə bu məsələ də öz həllini tapacaq. Mən hesab edirəm ki, bu məsələdə hələ ki, müəyyən bir boşluq var. Ancaq ümumilikdə, mövzuya yanaşma baxımından o hadisənin qeyd olunması möhtəşəm olmuşdur.

Fuad Babayev: Dilqəm bəy, buyurun.

Dilqəm Əhməd: Mən sözün açığı, iyunun 26-da hərbi parad olanda ürəyimdən keçmişdi ki, kaş bunu yüz il əvvəlki geyimlərlə həyata keçirərdilər. Bunu 15 sentyabrda görəndə çox sevindim. Çünki bilirsiniz, Cümhuriyyət dönməində də bir neçə dəfə hərbi parad olub, həmin paradan şəkillər

Azərbaycan Milli Ordusunun Bakıya daxil olmasını, Cümhuriyyətin bir yaşının qeyd olunması ilə bağlı hərbi paradı fotosəkillərdən görmüşük. 100 il sonra onu canlı şəkildə görmək bizim üçün həqiqətən xoş oldu.

də var. Azərbaycan Milli Ordusunun Bakıya daxil olmasını, Cümhuriyyətin bir yaşının qeyd olunması ilə bağlı hərbi paradı fotosəkillərdən görmüşük. 100 il sonra onu canlı şəkildə görmək bizim üçün həqiqətən xoş oldu. Mən Fərhad bəyin heykəl məsələsi ilə bağlı fikirlərini bölüşürəm. Çünki, heykəl dünyanın bütün ölkələrində var. Dahi şəxsiyyətlərin, dövlət qurucularının heykəllərinin şəhərləri bəzəməsi həm memarlıq, sənət abidəsi olduğuna görə çox vacibdir. Köhnə nəsil indi xatırlayar.

Bakının ən təntənəli yerində Azərbaycan xalqının cəlladlarından biri Kirovun heykəli qoyulmuşdu. Bu ən böyük heykəl idi, hətta Nərimanovun heykəlinin məhz ondan daha kiçik olması məsələsi gündəmə gəlmişdi. İndi tarix dəyişib, biz milli dövlətik. Bu baxımdan biz 27 apreldən qalma hadisələri tamamilə unutdurmaq üçün məhz gerçək qəhrəmanların, gerçək liderlərin heykəlləri ilə şəhərimizin bəzədilməsini çox istərdik. Bu baxımdan düşünürəm ki, Cümhuriyyət ilində müəyyən qədər işlər görüldü. Amma daha da böyük işlər görülməli idi. Gələn il Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasının yüzüncü ildönümüdür. Universitetin həyətindəki qara daşın yerində bir büstün qoyulması gələn il – 100 illikdə mənim görmək istədiyim ən böyük arzumdur.

Fuad Babayev: Bizim ənənəvi olaraq müzakirə etdiyimiz məsələ kampaniyaçılıqdır. Bu yaxınlarda yazıçı dostumuz Natiq Məmmədli yazarlara xitabən Cümhuriyyətlə bağlı bədii əsərlər yazmağı tövsiyə etmişdi. Söhbət elmi araşdırmalardan getmir. Onunla biz “Bağlı qapılar qarşısında” (1905. az saytının canlı yayım proqramı – red.) proqramında söhbət edəndə etiraf etdi ki, əslində heç nə yazılmayıb. Yəni o çağırış heç bir effekt doğurmayıb. Yaradıcı insan hər hansı yuvarlaq tarixə ortaya əsər qoymaya bilər. Amma hər halda cəmiyyətdə gedən proseslər bu barədə fikir yürütməyə imkan verir. Siz bu işlərin episentrinə yaxın mövqeləri tutursunuz. Məsələn, 15 sentyabr sərgisi bilavasitə sizin çalışdığınız Tarix muzeyinin binasında oldu. Necə oldu o sərgiyə münasibət? Ümumiyyətlə, bu maraq doğururmu, yoxsa burada da kampaniyaçılıq özünü büruzə verir?

Fərhad Cabbarov: Siz əslində çox ciddi məsələyə toxunursunuz. Bəzən fikirləşirlər ki, sərgidir də onu qurmağa nə var ki. Ancaq muzey işçiləri bilirlər ki, sərgi qurmaq bir monoqra-

fiya yazmaqdan çətindir. Çünki əvvəl onun planı tutulmalıdır, konsepsiyası olmalıdır. Elə adı çəkilən sərginin açılışında böyük bir izdiham vardı. Bu sərginin təşkilində Türkiyə səfirliyi də iştirak etmişdi. Amma sonrakı günlər müşahidə edirik ki, muzeyə sırf sərgiyə görə gələn yoxdur.

Qeyd edim ki, bu sərgi pulsuzdur. Muzeyə gələnləri sərgiyə də baxmağa dəvət edirik. 5 nəfərdən biri sərgi ilə maraqlanır. Biz bu problemi həll etmək üçün məktəblərlə əlaqə yaratmışıq. Sərgi dekabrın 14-nə qədər davam edəcək. Bu müddət ərzində məktəblilər ödənişsiz əsaslarla sərgi ilə tanış olmaq imkanı əldə edəcək. Məktəblərlə yanaşı ali məktəb tələbələrini sərgiyə cəlb edəcəyik. Burada təbliğatdan da çox şey aslıdır. Təbliğatda hazırda əsas vasitə kütləvi informasiya vasitələridir, televiziyalardır və əlbəttə ki, elektron informasiya vasitələridir. Təəssüflər olsun ki, biz televiziyalardan elə də razılıqla danışa bilmirik. Çünki telekanallar adətən, belə tədbirlərin açılış hissəsini çəkməklə kifayətlənirlər. Bu da informasiya və ya mədəniyyət verilişlərində 1 dəqiqəlik sujet şəklində verilir. Biz bir neçə dəfə müraciət etmişik ki, televiziya ümumiyyətlə sərgi haqqında heç olmasa, 15 dəqiqəlik bir reportaj hazırlasınlar, mütəxəssis dəvət etsinlər. Bizim sərgidə hamının xüsusi marağına səbəb olan lalələr idi. Ümumiyyətlə hər bir sərgidə diqqəti daha çox cəlb edən bir detal olur. Təəssüflər olsun ki, indi cəmiyyətin dəyərləri bir az dəyişib. Məsələn, biz indi Qafqaz İslam Ordusuna həsr

Bəzən fikirləşirlər ki, sərgidir də onu qurmağa nə var ki. Ancaq muzey işçiləri bilirlər ki, sərgi qurmaq bir monoqrafiya yazmaqdan çətindir. Çünki əvvəl onun planı tutulmalıdır, konsepsiyası olmalıdır. Elə adı çəkilən sərginin açılışında böyük bir izdiham vardı. Bu sərginin təşkilində Türkiyə səfirliyi də iştirak etmişdi.

olunmuş sərgi təşkil etsək və elan etsək ki, həmin gün gənc bir müğənninin konserti də var, əksəriyyət pullu da olsa konsertə gedəcək. Pulsuz sərgiyə də gəlmək istəməirlər. Mən buna təəs-süflənirəm. Amma əlbəttə ki, bunu mütəxəssislərə, həqiqətən Cümhuriyyət tarixi ilə maraqlananlara aid etmək olmaz. Çünki maraq var. Amma geniş auditoriya üçün bu problem olaraq qalır.

Fuad Babayev: Dilqəm müəllim, Sizin də nəbzi tutmaq imkanınız var. Cümhuriyyət tarixi ilə bağlı yazdığınız kitablara maraq deyəsən elə də az deyil.

Dilqəm Əhməd: Deyim ki, xüsusən gənclərdə müəyyən qədər maraq var. Bu da Cümhuriyyət ili olması ilə bağlıdır. Tarixlə, Cümhuriyyətlə, onun liderləri ilə maraqlanan gənclərdə maraq hiss olunur. Amma bu da Fərhad bəyin dediyi kimi kütləvi deyil. Mən mövzuya gələrək onu deyim ki, mən Tarix muzeyindəki sərginin açılış günü orada idim. Bakının işğaldan azad olunduğu vaxt Qafqaz İslam Ordusunun istifadə etdiyi silahlar Tarix muzeyində sərgilənir. Mən düşünürdüm ki, bura böyük bir axın olacaq. Təbii ki, biz şikayətlənməklə yanaşı bu problemi aradan qaldırmaq yollarını da düşünməliyik. Hələ ki, mən bunun ən effektiv yolunu sosial şəbəkələrlə görürəm. Çünki onun vasitəsi ilə böyük kütləyə çıxmaq lazımdır. Mən kitabları təbliğ etmək məqsədilə bu il yanvar ayından yəni Cümhuriyyət ilində 23 sərgi keçirdim. Yorulmadan materialları evdən universitetlərə daşıdım, sərgidən sonra yenidən evə qayıtdım. Yəni bu çox əziyyətli işdir. Elə universitet olurdu ki, 100-dən çox gənc iştirak edirdi. Amma elə universitet oldu ki, cəmi 5-6 tələbə gəldi və yaxud bəziləri gözləyirdilər ki, tədbir nə vaxt başa çatacaq. Bu artıq universitetin təşkilatçılığından, verdiyi təhsildən və oradakı tələbələrin dünyagörüşündən asılıdır. Biz nə etməliyik? Klassiklərimiz, maarifçilərimiz bizdən yüz qat ar-

tıq əziyyətlərə qatlaşıaraq, usanmadan məktəblərin açılmasında, mətbuatın çapında, ali təhsil almaq uğrunda çalışıblar. Görünür ki, yüz ildən sonra bizim də taleyimizə eyni şey yazılıb.

Fuad Babayev: Burada paradoksal bir məqam var. Təşkil olunan sərgi pulsuzdur, amma lazım olan eksponatları heç kim bizə pulsuz vermir, biz onları almalıyıq.

Dilqəm Əhməd: Yeri gəlmişkən, mən də sərgiləri pulsuz keçirirəm.

Fuad Babayev: İstərdim fürsətdən istifadə edib bir də o məsələyə toxunaq. O eksponatların əldə olunması üçün tələb olunan vəsaiti necə əldə edirsiniz? Buna dəstək varmı?

Dilqəm Əhməd: Mən deyim ki, 4 il ərzində yığdığım materialların yüksək faizini, təxminən 90%-ni bunu hər dəfə deməyi özümə borc bilirəm ki, məhz Azərbaycan vətəndaşlarının mənə göstərdiyi təmənnasız dəstək nəticəsində almışam. Sosial şəbəkələrdə kampaniya keçirdik, bank hesabı açdıq. Xüsusən mən Avropadakı həmvətənlərimizə təşəkkür edirəm. Onların dəstəyi daha güclü oldu. Sözü açığı, onu demək də bir az yaxşı olmur. Mən materialı almaq üçün bankdan kredit də götürmüşəm. Mobil operator şirkətlərindən birinin dəstəklədiyi layihə yazmışdım. Həmin layihədən aldığım vəsaiti də bu işə sərf etdim. Amma materiallar həddindən artıq çoxdur. Bu materiallar Türkiyədə auksionlarda, bukinistlərdə satılır. Nadir materiallar üzə çıxdıqca onun qiyməti daha da artmağa başlayır. Elə Bakının özündə də mən bu yaxınlarda İçərişəhərdən Sultan Məcid Qənizadənin orijinal bir fotosəklini aldım. Yəni Bakının özündə də müxtəlif köhnə əşya satan mağazalardan da şəkillər, əşyalar əldə etmək olur. Bu da bilavasitə davamlı şəkildə pul deməkdir. Amma siz deyən kimi iş adamlarımızdan və yaxud da xüsusi bir dövlət qurumundan hər hansı bir dəstək görməmişəm. Bu işləri gerçəkləşdirmək üçün üçün maddi dəstək, mə-

kan lazımdır. Muzey yaratmaq arzum bunu həm də fərdi bir təşəbbüs, nümunə kimi sərgiləmək istəyindən doğub. Yəni bir insan istədikdə tariximizlə bağlı əşya və eksponatları toplayıb ictimaiyyətə faydalı şəkildə təqdim edə bilər. Mən Türkiyədə insanların bələdiyyənin köməkliyi ilə karikatura muzeyi, oyuncaq muzeyi, rəsm muzeyi açdığını görürdüm.

Fuad Babayev: Bununla insanlar hansısa formada öz adını da əbədləşdirir orada.

Dilqəm Əhməd: Əlbəttə ki, bunu mən çox istəyərdim. Bizim Tarix muzeyimiz, İstiqlal muzeyimiz var. Mən öz materiallarımı nə vaxtsa ora hədiyyə edə bilərəm. Amma əziyyətini özüm çəkdiyim üçün bunu örnək olaraq bir mərkəz, muzey şəklində həyata keçirməyi arzulayıram.

Fuad Babayev: Fərhad müəllim Dilqəm müəllim yavaş-yavaş sizə konkurent kimi formalaşır. Tarix muzeyi də nəşə alır mı?

Dilqəm Əhməd: Mən üzr istəyirəm, qısa bir arayış verim ki, mənim sərgilərimdən biri bu il həm də Tarix muzeyində keçirildi. Fərsətdən istifadə edib Fərhad bəyə də təşəkkür edirəm.

Fərhad Cabbarov: Bu bizə şərəf idi. Həqiqətən bu 28 may ərəfəsində Cümhuriyyətə həsr olunmuş ilk sərgi idi. Dilqəm bəyin sənədləri çox dəyərli idi. Mən ondan xahiş etdim ki, sərgi uzunmüddətli olsun. Dilqəm bəy dedi ki, uzunmüddətli olmasından bir az ehtiyat edir, qısamüddətli olsun. Mən onu başa düşürəm. Amma sözünə əməl etmədi dedi bir neçə günlük verəcəm, amma sərgi uzunmüddətli oldu. Dilqəm bəy bunları öz vəsaiti ilə alıb, onların üstündə əsir. Amma bizdə məsələ bir az başqadır. Tarix muzeyi dövlət qurumu olduğu üçün bizə vəsaiti Elmlər Akademiyası ayırır. Təbii ki, bu vəsait bizi qane etmir. Amma biz bunu başa düşürük. Çünki Elmlər Akademiyasının bizdən başqa onlarla institutu var. Bu vəsaitlərin hamı

sını yalnız Tarix muzeyinə vermək qeyri-mümkündür. Bəzən elə olur ki, bizə təmənnasız şəkildə materiallar hədiyyə olunur. Cari ilin 6 ayının hesabatına əsasən deyə bilərəm ki, muzeyin kolleksiyasına yeni daxil olan materialların 90%-i hədiyyədir.

Fuad Babayev: O hədiyyələrin arasında Cümhuriyyət tarixinə dair eksponatlar da var?

Fərhad Cabbarov: 1990-cı ildə ilk dəfə Tarix muzeyində Cümhuriyyətlə bağlı sərgi açıldı. Cavad bəy Məlik-Yeqanovun, Əhməd bəy Pepinovun evlərinə gedib materiallar toplandı. Təsəvvür edin onların qohumları 70 il qorxu hissi içində yaşayıblar. Buna görə muzeyə material verməyə qorxurdular. Deyəndə ki, artıq dövr dəyişib, narahat olmayın, əhəmiyyətsiz bir şeyi üzə çıxarırdılar. Amma o əhəmiyyətsiz şey də bizim üçün böyük bir əhəmiyyət kəsb edirdi. Sonra gördülər ki, artıq doğrudan da dövr dəyişib. Onlar müxtəlif sənədlər gətirməyə başladılar. Biz Bakı Dövlət Universitetinin möhürünü, Cavad bəy Məlik-Yeqanovun, Pepinovun şəxsi əşyalarını belə əldə etdik. Sonra artıq növbəti illərdə bu iş bir sistem şəklinə düşdü və bizim əməkdaşlar evlərə gedirək əlaqə yaradırdılar. Sonra Ramiz Abutalıbov Parisdən Bakıya qayıdanda bizə xeyli material hədiyyə etdi. Bu materialların içərisində Parlament üzvünün döş nişanı, Toçubaşovun döş nişanı, müxtəlif şəkillər və albomlar vardı. Elə bu il Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 30 məktubu bizə hədiyyə olundu. Bu məktublar 50-ci illərdə yazılsa da, mühacirət tariximizin bir səhifəsidir. Bu məktublarda, 28 mayın mühacirətdə qeyd olunması ilə bağlı da maraqlı məlumatlar var. 28 mayda onlar bir-birilərini təbrik edirdilər, hər il bir-birinə teleqram göndərirdilər. Maraqlıdır ki, 28 aprel ərəfəsində də onlar bir-birilərinə başsağlığı teleqramı göndərirdilər. 28 aprel milli matəm günü, 28 may isə milli bayram günü kimi qeyd olunurdu.

Fuad Babayev: Müasir sərgi yalnız salondan ibarət deyil. Bəs virtual sərgilər təşkil etmək planlaşdırılır?

Dilqəm Əhməd: Virtual sərgilərə əlbəttə ehtiyac var. Tarix muzeyinin virtual sərgisini yaratmaq olar, yaxud müxtəlif maraqlı videroliklər, slaydlar hazırlamaq mümkündür. Amma bunlar bir az tədqiqatçıların bilmədiyi sahələrdir. Bu işdə daha çox müasir texnologiyalar sahəsində çalışanlar dəstək olmalıdır və yaxud ortaqlar bir layihə şəklində həyata keçirilməlidir.

Fuad Babayev: Siz öz sərəncamınızda olan eksponatların, hər hansı məktubun şəklini çəkib sosial şəbəkədəki hesabınızdan paylaşa bilməzsiniz?

Dilqəm Əhməd: Paylaşırıq əlbəttə ki. Hər bir tədqiqatçının arzusudur ki, tapdığını, araşdırdığını dövryyəyə birinci o gətirsin, yəni kitabda çap olunsun. Bundan sonra biz onu facebook-da paylaşırıq. Məsələn mən bu il bir çox qurumlara Cümhuriyyətlə bağlı şəkillər göndərmişəm. Eləcə də müxtəlif səfirliklərdə tədbir keçirmək üçün fotosəkillər təqdim etmişəm. Bu il demək olar ki, Malayziyaya, İndoneziyaya qədər fotosəkillər göndərmişəm. Kim istəyib əlimdə olanlardan, dövlətin arxivindən götürdüklərimdən hamısını vermişəm.

Fuad Babayev: Belə demək mümkünsə, artıq Cümhuriyyətin 100 illiyi tarixə qovuşur. Gələn ildə yadda qalan, diqqəti çəkən hadisələrdən biri universitetin 100 illiyidir. Cümhuriyyətin 100 illiyinin gələn ilə təsadüf edən daha hansı hadisələri var?

Fərhad Cabbarov: Universitetdən başqa, İstiqlal Muzeyinin yüz illiyidir. Bu Azərbaycanda yaranan ilk milli muzeydir. Düzdür, o dövlət muzeyi olmayıb, Dövlət muzeyinin tarixi sovet dövründən başlayır. Amma Parlamentin binasında qurulan bu muzey əhəmiyyətli bir hadisədir. 1919-cu ildə əslində bizim üçün siyasi baxımdan əhəmiyyətli bir hadisə baş verib. İndi onu

hansısa bir tarixlə məhdudlaşdırmaq çətin olacaq. 1919-cu ildə əslində Yuxarı Qarabağda Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi hakimiyyəti onun əhalisi tərəfindən rəsmən qəbul olunub. Hətta erməni milli şurası Azərbaycanın siyasi hakimiyyətini tanıyıb. Mənə elə gəlir ki, bu təkcə 100 illik tarix baxımından deyil, siyasi baxımdan da qeyd olunmağa layiqdir. Xosrov bəy Sultanovun xidmətləri burada danılmazdır. O öz fəaliyyəti və siyasəti ilə erməniləri referendum yolu ilə Azərbaycan hökumətini qəbul etməyə məcbur etdi. Daha sonra 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti bütün ölkə ərazisində öz siyasi hakimiyyətini nəhayət ki, bərqərar etdi. Oturuşmuş bir hökumət kimi Lənkərandakı sovet separatist rejimini aradan qaldırdı. Gələn il universitetin yüz illiyi də yəqin ki, təntənəli şəkildə qeyd olunacaq. Bu barədə atıq sərəncam var.

Fuad Babayev: Bəs proqnozunuz necədir? Bu yubileylərdən sonra Cümhuriyyətə maraq öləziyəcək?

Fərhad Cabbarov: Bilirsiniz, mənə elə gəlir ki, Cümhuriyyət elə mövzudur ki, ona maraq heç vaxt azalmayacaq. Yubileylə əlaqədar olaraq bu maraq daha da çoxalır. İstər 2021-ci ildə olsun, istərsə də 2025-ci ildə mənim şəxsi fikrimcə, Cümhuriyyətə maraq heç vaxt azalmayacaq. Çünki mən şəxsən elə hesab edirəm ki, yalnız XX əsr tarixində deyil, bizim 5 min illik dövlətçilik tarixində bu Cümhuriyyət, bəlkə bir az bu pafosla çıxır, hətta Səfəvilərdən də qat-qat böyük bir tarixdir. Baxmayaraq ki, Səfəvilərin neçə yüz illik tarixi var. Amma Cümhuriyyət 2 il yaşayıb. Çünki həqiqətən bu insanlar yoxdan bir dövlət yaradıb, təmənnasız olub, maliyyə çətinliyinə baxmayaraq müəllimlərin məvacibinə, başqa sosial məsələlərə diqqət ayırıb. Bunları saymaqla bitməz, Bu doğrudan da ayrı bir tarixdir. Ancaq mən fikirləşirəm ki, yubiley illərində müəyyən kütləvi nəşrlər olmalıdır, irihəcmli əsərlər çıxmalıdır. Bizim Cümhuriyyət Ensiklo-

pediyasının ilk variantı 2004-cü ildə çıxıb, ondan sonra ikinci nəşr çap olunub. Ancaq siz təsəvvür edin ki, bu müddətdən sonra bizim xarici arxivlərdən nə qədər yeni materiallar aşkar olunub, bəziləri çap edilib. Yeri gəlmişkən, özü burada olduğuna görə demirəm Dilqəm bəy xaricdən həm mühacirət, həm də Cümhuriyyət tarixi ilə bağlı o qədər materiallar əldə edib. Bu materiallar o vaxt ümumiyyətlə əsərlərimizdə istifadə olunmurdu.

Fuad Babayev: Bundan bir an öncə isifadə etmək lazımdır.

Fərhad Cabbarov: Mütləq. Artıq məlum olan şeyləri yenidən çap etməyin mənası yoxdur. Məlum olan şeyləri yeni materiallarla zənginləşdirmək, əlavələr etmək, irihəcmli Cümhuriyyət tarixi nəşr etmək olar. Bu kitabın mütləq yubiley ilində çıxması şərt deyil. Növbəti illərdə də ola bilər. Amma mənə elə gəlir ki, Cümhuriyyət tarixi tükənməz bir mövzudur. Düzdür, bəzən tarixçilərə irad tuturlar ki, bu 23 ay nədir ki, siz az qala onu saatına qədər öyrənirsiniz. Hətta Tarix İnstitutunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi şöbəsi var. Bu insanlar dərk etmirlər ki, bu 23 ay tarix üçün ola bilər ki, heç nədir, azdır. Amma bu 23 ayın tarixini öyrənməyə, araşdırmağa bir şöbə yox, bəlkə bir institut lazımdır.

Təmkin Məmmədli: Fərhad müəllim, 15 sentyabrda Bakının işğaldan azad edilməsini, 100 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdik. Gələn il artıq yubiley deyil. Növbəti illərdə də 15 sentyabrın bayram kimi qeyd olunmasını məqbul sayırsınız-mı?

Fərhad Cabbarov: Mən keçən il həтта öz facebook səhifəmdə yazmışdım ki, 15 sentyabrı Bakı günü, şəhər günü kimi qeyd etməliyik. Xarici ölkələrdə şəhər günü, paytaxt günü kimi qeyd olunan tarixlər var. O vaxt bəziləri bu fikri dəstklədi, bəziləri dedi ki, Bakının tarixini 1918-ci ilə bağlamaq onun qədimliyinə

xələl gətirər. Axı əslində biz Bakının tarixini 1918-ci ildən götürürük. Əlbəttə ki, Bakının min illərlə ölçülən tarixi var. Bu simvolik bir hadisə, simvolik bir tarixdir. Çünki, əgər 15 sentyabr olmasaydı, Bakı da indi olmayacaqdı. Müsəlmanlar, azərbaycanlılar da Bakıda olmayacaqdı. Bu həqiqətən də şəhər günüdür. Çünki Bakının azad olunması təkcə şəhərin, millətin xilas deyil, ölkənin xilas idi.

Təmkin Məmmədli: Bu mövzuda əks mövqedə duran tədqiqatçılar varmı? Onların mövqeyi, əksarqumentləri nədir? Mətbuatda bəzən belə yazılara da rast gəlirik ki, Nuru Paşa Bakının azad edilməsi üçün Tağıyevdən qızıl pul istəyib.

Fərhad Cabbarov: Əks mövqedə olan tədqiqatçıları sözün düzü, mən tanımıram. Amma cəmiyyətdə bəzən elə bir mövqeyə rast gəlirik ki, guya onlar pul müqabilində Bakını azad ediblər. Amma iş ondadır ki, bu deyilən sözlərin heç birinin əsasında sənəd durmur. Biz də həmişə deyirik ki, Nuru Paşanın öz məqsədi də olub. Yəni öz məqsədi deyəndə şəxsi məqsədi yox, onun dövlətinin məqsədi nəzərdə tutulur.

Təmkin Məmmədli: Təmsil etdiyi dövlətin məqsədi olub.

Fərhad Cabbarov: Əlbəttə ki. Osmanlının da bir dövlət kimi maraqları var idi. Marağı o idi ki, bu bölgə onun nəzarəti altında olsun. Bölgəyə qoşun göndərən Osmanlı imperiyası ilk sənədlərdə buranı Türkiyənin ərazisi kimi deyil, Azərbaycan kimi görürdülər. Sadəcə Nuru paşanın ətrafındakı ilhaq tərəfdarları olan bəzi insanlar onu inandırmışdılar. Amma Nuru Paşa Azərbaycana gələndə israr etmirdi ki, siz dövlət yaratmayın. Əgər bu dövləti tanımaq istəmirdisə, Osmanlı heç 4 iyunda müqavilə bağlamazdı. Nuru Paşanın pul müqabilində Bakını azad etməsi ilə bağlı mətbuatdakı yazılarda isə mənə elə gəlir ki, bir qısqanclıq var. Bir də bu hadisənin tarixi əhəmiyyətini kiçiltmək istəyirlər. Nuru Paşanın Azərbaycanı Türkiyəyə

birləşdirmək istəməsi kimi söz-söhbətlər də ondan qaynaqlanır. Əlbəttə heç kim Osmanlının Azərbaycandakı marağını inkar etmir. Osmanlı dövlətinin Bakını tutandan sonra buradan neft, neft məhsullarını daşınması və bizim hökumətin bundan narazı olması hamısı faktdır. Biz bunu demirik ki, elə bir şey olmyıb, ört-basdır etmirik ki, bunu. Milli hökumətlə Osmanlı komandanlığı arasında problemlər var idi. Ancaq bu heç vaxt ciddi qarşıdurma, siyasi münaqişə səviyyəsinə qalxmayıb. Hətta onları buradan yola salınması böyük bir təntənə ilə olmuşdu. Yəni onları xilaskar ordu kimi qəbul edirdilər.

Dilqəm Əhməd: Hətta mən deyərdim ki, Bakının azad olunması müqabilində Nuru Paşaya, Qafqaz İslam Ordusuna, yəni Osmanlı dövlətinə verilən neft və benzininin iki qat artığı verilməli idi. Bu onların haqqı idi. Axı ordunun ərzaqla, paltarla, silah-sursatla təvizatının maddi tərəfi də var idi.

Fuad Babayev: Yəni ekspedisiya korpusunun xərcləri də olub.

Dilqəm Əhməd: Nəzərə alaq ki, o vaxt Bakı uğrunda Almaniya da, ingilislər də, bolşevik Rusiyası da mübarizə aparırdı. Belə bir qarışıq durumda türklər üstün gəldilər. Cümhuriyyət liderlərinin qəhrəmanlığıdır ki, həm ingilislərlə, həm də Nuru Paşa ilə dil tapa bildilər. Nəticədə Azərbaycanı hətta de-fakto tanıdada bildilər. Yəni bu həqiqətən möcüzədir. Məndə Əlimərdan bəy Topçubaşovun diplomatik görüşləri ilə bağlı mətnlər var. O İstanbulda, Parisdə xəstə vəziyyətdə usanmadan nümayəndələrlə görüşlər keçirirdi. Baxırsan ki, həqiqətən də bu insanlar möcüzə idi.

Fərhad Cabbarov: Mən 15 sentyabrda bağlı bir şeyi də qeyd etmək istəyirəm. Siz təsəvvür edin ki, Almaniya ilə Osmanlı dövləti müttəfiq idi. Onlar müharibənin 4 ilini bir yerdə döyüşüblər, siyasi baxımdan yaxın olublar. Yalnız Bakı məsələsində

onlar az qala düşmən oldular. Hətta Almanıyanın Sovet Rusiyası ilə gizli sövdələşməsi də olub ki, türklər Azərbaycanı tutmasınlar. Mən Dilqəm bəyin o fikrinə tam dəstək verirəm ki, hətta Tağıyev yox, bütün Azərbaycan milyonçuları Nuru Paşaya, türk ordusuna nə qədər pul versəydi, yenə az idi. Çünki həqiqətən Türk ordusu bizə əvəzolunmaz bir xidmət göstərüb. Amma məni narahat edən məsələlərdən biri odur ki, 15 sentyabr hadisələri haqqında danışanda təəssüflər olsun ki, bizim öz hərbcilərimizin qəhrəmanlığından danışmırıq.

Təmkin Məmmədli: Yenicə formalaşan Cümhuriyyət hərbciləri Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə Bakını azad ediblər.

Fərhad Cabbarov: Bəli. Amma onlar bir az kölgədə qalır. Bax bundan hər zaman ehtiyat edirəm. Bu yaxınlarda maraqlandım heç olmasa Həbib bəy Səlimovun adına bizdə heç olmasa bir küçə var?

Təmkin Məmmədli: Ümumiyyətlə onu tanıyan var?

Fərhad Cabbarov: Bəli. Tanıyan da yoxdur. Amma Həbib bəy Səlimovun, Əliağa Şıxlınskinin çox böyük rolu olub. Çoxumuzun Nuru Paşa haqqında məlumatımız var. Amma Mürsəl Paşanı demək olar ki, tanıyan yoxdur. Çox maraqlıdır ki, bu insana soyadlar veriləndə o özünə Bakı soyadı götürüb. Ancaq Bakıdan türk ordusu çıxandan sonra İzmirin də alınmasında Mürsəl paşa iştirak edib. Bakıya da, İzmirə də o birinci daxil olub. Atatürk Mürsəl Paşaya hansı soyadı seçməyi təklif edəndə o İzmir deyil, Bakını seçib.

Fuad Babayev: Sırf elmi müstəvidə Cümhuriyyət tarixinə xarici alimlərin marağı varmı?

Fərhad Cabbarov: Rusiyada 15 sentyabr hadisələrinə sovet tarixşünaslığından heç də fərqli mövqedən yanaşırlar. Sovet vaxtı olduğu kimi indi də Cümhuriyyəti türk imperialistlərinin yaratdığı marionet hökumət kimi qəbul edilir. Tarasov da, Şu-

bin də Cümhuriyyətə belə yanaşırlar. Eyni zamanda Azərbaycanla münasibəti müsbət olan, ciddi tarixçilər də var. Mən bunu aprel ayında Moskva Dövlət Universitetində Cümhuriyyətin 100 illiyinə həsr olunmuş dəyirmi masada iştirak edərkən hiss etdim. Avropa ölkələrində, Türkiyədə, Rusiyada Cümhuriyyət tarixinə ciddi maraq var. Rusiyada xüsusilə keçən ildən Rus inqilabının 100 illiyi, daha sonra bu il Vətəndaş müharibəsinin 100 illiyi çərçivəsində bölgələrdə baş verən hadisələri araşdırırlar. Bizim bu tədbirlərin əslində təkcə Azərbaycanla məhdudlaşdırılması düzgün deyil. Biz Cümhuriyyətə həsr olunmuş sərgilərin xaricdə keçirilməsini təşkil etməliyik. Bu il Heydər Əliyev Fondunun xətti ilə Parisdə Cümhuriyyətə həsr olunmuş sərgi keçirilib. Bizdən (Tarix muzeyindən – red.) bəzi materiallar, fotolar getmişdi. Bunlar davamlı olmalıdır. Sonra ən vacib məsələlərdən biri də Cümhuriyyət haqqında kitablarımızın rus, ingilis, ərəb, lap elə fars dilində xaricdə nəşr olunmasıdır. Bizdə elə imkanlı sahibkarlar var ki, onlar üçün o kitabın çap olunması heç nədir. Sadəcə olaraq istək olmalıdır.

Dilqəm Əhməd: Tədqiqatçının imkanı yoxdur. Çünki xaricdə nəşr məsələləri daha baha olur. Mütləq dəstək lazımdır.

Hazırladı: Təmkim Məmmədli, 1905.az

13.11.2018

Brief Summary of “23-months-old road in 23 interviews”

“23-months-old road in 23 interviews” book, publication of “1905.az kitabi” series has been dedicated to the 100th anniversary of Azerbaijan Democratic Republic – first parliamentary republic in the Islamic East. In the decree of about the 100th anniversary of the Azerbaijan Democratic Republic” by the President Ilham Aliyev, who declared 2018 as the “Year of Azerbaijan Democratic Republic is written: “Azerbaijan Democratic Republic” emerged as a logical result of the bright cultural progress of Azerbaijan experienced in the end of 19th century and in the beginning of 20th century, in a time when the world order was being recreated.”

Interviews and conversations with historians and researchers published in different times on the “1905.az” portal, project of the Association for Civil Society Development in Azerbaijan, have been given in the above-mentioned book.

Interviews in the book have been chronologized. Interviews with PhD in History, Assistant Professor **Kemala Najafova** and DSc in History, Prof. **Sevda Suleymanova** respectively talk about national movement in Azerbaijan in the end of the 19th century and in the beginning of the 20th century, and public-political movements in that period.

Conversation with PhD in History, **Vasif Gafarov** gives information about the establishment of the Transcaucasian Sejm, Trabzan and Batum conferences, DSc in Philology **Minnakhanim Nuriyeva (Taklali)** and DSc in History **Mehman Suleymanov** talk about rescuing mission of the Islamic Army of the Caucasus, DSc in History **Nurulla Aliyev** and PhD in History **Zafar Karimov** discuss establishment of Azerbaijani Army, and DSc in History **Maharram Zulfugarli** exchange

es views about Goychay fights waged jointly by the Islamic Army of the Caucasus and Azerbaijani military units against Bolshevik-Armenian units.

DSc in Philology **Jalal Gasimov**, PhD in history **Nasiman Yagublu**, PhD in history **Firdovsiyya Ahmadova** respectively talk about activities of security bodies of Azerbaijan Democratic Republic, researches about ADR, elections to the Russian Constituent Assembly in 1918 and activities of Azerbaijani MPs in Transcaucasian Sejm. In the interviews with DScs in history Professor **Solmaz Rustamova-Tohidi** and Professor **Anar Isgandarov** genocides against Azerbaijanis in the March of 1918 and activity of Emergency Investigation Committee were discussed.

DSc in History professor **Gabil Aliyev** talks about foreign policy of ADR, and PhD in History **Natig Mammadzade** speaks about economic policy. PhDs in History **Firdovsiyya Ahmadova** and **Boran Aziz** discuss Karabagh politics of ADR, PhD in History **Mahir Garibov** debates main features of the struggle against Armenians.

PhD in Philology **Elchin Ibrahimov** emphasizes language policy of ADR, PhD in History **Ziyad Amrahov** talks about activity of the parliament. DSc in Philology, Professor **Nadir Mammadli** and PhD in Political Sciences **Afat Safarova** stress the most important features of the life and activities of Alimardan bey Topchubashov, one of the prominent statesmen of the ADR. PhD in History **Nigar Maxwell** talks about documents about the Republic in the archives of the Great Britain. **Naila Valikhanli**, Academician of the Azerbaijan National Academy of Sciences and Director of Azerbaijan History Museum, gives information about plans of the museum headed by her regarding the 100th anniversary of the ADR. Researcher **Dil-**

gam Ahmad speaks about expatriate life of statesmen of the ADR. PhD in history Professor **Anar Isgandarov** and PhD in History **Firdovsiyya Ahmadova** discuss problem of distortion of the Republic's history in foreign media.

PhD in History **Farhad Jabbarov** and researcher **Dilgam Ahmad** share their impression about the 100th anniversary of the liberation of Baku from occupation.

MÜNDƏRİCAT

Oxuculara müraciət	7
Kəmalə Nəcəfova: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli simaları olacaq insanlar yeni, demokratik düşüncə gətirdilər."	8
Sevda Süleymanova: "44 nəfərlik müsəlman fraksiyasının Azərbaycan Cümhuriyyətini elan etməsi heç də asan məsələ deyildi."	18
Vasif Qafarov: "Azərbaycan nümayəndələri Zaqafqaziya fəderasiyasının parçalanmasını istəmirdilər."	30
Qafqaz İslam Ordusu (Minəxanım Nuriyeva (Təkləli) və Mehman Süleymanovla söhbət).....	46
100 Yaşlı Ordumuz (Nurulla Əliyev və Zəfər Kərimovla söhbət).....	64
Məhərrəm Zülfüqarlı: "Göyçay döyüşü Azərbaycan tarixinin şərəfli, qəhrəmanlıq səhifələrindən biridir."	86
Cəlal Qasimov: "İlk təhlükəsizlik orqanlarımızın təşəkkül tarixi milli yaddaşımızın mühüm hissəsidir."	94
Nəsiman Yaqublu: "Demokratik idarəçilik baxımından parlament üsul-idarəsi Şərqdə ilk dəfə Azərbaycanca yarandı."	104
Firdovsiyyə Əhmədova: "Topçubaşov Bakı küçələrində gəzərək, qırğınların qarşısını almağa səy göstərirdi"	116
Solmaz Rüstəмова-Tohidi: "Azərbaycan Demokratik Respublikasının sovet işğalı ilə əlaqədar 1918-ci il qırğınları ilə bağlı siyasi qərar verməyə vaxtı çatmayıb"	130
Anar İsgəndərov: "Ermənilər zavallı bir obraz yaradıblar və dünya onları müdafiə edir"	136
Qabil Əliyev: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədə yaşayan bütün xalqlara münasibətdə demokratik mövqe	

nümayiş etdirirdi."	144
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Qarabağ tənliyini necə həll edirdi? (Firdovsiyyə Əhmədova və Boran Əzizlə söhbət).....	156
Natiq Məmmədzadə: "Cümhuriyyət xadimləri etatist idilər."	168
Elçin İbrahimov: "1918-ci il iyun ayının 21-də verilən ilk qərar bütün bəyannamələrin, protokolların doğma dildə, milli dildə çapı ilə bağlı idi"	178
Ziyad Əmrahov: "1918-ci ilin dekabr ayının 7-dən 1920-ci ilin 27 aprelinə kimi Parlamentin gündəliyinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılıb."	188
Mahir Qəribov: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ermənilərin niyyətlərini bilirdi"	206
Bizim Əlimərdan bəy Topçubaşov (Afət Səfərova və Nadir Məmmədli ilə söhbət)	216
Nigar Maksvell: "Hesab edirəm ki, tarix elmi riyaziyyatla sıx bağlıdır."	234
Nailə Vəlixanlı: "Cümhuriyyətin ən böyük işlərindən biri də muzey işinin yaradılması idi."	246
Dilqəm Əhməd: "Bizdə Türkiyədən öncə, müstəqillik elan olunduğu ilə bağlı danışanda, türklərə nağıl kimi gəlir."	256
Cümhuriyyət tarixinin xarici mediada təhrifi (Anar isgəndərov və Firdovsiyyə Əhmədova ilə söhbət).....	268
Bakının işğaldan azad edilməsinin 100 illiyi (Fərhad Cabbarov və Dilqəm Əhmədlə söhbət).....	298
Brief Summary of "23-months-old road in 23 interviews"	314

1905.az
STUDIO

23 AYLIQ YOL 23 MÜSAHİBƏDƏ

Məsul redaktor:
Gündüz NƏSİBOV

Elmi məsləhətçi:
Dəyanət MUSAYEV
pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Bədii redaktor:
Dadaş MUSAYEV

Texniki redaktor:
Təmkin MƏMMƏDLİ

Xülasənin tərcüməsi:
Türkan MANAFLI

Cildin dizaynı:
Elviz İSMAYİLOV

Səhifələnmə:
Qoca ABSƏLİMOV